

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ»
імені Т. Г. ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

ЛУГОВИК ТЕТЯНА ВІКТОРІВНА

УДК 94 (477.51) «19» (043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ
НАУКОВА ТА ПАМ'ЯТКООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ
ЄВГЕНІЇ ЮРІЇВНИ СПАСЬКОЇ (1892–1980)

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук
за спеціальністю 07.00.01 – історія України

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ .

Науковий керівник: Дорохіна Тамара Федорівна, кандидат історичних наук,
доцент

Чернігів – 2018

АНОТАЦІЯ

Луговик Т. В. Наукова та пам'яткоохоронна діяльність Євгенії Юрїївни Спаської (1892–1980). На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 «Історія України». Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка. Чернігів. 2018.

У дисертації на підставі документальних, речових та зображальних джерел, значну частину яких уперше запроваджено до наукового обігу, комплексно досліджено біографію, науковий доробок, пам'яткоохоронну та музейну діяльність видатного етнолога, етнографа, краєзнавця Є. Ю. Спаської. Розроблено періодизацію біографії, розкрито основні етапи її життєвого шляху. Визначено ключові чинники формування світоглядних засад та громадянської позиції дослідниці. З'ясовано основні напрямки наукової діяльності Є. Ю. Спаської. Означено внесок Є. Ю. Спаської у вітчизняну історіографію, мистецтвознавство, етнографію та народознавство. Висвятлено діяльність ученої у створенні та функціонуванні музейних установ, охарактеризовано її внесок у пам'яткоохоронну справу. Прослідковано роль та місце здобутків Є. Ю. Спаської в контексті загального розвитку гуманітарних знань ХХ століття. На прикладі життєтворчого шляху Є. Ю. Спаської показана роль наукової інтелігенції в українському національно-культурному русі першої половини ХХ століття.

Ключові слова: Є. Ю. Спаська, гончарство, кераміка, вишивка, ткацтво, народна культура, мистецтвознавство, музейництво, пам'яткоохоронна діяльність, заслання.

Список публікацій здобувача

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Луговик Т. Євгенія Спаська і Ніжин // Університет : Історико-філософський журнал. 2014. № 3–6. С. 161–171.

2. Дорохіна Т., Луговик Т. Ніжинські етнографічні замітки в щоденнику Є. Ю. Спаської // Ніжинська старовина : Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. 2015. Випуск 19 (22). С. 14–23.

3. Луговик Т. Етнографічно-народознавчі студії Є. Ю. Спаської в Галичині та Буковині // Література та культура Полісся. 2016. Серія «Історичні науки». Вип. 81. С. 87–93.

4. Луговик Т. «Постарайтесь жить так, как будто этого не было!» (за матеріалами щоденникових записів Є. Ю. Спаської про заслання в Казахстан) // Ніжинська старовина : Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. 2016. Вип. 21 (24). С. 5–12.

5. Луговик Т.В. Є. Ю. Спаська та її методика обробки матеріалів з народного мистецтва // Сіверщина в історії України : Збірник наукових праць. 2016. Вип. 9. С. 493–497.

6. Луговик Т. Чернігів у творчій спадщині Євгенії Спаської // Сіверянський літопис. 2016. № 3 (129). С. 47–51.

7. Луговик Т.В. «Записи песен и игр уральских детей» (с материалов личного собрания Е. Ю. Спасской) // Уральский научный вестник. 2016. № 8 (162). С. 78-89.

8. Луговик Т.В. Музейная деятельность Е. Ю. Спасской // Известия Гомельского государственного университета имени Франциска Скорины. 2017. № 4 (103). С. 46–50.

9. Луговик Т.В. «Меня ликвидировали, конечно, из-за Д. М., которого я любила и люблю!» (судово-слідча справа Є. Ю. Спаської з архівного зібрання ЦДАГО) // Сіверщина в історії України : Збірник наукових праць. 2017. Вип. 10. С. 369–372.

10. Дорохіна Т., Луговик Т. Кролевецький рушник у дослідженнях Є. Ю. Спаської: історико-краєзнавчий аспект // Ніжинська старовина : Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. 2017. Випуск 23 (26). С. 44–49.

11. Луговик Т. «Ты для всех нас была добрым ангелом, повторив в себе

нашого праведного отця...» (вплив родинного виховання на формування особистості Є. Ю. Спаської // *Nauka i studia*. № 15 (176). 2017. С. 20–30.

12. Луговик Т. В. «Именно благодаря его настойчивости и отзывчивости в Киеве многое было налажено для ... улучшения быта сотен несчастных сирот и полусирот военного времени...» (воспоминания Е. Ю. Спасской о знакомстве с И. Г. Еренбургом) // *Література та культура Полісся*. Вип. 87. Серія «Історичні науки». № 7. 2017. С. 32–37.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

13. Луговик Т. Українсько-білоруський національний жіночий костюм кінця XIX – початку XX ст.: взаємовпливи та етнокультурна спорідненість // *Скарынаўскія традыцыі : гісторыя і сучаснасць*. 2015. С. 82–87.

14. Луговик Т. Народная терминология орнамента вышивки в работах Е. Ю. Спасской. Сравнение ткацких традиций украинско-белорусского пограничья // *Традыцыі матэрыяльнай і духоўнай культуры Усходняга Палесся: праблема вывучэння і захавання ў постчарнобыльскі час: IV міжнародная навук. канф. Гомель, 2016*. С. 20–28.

15. Луговик Т. Конотоп у щоденникових записах Є. Ю. Спаської // *Конотопські читання : зб. наук. пр. / ред. кол. : Верба Н. П. (гол. ред.), Акічев Ш. М., Капустіна І. М. : Відділ культури і туризму Конотоп. міськ. ради Сумськ. обл., Конотоп. міськ. краєзн. музей ім. О. М. Лазаревського. Вип. VIII. Ніжин : ПП Лисенко М. М., 2017*. С. 130–134.

16. Луговик Т. Орнаментальне оздоблення і традиційна кольорова гама українсько-білоруських кахоль кінця XVI–XX ст. : порівняльно-типологічний аналіз // *Спадчына Скарыны: до 500-годдзя беларускага кныгадрукавання : зб. науковых артыкулаў : у 2 ч. Ч.1. Гомель, 2017*. С. 103–109.

SUMMARY

Lugovik T. V. Scientific and monuments protection activities of E. Yu. Spasskaya (1892–1980). Manuscript.

Thesis for the scientific degree of candidate of historical science in speciality 07.00.01 – History of Ukraine. National University «Chernihiv Collegium» named after Taras H. Shevchenko. Chernihiv. 2017.

In the dissertation on the basis of documentary, real and figurative sources, a significant part of which was first introduced to scientific circulation, biography, research works, memorial protection and museum activities of the outstanding ethnologist, ethnographer, ethnographer E. Yu. Spaska. The periodization of a biography is elaborated, the main stages of its life path are revealed. The key factors of formation of ideological principles and the position of a researcher are determined. The basic directions of scientific activity of E. Yu. Spassky are revealed. The contribution of E. Yu. Spasska in domestic historiography, art studies, ethnography and ethnography is indicated. The activities of the scientist in the creation and functioning of museum institutions are celebrated, their contribution to the memorial business is described. The role and place of the achievements of E. Yu. Spasska in the context of the general development of the humanities knowledge of the twentieth century was observed. The role of the scientific intelligentsia in the Ukrainian national-cultural movement of the first half of the twentieth century is shown on the example of the life-journey of E. Yu. Spasska.

Key words: E. Yu. Spaska, pottery, ceramics, embroidery, weaving, folk culture, art studies, museum science, memorial activity, exile.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ	2
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	7
ВСТУП	8
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	12
1.1. Історіографія проблеми.....	12
1.2. Джерельна база.....	27
1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження.....	32
РОЗДІЛ 2. БІОГРАФІЯ Є. Ю. СПАСЬКОЇ	36
2.1. Вплив родинного виховання на формування особистості Є. Ю. Спаської.....	38
2.2. Навчання та професійне становлення Є. Ю. Спаської.....	43
2.3. Життя Є. Ю. Спаської в Казахстані.....	57
РОЗДІЛ 3. НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ Є. Ю. СПАСЬКОЇ	72
3.1. Студії з історії української та кримськотатарської вишивки та ткацтва.....	78
3.2. Вивчення історії українського гончарства і кахлярства.....	90
3.3. Дослідження в галузі економіки, етнографії, соціальної та історичної топографії.....	102
3.4. Студіювання історії української та казахської промкооперації.....	117
РОЗДІЛ 4. ОХОРОНА ТА ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ	126
4.1. Збір та систематизація зразків народного мистецтва.....	131
4.2. Створення методології обробки музейних зібрань.....	142
4.3. Історико-біографічний доробок Є. Ю. Спаської.....	149
ВИСНОВКИ	160
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	163
ДОДАТКИ	197

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВДАЧОН – Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області у м. Ніжин

ВІМШ – Всеукраїнський історичний музей ім. Т. Шевченка

ВУАН – Всеукраїнська академія наук

ІА НАН України – Інститут археології Національної академії наук України

ІМФЕ НАН України – Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського Національної академії наук України

ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського Національної академії наук України

КАІ – Київський археологічний інститут

КСМ – Київський Крайовий сільськогосподарський музей імені І. Г. Петровського

НАІА НАН України – Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України

НАФРФ ІМФЕ НАН України – Наукові архівні фонди рукописів і фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики і етнології ім. М. Т. Рильського Національної академії наук України

НДВР РДБ – Науково-дослідний відділ рукопису Російської державної бібліотеки

НКМ – Ніжинський краєзнавчий музей імені Івана Спаського

НМУНДМ – Національний музей українського народного декоративного мистецтва

УІЖ – Український історичний журнал

ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України

ЦДАМЛМ України – Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України

ЧІМ – Чернігівський історичний музей імені В. В. Тарновського.

ВСТУП

Актуальність теми дослідження зумовлена необхідністю реконструкції та детального вивчення подвижницької діяльності українських учених – жертв політичних репресій 1920–1930 років. До плеяди видатних представників національної наукової еліти, які довгий час перебували у забутті, належить Євгенія Юріївна Спаська (1892–1980) – історик, мистецтвознавець, етнограф, краєзнавець та пам'яткоохоронець.

Життєвий шлях, генеза наукового світогляду, мистецтвознавчий та етнографічний доробок, пам'яткоохоронна діяльність Є. Ю. Спаської не були предметом спеціального комплексного дослідження. Значний масив джерел, що складається з неопублікованих праць, заміток, доповідей, нотаток та епістолярної спадщини Є. Ю. Спаської вимагає актуалізації, аналізу та залучення до комплексного вивчення особистості ученої, її світоглядних засад, творчої спадщини та пам'яткоохоронної діяльності. Комплексне дослідження інтелектуальної біографії дозволить заповнити прогалини в генезі української, кримськотатарської та казахської науки і культури, окреслити перспективність напрацювань дослідниці. Крім того, тема дослідження актуальна з огляду на сучасний стан розвитку пам'яткоохоронної справи та музеєзнавства. Плідна подвижницька діяльність Є. Ю. Спаської у галузі збирання, вивчення, збереження та популяризації історико-культурних пам'яток не втрачає свого значення до сьогодні.

Зв'язок роботи з науковими програмами. Дисертаційне дослідження «Наукова та пам'яткоохоронна діяльність Євгенії Юріївни Спаської (1892–1980)» виконано в межах плану науково-дослідної роботи кафедри археології, етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка.

Мета дослідження полягає у реконструкції основних етапів життя Є. Ю. Спаської, її наукової та пам'яткоохоронної діяльності в контексті української історії кінця XIX–XX століть.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення наступних **завдань**:

- проаналізувати ступінь дослідження проблеми в історіографії, рівень та повноту її джерельного забезпечення;
- схарактеризувати основні етапи життя, наукової та пам'яткоохоронної діяльності Є. Ю. Спаської;
- визначити основні чинники формування особистості та світогляду Є. Ю. Спаської;
- розкрити напрямки її науково-дослідної роботи;
- оцінити науковий доробок Є. Ю. Спаської в контексті розвитку історичних та гуманітарних знань у ХХ столітті;
- висвітлити просвітницьку роботу ученої у музейній сфері;
- охарактеризувати внесок дослідниці у пам'яткоохоронну справу.

Об'єктом дослідження є особистість Є. Ю. Спаської.

Предметом дослідження є діяльність Є. Ю. Спаської у царині історичного краєзнавства та пам'яткоохоронного руху.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає в тому, що *уперше*:

- комплексно досліджено життєвий і творчий шлях Є. Ю. Спаської;
- схарактеризовано становлення поглядів Є. Ю. Спаської як дослідника історії пам'яток культури;
- розглянуто науковий доробок Є. Ю. Спаської в контексті міждисциплінарних зв'язків українського, кримськотатарського, казахського історичного краєзнавства, етнографії, історичної топографії, археології, етнології, історії культури;
- оцінено історико-біографічний доробок Є. Ю. Спаської;
- розкрито значення наукового доробку Є. Ю. Спаської в галузі музеєзнавства, її методологічної розробки, присвяченої статистично-описовому методу;
- висвітлено внесок Є. Ю. Спаської у пам'яткоохоронну справу.

Подальшого розвитку отримали характеристики:

- біографічних даних Є. Ю. Спаської;
- досліджень Є. Ю. Спаської в галузі кустарного виробництва, національного одягу, місцевих діалектів;
- особистого внеску Є. Ю. Спаської в історико-країнознавчі дослідження Полісся, Поділля, Київщини, Криму, Казахстану і Киргизії;
- ролі та місця Є. Ю. Спаської в українському національно-культурному русі першої половини ХХ століття.

Хронологічні межі роботи визначаються роками життя Є. Ю. Спаської (1892–1980).

Територіальні межі дослідження охоплюють територію України, Росії, Казахстану і Киргизії, з якими були безпосередньо пов'язані життя та діяльність Є. Ю. Спаської.

Практичне значення дослідження полягає у тому, що матеріали, положення, висновки дисертації можуть бути використані при підготовці узагальнюючих праць з історії вітчизняної науки та культури, розробці спеціальних курсів для вищих і середніх навчальних закладів з історії України, мистецтвознавства, етнології, пам'яткознавства, а також у процесі формування музейних експозицій.

Апробацію результатів дослідження здійснено на засіданні кафедри археології, етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка. Основні положення дослідження та його результати були висвітлені у повідомленнях і доповідях на регіональних, всеукраїнських та міжнародних наукових конференціях, конгресах та семінарах: «XV–XX наукових конференціях молодих вчених та студентів Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка» (Чернігів, 2012–2017), «III Носівських читаннях» (Чернігів, 2013), «III Спаських читаннях» (Ніжин, 2014), «Ніжинська вища школа (1805–2015): історія і сучасність» (Ніжин, 2015), «Скарына і наш час» (Гомель, 2015), ««Традыцыі матэрыяльнай і духоўнай культуры Усходняга Палесся: праблема вывучэння і

захавання ў постчарнобыльскі час» (Гомель, 2016), «IV Спаських читаннях» (Ніжин, 2016), «Сіверщина в історії України» (Глухів, 2016), «Сіверщина в історії України» (Глухів, 2017), «VIII Конотопських читаннях» (Конотоп, 2017), «Дослідження старожитностей Чернігово-Сіверського краю» (Чернігів, 2017), «Скарына і наш час» (Гомель, 2017), «Знаки питання в історії України: Револьюційні процеси 1917–1921 рр. в країнах Центральної і Східної Європи» (Ніжин, 2017).

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження викладено у 16 авторських публікаціях, 9 з яких вміщені у фахових та 3 у зарубіжних виданнях.

Структура роботи обумовлена метою та завданнями дослідження і побудована за проблемно-хронологічним принципом. Вона складається з анотації, вступу, чотирьох розділів, висновків (загалом 162 сторінки), списку використаних джерел та літератури (337 позицій), 14 додатків (загалом 18 сторінок). Загальний обсяг дисертаційного дослідження становить 215 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Є. Ю. Спаська належить до вчених, чий творчий доробок є надзвичайно багатограним і перебуває у сфері наукових інтересів фахівців із різних галузей історичної науки. У зв'язку з політичною ситуацією в СРСР творчий доробок та громадська діяльність Є. Ю. Спаської не перебували в полі зору тогочасних наукових кіл. Історію вивчення життєвого шляху, наукової і пам'яткоохоронної діяльності Є. Ю. Спаської умовно розподілено на три хронологічні періоди.

1924–1965 роки. Інтерес до наукової діяльності Є. Ю. Спаської в галузі історії матеріальної культури першими проявили наукові керівники та колеги дослідниці. Їхні публікації стосувалися, головним чином, наукової діяльності Є. Ю. Спаської і являли собою своєрідні відгуки на її здобутки в галузі вивчення історії культури.

Отже, повідомлення, відгуки та рецензії на праці Є. Ю. Спаської обмежувалися учасниками семінару з народного мистецтва Д. М. Щербаківського при Київському археологічному інституті (КАІ – далі). Однією з перших була рецензія 1924 року на роботу Є. Ю. Спаської, присвячену кахляній печі російських майстрів XVIII століття, яка була розміщена в Музеї мистецтв Всеукраїнської академії наук [153]. У звіті Академії відзначалося, що із зазначеної теми Є. Ю. Спаська виконала «надзвичайно цікавий науковий етюд» [153, с. 21]. У вступній статті до «Звідомлення Української академії наук у Києві за 1924 рік» мистецтвознавець С. О. Гіляров відзначив, що студентські дослідні роботи, зокрема і Є. Ю. Спаської, були виконані на високому рівні та заслуговували на публікацію в музейному збірнику [153, с. 1].

Активна дослідна та музейна діяльність Є. Ю. Спаської мала схвальні відгуки з боку наставників та вчителів. Позитивну оцінку подвижницької роботи

ученої свого часу дав історик українського мистецтва Ф. Л. Ернст. У 1928 році він підготував рекомендацію дирекції Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка (ВІМШ – далі) для призначення Є. Ю. Спаської завідувачем історико-побутового відділу вищезгаданого музею. Він, зокрема, зазначав: «Як музейний робітник, Є. Ю. Спаська має прекрасний теоретичний і практичний досвід як збирач й організатор збирання музейного матеріалу, по його експонуванню, влаштуванню виставок <...>. Як дослідник, Є. Ю. Спаська виявила себе низкою друкованих, а також рукописних праць, великою кількістю доповідей по наукових семінарах (науково/-д/ослідної) кафедри мистецтвознавства, по музеях, наукових товариствах тощо особливо цінними є: <...> видання «Народне мистецтво Галичини і Буковини», <...> велика серія праць в галузі дослідження кераміки. Найбільша з них «Кахлі Чернігівщини», де <...> публікує майже невідомий доти матеріал в старанно й уміло опрацьованому вигляді. Деякі явища, що здавалися загадковими, <...> Є. Ю. Спаською виучені, розгадані й визначені. Допіру опублікована праця «Гончарські кахлі Чернігівщини» <...> є зразковим, методичним, всебічним опрацюванням даної теми з умілою класифікацією матеріалу, аналізом матеріалу, техніки, художньої форми тощо» [151, с. 429].

Важливим визнанням наукових досягнень Є. Ю. Спаської в галузі декоративно-ужиткового мистецтва були студії її «колеги по цеху», мистецтвознавиці М. О. Новицької. У розвідці «Вивчення старовинних тканин та вишивання за революційних часів на території Радянського Союзу» (1930), М. О. Новцька схвально відгукнулася про результати наукових пошуків Є. Ю. Спаської [280].

Про підвищений науковий інтерес до діяльності Є. Ю. Спаської в галузі вивчення народного мистецтва свідчить видання «Наукові установи та організації УСРР» (1930), де вказано, що Є. Ю. Спаська є аспірантом Науково-дослідної кафедри, проте не уточнюється, якої саме, ймовірно, при Київському інституті промислової кооперації. Як зазначається, працювала вона співробітником кустарного відділу Київського крайового сільськогосподарського музею

(КСМ – далі). Сфера наукових інтересів – вивчення історії українського декоративно-ужиткового мистецтва [274, с. 400].

1930 року на сторінках часопису «Хроніка археології та мистецтва» світ побачила стаття мистецтвознавиці М. О. Щепотьєвої «Науково-дослідча кафедра мистецтвознавства в Києві в 1928–29 акад. р.», де зазначено, що у вищезгаданий період Є. Ю. Спаська займалася студіюванням архітектурних пам'яток Волині XVIII ст., рецензувала праці етнографа М. О. Фріде «Гончарство на юге Черниговщины» і «Форма і орнамент посуду на Поділлі» та мистецтвознавця Я. О. Риженка «Українське шитво», брала участь у складанні карткового каталогу з українського мистецтва [334, с. 87–88].

Після заслання Є. Ю. Спаської у 1934 році її праці надовго зникають з наукового обігу.

1966–1989 роки. Цей період характеризується поодинокими зверненнями до наукового доробку дослідниці. У 1966 році з'явилася монографія мистецтвознавця Б. С. Бутніка-Сіверського «Українське радянське народне мистецтво». У розділах «Традиції народного мистецтва і радянські художні промисли» та «Художня кераміка» учений приділяє увагу доробку Є. Ю. Спаської з історії чернігівського гончарства та бубнівської кераміки (Поділля) [202, с. 7, 39–41, 89–90]. У 1967 році Л. В. Владич та В. І. Касян у передмові до 5-го тому фундаментальної «Історії українського мистецтва» згадали ім'я Є. Ю. Спаської як визначного дослідника народного мистецтва, вказуючи на її студії з керамології, ткацтва і вишивки [209, с. 31].

М. О. Новицька, продовжуючи вивчення кримськотатарського мистецтва, у розвідці «Орнаментальная вышивка Крыма» (1967) побіжно згадала про внесок Є. Ю. Спаської в систематизацію та вивчення художнього шитва Криму [281].

У 1973 році при укладанні «Словника художників та мистецтвознавців України» бібліограф Д. П. Бочков представив біографічний нарис про Є. Ю. Спаську. Як зазначає історик О. С. Гейда в статті «Епістолярій Євгенії та Івана Спаських в особовому фонді Дмитра Бочкова» (2015), учений спромігся

створити «чи не першу біографічну статтю про колись опального й забутого тоді в Україні науковця» [214, с. 28].

Мистецтвознавець Н. І. Велігоцька в роботі «Співдружність: Творчі взаємозв'язки народного і професійного мистецтва Радянської України» (1973) високо оцінила напрацювання Є. Ю. Спаської у галузі вивчення та популяризації історії кераміки та народної вишивки, зокрема у сфері фабрично-заводського виробництва [205].

Мистецтвознавець М. Р. Селівачов у 1981 році публікує монографію «Декоративно-прикладне мистецтво України в радянському мистецтвознавстві», в якій з'ясовує значення досліджень Є. Ю. Спаської для цієї наукової галузі [293].

Науково-дослідні здобутки Є. Ю. Спаської потрапили до сфери наукових інтересів історика та джерелознавця С. І. Білоконя. Будучи особисто знайомим з дослідницею, він мав у розпорядженні надіслані йому з Казахстану унікальні наукові матеріали. За словами С. І. Білоконя, до кінця 70-х років ХХ століття, видатні дослідники історії народного мистецтва – П. Я. Литвинова-Бартош, П. А. Кульженко, Д. М. Щербаківський, Ф. Л. Ернст, Є. Ю. Спаська та інші – мали статус «ворогів народу» та були «виразно небажаними». Його перша стаття «Мистецтвознавча дільність Є. Ю. Спаської» була надрукована в журналі «Народна творчість та етнографія» у 1983 році і мала на меті ознайомити наукові кола з мистецтвознавчою спадщиною дослідниці [187].

До популяризації постаті Є. Ю. Спаської долучився історик О. М. Пошивайло, який вперше використав у своїх студіях щоденникові записи дослідниці. У 1986 році на матеріалах щоденника Є. Ю. Спаської була представлена його розвідка «Гончарські цехи Лівобережної України ХVIII–поч. ХХ ст.» [283].

Інформація про музейні починання Є. Ю. Спаської розміщена в роботі Г. А. Скрипник «Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток» (1989) [304]. Етнолог відзначила особливу роль Є. Ю. Спаської у формуванні вітчизняного етнографічного музеєзнавства та фондкових колекцій київських і чернігівських музеїв.

1991–XXI століття. На початку 1990-х років почали з'являтися перші біографічні нариси, присвячені Є. Ю. Спаській. Так, С. І. Білокінь на сторінках часопису «Україна. Наука і культура» із власного архіву оприлюднив спогади Є. Ю. Спаської про Д. М. Щербаківського [174]. Публікація висвітлює чимало невідомих досі матеріалів діяльності КАІ та творчу співпрацю Д. М. Щербаківського і Є. Ю. Спаської.

Щоденникові записи Є. Ю. Спаської стали вагомим джерелом у процесі підготовки до захисту докторської дисертації О. М. Пошивайла на тему «Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна» (1993) [284]. Спираючись на доробок Є. Ю. Спаської, автор увів у науковий обіг гончарську термінологію, імена гончарів та назви виробів. Особливо цінними виявилися описи зразків, виконані дослідницею. Завдяки їм вдалося дослідити історію та атрибутувати й датувати значну кількість найдавніших виробів гончарів Чернігівщини.

Дослідження С. І. Білоконя «Мистецтвознавець Наталя Коцюбинська. Н. Коцюбинська та Є. Спаська про свого вчителя – Д. Щербаківського» (1996) знайомить зі спогадами мистецтвознавців про Д. М. Щербаківського та рідкісними матеріалами їхньої співпраці з учителем, а також містить цікаві відомості про особисті переживання дослідниць [188]. У 1997 році вийшов біографічний довідник «Мистецтво України» за редакцією А. В. Кудрицького, де С. І. Білокінь розмістив біографічний нарис про учену [268].

Музейна спадщина Є. Ю. Спаської розглядається в роботах старшого наукового співробітника відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України Р. В. Маньковської. Її стаття «Діяльність Є. Ю. Спаської на ниві музейництва» була опублікована у 1997 році у збірнику «Історія України: Маловідомі імена, події, факти» і познайомила з подвижницькою пам'яткоохоронною діяльністю ученої [261]. Наступні розвідки стосувалися, головним чином, розвитку музейництва за радянської доби і містили невеличкі замітки про Є. Ю. Спаську як репресовану учену [264; 263; 265]. У 2005 році

на сторінках видання «Зневажена Клію» Р. В. Маньковська опублікувала біографічний нарис про Є. Ю. Спаську [262].

Життєвий шлях і творчі напрацювання Є. Ю. Спаської в галузі дослідження декоративно-ужиткового мистецтва потрапили до сфери інтересів бібліографа та народної майстрині Є. С. Шудрі [332; 333]. Крім вищезгаданих праць загального характеру, вона присвятила ученій окрему студію – «Всім серцем на Десні: зі спадщини дослідниці народного мистецтва Євгенії Спаської», яка вийшла у 2000 році на сторінках часопису «Народна творчість та етнографія». Є. С. Шудря відзначила, що «сьогодні без творчої спадщини Євгенії Юріївни (насправді ж – Ївги Георгіївни) Спаської ми б часто залишалися «Іванами-безрідними» [331, с. 73]. Крім висвітлення життєвого і наукового шляху Є. Ю. Спаської, Є. С. Шудря підготувала до друку її дослідження «Обрус з гетьманського столу» [169], яке становить значну мистецтвознавчу та етнографічну цінність.

Студіювання Є. Ю. Спаською історії народної вишивки і ткацтва потрапили до кола наукових зацікавлень дослідниці народного мистецтва Т. В. Кара-Васильєвої. У статті «Українська вишивка на зламі століть» (2000) вона висвітлила внесок Є. Ю. Спаської у вивчення історії традиційних українських народних узорів [231].

Стаття етнолог Л. С. Мельничук «Академічне українознавство та вивчення гончарних промислів Поділля у 20-х рр. ХХ ст.» (2001) присвячена аналізу діяльності Етнографічної комісії ВУАН, плідній науково-дослідній та збиральницькій роботі її членів, серед яких була і Є. Ю. Спаська [266]. В центрі уваги Л. С. Мельничук постали розвідки Є. Ю. Спаською, присвячені історії гончарних промислів Поділля. Етнолог зазначала, що учена «присвятила життя вивченню української культури та утвердженню в суспільстві національної ідеї» [267, с. 121]. Роботи Л. С. Мельничук дозволили визначити умови виникнення і функціонування науково-дослідних підрозділів ВУАН, а також оцінити участь Є. Ю. Спаської в роботі цих осередків.

Наукова співпраця Є. Ю. Спаської та Д. М. Щербаківського зацікавила історика Я. В. Верменич, яка у студії «Ентузіаст пам'яткоохоронної справи

(Д. Щербаківський)» (2001) наводить фрагменти спогадів Є. Ю. Спаської про свого вчителя [208].

М. Р. Селівачов, продовжуючи вивчення українського народного мистецтва, у 2003 році видав монографію «Подвижники народного мистецтва: Бібліографічні нариси», де вміщена фактографічна довідка про Є. Ю. Спаську [294, с. 36–39].

Говорячи про учених, які використовували і популяризували творчу спадщину Є. Ю. Спаської, варто згадати дослідницю історії мистецтва У. К. Мусаєву. У 2004 році побачила світ її монографія «Подвижники крымской этнографии 1921–1941: Исторические очерки», яка стала своєрідним поштовхом для подальшого вивчення наукового доробку Є. Ю. Спаської, присвяченого історії кримського мистецтва [272].

У розвідці «Вишивка козацької старшини» (2005) дослідниця народного мистецтва В. І. Зайченко проаналізувала студії Є. Ю. Спаської, присвячені двом скатертинам гетьмана Івана Скоропадського [224].

У 2005 році мистецтвознавиця В. М. Костюкова, у процесі дослідження історії вишивального мистецтва Київщини ХХ – початку ХХІ століть, торкнулася питання взаємодії народних узорів і фабрично-заводських зразків вишивки. Учена підкреслила важливу роль Є. Ю. Спаської у формуванні асортименту вишитої продукції Київщини [236]. Напрацювання В. І. Зайченко і В. М. Костюкової дозволяють оцінити роль та місце наукового доробку Є. Ю. Спаської у вивченні історії декоративно-ужиткового мистецтва.

У 2005 році вийшли статті Я. В. Верменич «Данило Щербаківський» [207] та «Данило Михайлович Щербаківський» [206], в яких авторка вказала на роль Д. М. Щербаківського у професійному становленні Є. Ю. Спаської як дослідниці історії народного мистецтва.

У 2005, 2006 та 2009 роках вийшли монографічні праці С. І. Білоконя, а в 2010 році – його стаття, присвячені історії розвитку вітчизняної етнографії та музеєзнавства у 20–30-х роках ХХ століття [190; 189; 191; 192]. Вони містять згадки про діяльність та доробок Є. Ю. Спаської.

У 2006 році етнограф О. М. Прокурашко опублікувала статтю

«Старокримська вишивка в науковій спадщині Є. Ю. Спаської», в якій проаналізовано напрацювання ученої в галузі обробки та систематизації кримськотатарських узорів, зацентровано увагу на її методологічних підходах до вивчення зразків. О. М. Прокурашко зазначила, що «Є. Спаська виконала важку, але вкрай важливу роботу першопрохідця, розробивши систему класифікації та типологізації орнаментики кримськотатарської вишивки, якою користуються дослідники і сьогодні» [286, с. 479].

При розгляді кримськотатарського доробку дослідниці слід згадати історика А. А. Непомнящого, який присвятив Є. Ю. Спаській три статті – «Крымовед с Нежина» (2007) [279], «Евгения Спасская: крымские страницы биографии» (2008) [277] та «Кримські сторінки біографії Євгенії Спаської» (2011) [278]. А. А. Непомнящий високо оцінив кримські студії Є. Ю. Спаської, назвав їх «ємно змістовними публікаціями» [278, с. 131].

З 2008 року працівники Інституту мистецтвознавства, фольклористики і етнології імені М. Т. Рильського НАН України (ІМФЕ НАН України – далі) розпочали видання циклу узагальнювальних праць з історії декоративного мистецтва України. У 3-у та 4-у томах (2009, 2011), присвячених декоративно-ужитковому мистецтву України XIX–XX століть, окреслено значення наукових здобутків Є. Ю. Спаської у вивченні історії гончарно-керамічної справи Полісся та Поділля, студіюванні історії української вишивки [226, с. 10, 117, 137–138, 140; 227, с. 10, 19, 138–140, 144].

В сучасних умовах підвищеного інтересу до витоків власної духовності та традиційно-побутової культури науково-дослідні напрацювання Є. Ю. Спаської набули особливого значення. Так, спираючись на доробок ученої в галузі вивчення історії гончарної справи та кераміки, етнограф К. Ю. Рахно визначив походження та розкрив семантику символів на традиційному посуді українців Сибіру (2010) [287].

У статті історика-джерелознавця І. М. Ситого «Щоденник Євгенії Спаської як джерело з історії цехових прапорів Лівобережної України» (2011) підкреслено важливість щоденникових записів дослідниці, які мають «не останнє значення у

вивченні традицій українського цехового прапорництва» [301, с. 64]. Матеріали, опрацьовані та узагальнені І. М. Ситим, є унікальними, адже докладні описи міської цехової традиції Чернігівщини в інших джерелах відсутні.

У 2011 році біографістика Є. Ю. Спаської поповнилася ще одним напрацюванням – статтею онуки дослідниці Н. Ю. Анохіної «Жизнь Євгении Юрьевны Спасской в Казахстане по воспоминаниям родных и переписке ученой» [181]. На матеріалах родинного архіву Спаських Н. Ю. Анохіна детально розглянула «казахський» період її життя, приділила особливу увагу творчій самореалізації репресованої дослідниці у тяжких умовах заслання.

У 2011 році вийшла стаття доньки брата Є. Ю. Спаської – Івана Юрійовича, Лади Іванівни Вуїч, присвячена родині Спаських «Какое счастье сосудила нам судьба, послав в мир в доме батюшки Спасского! (из воспоминаний Ивана Георгиевича Спасского)» (2011) [213]. Публікація Л. І. Вуїч є унікальним джерелом родинної історії, адже дозволяє простежити родовід Спаських (до третього покоління) та містить інформацію про дитячі роки Івана та Євгенії Спаських.

На матеріалах студії Є. Ю. Спаської «Глечик з хрестиком» дослідниця народного мистецтва Г. М. Івашків оприлюднила статтю «Кераміка в ритуалі божественної літургії» (2012), в якій визначила функціональне призначення та художньо-типологічні особливості символічної кераміки [225].

Історик Н. М. Дмитренко у 2014 році в статті «И солнышко такое ласковое, и лужицы голубые, и все так чудесно!» оприлюднила фрагменти дитячих спогадів Є. Ю. Спаської [218]. Матеріали для публікації були надані авторці онукою дослідниці Н. Ю. Анохіною. Вона містить цінні відомості з родинної історії, а також спогади про улюблену няню Катерину. Статті Л. І. Вуїч та Н. М. Дмитренко передають сімейну атмосферу Спаських, а також умови, в яких виховувалися майбутні дослідники – Іван та Євгенія Спаські.

Студія І. О. Ходак «Науково-дослідча кафедра мистецтвознавства: початковий етап діяльності (1922–1924)», присвячена розгляду історії створення, тематично-змістового наповнення діяльності кафедри, була опублікована на

сторінках часопису «Студії мистецтвознавчі» у 2014 році [314]. Того ж таки року у часопису «Народознавчі зошити» була надрукована стаття І. О. Ходак «Лизавета Левицька (з історії українського мистецтвознавства 1920-х–початку 1930-х рр.)», яка окреслила основні напрямки навчально-наукової діяльності студентів КАІ, серед яких згадується і Є. Ю. Спаська [312].

Численні посилання на керамологічні студії Є. Ю. Спаської містить дослідження наукового співробітника Опішнянського інституту керамології О.В. Щербань «Народна магія у виготовленні та побутовому використанні посуду Наддніпрянщини (кінець XIX–перша половина XX ст.)» (2015). О. В. Щербань проаналізувала «концепцію «магічності» у тлумаченні функцій та правил поводження з глиняним посудом» [335, с. 198].

Напрацювання Є. Ю. Спаської в галузі вивчення історії порцелянової фабрики в с. Волокитине в 1960-х роках перебували у сфері наукових інтересів дослідників народного мистецтва О. Д. Школьної та Л. К. Федевич. У 2015 році на сторінках журналу «МІСТ» О. Д. Школьна опублікувала статтю «Непересічний дослідник волокитинського фарфору Ївга Спаська: До 125-річчя від дня народження», в якій проаналізувала наукові здобутки ученої в галузі дослідження історії зразків керамічних виробів заводу поміщика Миклашевського у Глухівському повіті Чернігівської губернії. О. Д. Школьна стверджує, що «ця жінка, [Є. Ю. Спаська – авт.] завдяки вродженому почуттю смаку та ерудиції, змогла розкрити багато історичних таємниць. У нинішніх покоління мистецтвознавців широта її кругогляду викликає захоплення. Низка досліджень Ївги Спаської й понині лишається взірцем високого стилю українського мистецтвознавства XX ст.» [330, с. 314]. Логічним продовженням студій О. Д. Школьної є робота Л. К. Федевич «Ївга Спаська як дослідниця виробництва порцеляни Північно-Дніпровського Лівобережжя (Волокитинська порцелянова мануфактура Андрія Миклашевського)» (2017), де вона зазначає, що «багато хто з великим інтересом вивчає «Матеріали до історії фарфорової фабрики А. М. Миклашевського (1839–1861)» авторства Ївги Спаської, цитуючи добути

нею правдиві факти з історії цього унікального заводу, і вчать на її прикладі відданого служіння своїй справі» [319, с. 42].

Методист Київського університету імені Бориса Грінченка М. В. Січка займалася дослідженням процесу підготовки мистецтвознавців у гуртку «Studio» у 1920–1930 роках, членом якого була Є. Ю. Спаська. Одноійменна стаття була опублікована у 2015 році в збірнику «Київ і кияни у соціокультурному просторі ХІХ–ХХІ століть: європейський цивілізаційний вимір» [303].

У 2016 році на сторінках науково-практичного журналу «Грані» було опубліковано статтю М. В. Січки «Діяльність Кабінету українського мистецтва Всеукраїнської академії наук», в якій висвітлювався процес формування структурних підрозділів у межах ВУАН у 1920–1930 роках та особливості підготовки молодих учених-мистецтвознавців, серед яких згадано і Є. Ю. Спаську [302].

Значний інтерес становить стаття О. С. Гейди «Епістолярій Євгенії та Івана Спаських в особовому фонді Дмитра Бочкова» (2015) [214]. Початок листування Івана та Євгенії Спаських з Д. П. Бочковим був пов'язаний з його активною дослідницькою роботою у процесі укладання «Біобібліографічного словника діячів Чернігівщини», серед яких, на думку Д. П. Бочкова, чільне місце мала посісти родина Спаських. На прохання дослідника, Є. Ю. Спаська надіслала йому автобіографію та список власних праць. Опрацьовані матеріали листування Д. П. Бочкова зі Спаськими, досліджені О. С. Гейдою, свідчать про тісні наукові та дружні контакти дослідників, а також передають загальну атмосферу 70-х років ХХ століття у наукових колах.

У зв'язку з численними зверненнями дослідників до наукового доробку Є. Ю. Спаської, а також в контексті видавничого проекту «Народознавча спадщина», наукові співробітники ІМФЕ НАН України розпочали опрацювання та публікацію рукописних матеріалів з особового архівного фонду Є. Ю. Спаської. Перша частина наукового доробку дослідниці побачила світ у 2017 році. Як зазначала головний редактор видання Г. А. Скрипник, робота висвітлила «віхи її [Є. Ю. Спаської – авт.] діяльності і «многотрудіє» життя», а

також «мистецтвознавчий, етнографічний та музеєзнавчий доробок» [273, с. 7]. У результаті опрацювання значної за обсягом рукописної спадщини Є. Ю. Спаської з'явилася низка розвідок, присвячених науково-дослідній та музейній діяльності: стаття О. О. Клименко «Орнамент бубнівського посуду» як одна з провідних мистецтвознавчих розвідок Євгенії Спаської» [233]; Т. В. Кара-Васильєвої «Дослідження наукової спадщини Євгенії Спаської у світлі підготовки та видання «Історії декоративного мистецтва України» [229]; З. М. Косицької «Хатні паперові оздоби в матеріалах Євгенії Спаської» [239]; Н. М. Литвинчук «Слідами Євгенії Спаської (з досвіду повторного обстеження кралевецького ткацького осередку в перші десятиліття XXI століття)» [245]; Ю. О. Смолій «Український мальований рушник: термінологія, генезис (за матеріалами Євгенії Берченко, Євгенії Спаської, Євгенії Прибильської та музейних збірок України» [309]; Н. В. Студенець «Рушники Полісся в дослідженні Євгенії Спаської» [315].

Творча співпраця та дружні контакти Є. Ю. Спаської та мистецтвознавця С. А. Таранушенка стали об'єктом дослідження істориків Ю. А. Мицика та І. Ю. Тарасенко. В 2017 році на сторінках часопису «Ніжинська старовина» були опубліковані матеріали листування дослідників, переважно за 1960–1962 роки. У листах Є. Ю. Спаської до С. А. Таранушенка простежується туга за Батьківщиною, страждання через перерви в науковій діяльності та власну професійну нереалізованість у Казахстані [269]. Листи зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України (ІР НБУВ – далі) [95; 96].

Того ж таки року побачила світ статті історика Н. М. Дмитренко «Листи Є. Спаської до директора Ніжинського краєзнавчого музею В. С. Шоходька» [217] та «Рондо» для Ботічеллівської Мадонни» [219]. Комплекс опублікованих матеріалів дозволяє визначити ключові напрямки діяльності новоствореного музею в Ніжині та оцінити участь дослідниці у формуванні фондowego зібрання та збереженні культурної спадщини краю.

Дружні стосунки та наукова співпраця Є. Ю. Спаської з М. І. Вязьмітіною стали об'єктом вивчення О. В. Бузько [201]. Аналізуючи листування учених, вона

у статті «Любила и люблю тебя больше всех, друг ненаглядный и бесценный! (з матеріалів Євгенії Спаської у фонді Марії Вязьмітіної)» (2017) вказує на труднощі, з якими зустрілася Є. Ю. Спаська в засланні, зокрема тяжкі умови життя, проблеми з працевлаштуванням та погіршення стану здоров'я. Напрацювання О. В. Бузько доповнюють попередні студії та містять чимало невідомих фактів з життєвого і творчого шляху учених.

Проблеми дослідження і тлумачення наукового доробку Є. Ю. Спаської неодноразово піднімалися вченими на наукових форумах, конференціях, круглих столах, читаннях та семінарах. Однією з найактивніших сучасних етнографів, яка займається дослідженням внеску Є. Ю. Спаської у становлення музейної справи, формування фондів, каталогізацію та паспортизацію експонатів є молодший науковий співробітник відділу декоративно-прикладного мистецтва ІМФЕ НАН України Л. В. Сержант. В основі її розвідки з історії гончарної справи та керамології Чернігово-Сіверщини – науковий доробок Є. Ю. Спаської. У доповіді «Внесок Євгенії Спаської в дослідження кераміки та формування музейних колекцій» на Всеукраїнській науково-практичній конференції «Фундатори музейних колекцій та реалії сучасного розвитку музейної справи» (м. Київ, 14 грудня 2012 року) вона звертає увагу на місце і роль Є. Ю. Спаської в царині музеєзнавства та формуванні керамологічних фондів музеїв Києва та Чернігова.

Доповнює дослідження творчої спадщини Є. Ю. Спаської студія Л. В. Сержант «До питання про історію гончарства Кролевця (за матеріалами музейних колекцій і досліджень чернігівського гончарства Є. Спаської)», оприлюднена на науково-практичній конференції «Кролевеччина: від давнини до сьогодення» (м. Кролевець, 20 вересня 2013 року) [242, с. 42–48]. У доповіді вчена визначила внесок Є. Ю. Спаської у дослідження цього визначного історико-культурного осередку.

У виступі на III Носівських етнографічних читаннях (м. Чернігів, 12 листопада 2013 року) Л. В. Сержант звернулася до питання про значення дослідження та тлумачення Є. Ю. Спаською орнаментико-типологічних особливостей гончарних виробів Чернігівщини. Її доповідь «Витоки символіки

форми й орнаменту кераміки Чернігівщини» містила численні посилання на праці Є. Ю. Спаської, які пояснювали причини появи та еволюції формотворчо-орнаментальних рис гончарних виробів і окреслили внесок керамолога та музеєзнавця у дослідження історико-культурної спадщини Чернігівщини [295].

У 2017 році, з нагоди 125-річчя з дня народження Є. Ю. Спаської, в Чернігівському областному художньому музеї ім. Григорія Галагана відбувся науково-практичний семінар «Народне мистецтво і традиційна культура Чернігівщини у працях Є. Г. Спаської». З доповідями, присвяченими науковому доробку Є. Ю. Спаської, виступили наукові співробітники ІМФЕ НАН України: Т. В. Кара-Васильєва – «Дослідження Євгенії Спаської в контексті підготовки та видання «Історії декоративного мистецтва України: у 5-ти томах (2007–2016)» [230]; О. О. Клименко – «Євгенія Спаська і проблеми дослідження гончарства Бубнівки» [232]; Л. В. Сержант – «Внесок Євгенії Спаської у формуванні збірки гончарства Чернігівщини Всеукраїнського історичного музею імені Тараса Шевченка (1924–1926)» [296]; Ю. О. Смолій – «Українські мальовані рушники першої третини ХХ століття (за матеріалами тогочасних дослідників та колекціями музеїв України)» [310]; Н. В. Студенець – «Український рушник у науковій діяльності Євгенії Спаської» [316]. У своїх виступах вони ознайомили з матеріалами особового зібрання Є. Ю. Спаської у ІМФЕ НАН України, визначили роль та місце наукових напрацювань дослідниці в галузі історії декоративно-ужиткового мистецтва Чернігівщини. За результатами семінару був надрукований спеціальний випуск збірника наукових праць «ART MUSEUM: минуле і сьогодення» (2017).

Вивченню життєвого шляху та наукових здобутків Є. Ю. Спаської присвячені публікації авторки дисертації Т. В. Луговик: «Характеристика основних осередків, символіки форм та орнаментів гончарства Чернігівщини» (2012) [257], «Гончарні кахлі Чернігівщини: генеза, типологія та іконографічні особливості» (2013) [246], «Народная терминология орнамента вышивки в работах Е. Ю. Спасской: Сравнение ткацких традиций украинско-белорусского пограничья» (2015) [254], «Кролевецький рушник у дослідженнях

Є. Ю. Спаської: історико-краєзнавчий аспект» (2017) [220].

Історико-краєзнавчий аспект наукових починань Є. Ю. Спаської висвітлено у наших студіях: «Ніжинські етнографічні замітки в щоденнику Є. Ю. Спаської» (2014) [221], «Євгенія Спаська і Ніжин» (2014) [249], «Етнографічно-народознавчі студії Є. Ю. Спаської в Галичині і Буковині» (2015) [246] та «Чернігів у творчій спадщині Є. Ю. Спаської» (2016) [258]. Методологічні напрацювання дослідниці відображені в статтях «Є. Ю. Спаська та її методика обробки масового матеріалу з народного мистецтва» (2016) [250] і «Музейная деятельность Е. Ю. Спасской» (2017) [253].

Стаття «Постарайтесь жить, как будто этого не было! (за матеріалами щоденникових записів Є. Ю. Спаської про заслання в Казахстан)» (2016) присвячена спогадам Є. Ю. Спаської про перебування в Казахстані [155]. Матеріали для публікації були надані авторці з особистого архіву Н. Ю. Анохіної. Авторська копія спогадів зберігається в Науковому архіві Інституту археології НАН України (НАІА НАН України – далі) та наразі перебуває в процесі науково-технічного опрацювання. У статті «Меня ликвидировали, конечно, из-за Д. М., которого я любила и люблю! (комплекс судово-слідчої справи Є. Ю. Спаської в архівному зібранні ЦДАГО)» (2017) було висвітлено причини та наслідки заслання Є. Ю. Спаської до Казахстану [252]. Викладений матеріал дозволяє дійти висновку, що життєвий шлях Є. Ю. Спаської можна вважати класичним прикладом особистої життєвої трагедії. Адміністративна висилка та прижиттєве тавро «політненадіної» стали цілковитою несподіванкою для Євгенії Юрїївни і водночас – своєрідним випробуванням на міцність.

Аналіз історіографії проблеми засвідчив, що незважаючи на значні здобутки наших попередників, життєвий шлях і творча спадщина дослідниці потребують подальшого дослідження та узагальнення. Це зумовлено, перш за все, тим, що ім'я дослідниці тривалий час замовчувалося та дискредитувалося, відтак чимало її наукових праць залишаються невідомими і зберігаються в рукописному вигляді в архівних установах Києва, Москви, Алмати та родинних зібраннях онуки

Н. Ю. Анохіної і племінниці Л. І. Вуїч. Оскільки більшість опублікованих робіт Є. Ю. Спаської активно використовуються науковцями і розглядаються в контексті їх дисертаційних досліджень, доцільним залишається комплексне вивчення життєвого і творчого спадку в їх взаємозв'язку та взаємодії. Доцільним є зведення наявних на сьогодні досліджень, присвячених Є. Ю. Спаській, у єдину колективну монографію. Враховуючи настрої сьогодення, коли питання національної ідентичності хвилюють і цікавлять різновікові категорії та соціальні сфери населення, що виявляється в активному зверненні українців до звичаєво-побутової культури, календарної обрядовості, проведенні різноматичних форумів, музейних виставок та ін., відчувається потреба в актуалізації наукового доробку Є. Ю. Спаської.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельна база дисертаційного дослідження складається з комплексу писемних та зображальних джерел, виявлених у Наукових архівних фондах ІМФЕ НАН України, ІР НБУВ, Відділі забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області у м. Ніжин (ВДАЧОН – далі), НАІА НАН України, Науково-допоміжому фонді Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського (НКМ – далі), Науково-дослідному відділі рукопису Російської державної бібліотеки (НДВР РДБ – далі), ЦДАМЛМ України, ЦДАГО України, Центральному державному музеї Республіки Казахстан у м. Алмати.

Використані в роботі документальні джерела складають основну частину джерельної бази і представлені кількома видами.

Діловодна документація представлена Свідоцтвом та Атестатом Є. Ю. Спаської про закінчення Ніжинської жіночої гімназії імені П. І. Кушакевич [90; 91], Дипломом про закінчення Вищих жіночих історико-словесних курсів професора В. І. Герье [133], Посвідченням про опанування курсу українознавства 1926 року [132], Рекомендаціями до зарахування в аспірантуру [131; 134; 135], Особовою карткою аспіранта [128], Особовим листком з обліку кадрів

[110, арк. 3–5], а також численними списками друкованих та рукописних праць, переданих ученою на зберігання до архівних та музейних установ [16; 17; 93; 120; 140; 144]. Вони містять інформацію про здобуття Є. Ю. Спаською освіти, її наукову та пам'яткоохоронну діяльність, характеризують особисті та професійні якості дослідниці.

Ключовою умовою ґрунтовного дослідження наукової та пам'яткоохоронної діяльності Є. Ю. Спаської є відтворення історії функціонування наукових установ, інститутів та дослідних кафедр, де навчалася та працювала дослідниця. Це дає змогу реконструювати поточну роботу установ та організацій, визначити чітку хронологію подій життя та діяльності дослідниці.

З метою встановлення документальної точності інформації (її порушення траплялися в окремих тогочасних документах, зокрема історик О. І. Бонь констатував подібне у скороченні назв кафедр ВУАН та науково-дослідних, які перебували в підпорядкуванні Народного комісаріату освіти) були залучені додаткові уточнювальні джерела. Серед них фонди ВДАЧОН (Ф 1234), особисті зібрання учених – Ф. Л. Ернста (Ф 13 НАФРФ ІМФЕ НАН України), Д. М. Щербаківського (Ф 9 НАІА НАН України) та О. П. Новицького (Ф 279 ІР НБУВ).

Розпорядча та планова документація. Значний інтерес у контексті вивчення наукових зацікавлень Є. Ю. Спаської становлять списки тем і плани студентських рефератів до семінару з мистецтвознавства 1923–1933 років, програми та плани вивчення українського мистецтва, численні нотатки, інструкції та пояснення для студентів КАІ, що зберігаються в особовому зібранні Ф. Л. Ернста [1; 2; 4; 5; 8], а також плани семінару з українського народного мистецтва Д. М. Щербаківського та гуртка «Studio» за 1926 рік, що зберігаються в ІМФЕ НАН України [11; 12]. Значний інтерес становлять документи НАІА НАН України, передусім протоколи засідань кафедри мистецтвознавства, програми, пояснювальні листи, правила та інструкції до вивчення курсу, конспекти лекційних занять, наукові доповіді, огляди, рецензії, відгуки та зауваження до наукових робіт слухачів і студентів КАІ [102; 103; 104; 106; 108].

Цінним джерелом до вивчення визначеної проблеми є науковий звіт дослідниці, датований 1926–1927 роками, що зберігається у особовому фонді Є. Ю. Спаської в ЦДАМЛМ України [147].

Ці матеріали висвітлюють процес формування наукових інтересів Є. Ю. Спаської, дозволяють простежити еволюцію її наукових уподобань.

До *матеріалів слідства і суду* відносяться кримінальна справа Є. Ю. Спаської, порушеної проти неї в 1933 році за звинуваченням у контрреволюційній діяльності, та матеріали про зняття судимості у 1946–1989 роках [139].

Наративні джерела складаються з автобіографій, спогадів та епістолярної спадщини Є. Ю. Спаської. Важливим джерелом є автобіографії ученої, впорядковані у 1950–1960-х роках [110, арк. 1–2; 13; 126; 127]. Значну інформативно-пізнавальну цінність становлять авторські спогади, що інформують про історичне та соціокультурне середовище, в якому перебувала Є. Ю. Спаська, зокрема про період навчання в Москві [111; 113; 114; 115; 116]. Наступний період – часи Першої світової війни, представлений у мемуарній спадщині Є. Ю. Спаської нарисами «Подволочинск (1915)» та «Мое знакомство с Ильей Григорьевичем Эренбургом (в Киеве в 20-х гг.)» [112; 117].

Матеріали про навчання Є. Ю. Спаської в КАІ та співпрацю з видатними ученими-мистецтвознавцями містять «Спогади про мого найсуворішого вчителя Д. М. Щербаківського», опубліковані у 1990 році С. І. Білоконем [174]. Спогади Є. Ю. Спаської «Д. М. Щербаківський – мій вчитель і керівник» (1927–1964) і «Данило Михайлович Щербаковский (Мой самый строгий научный руководитель)» (1972) зберігаються у рукописному вигляді у ЦДАМЛМ України та НДВР РДБ [145; 118]. Подальші спогади стосуються періоду перебування дослідниці в Казахстані і слугують цінним джерелом для відтворення біографічних даних та науково-дослідної роботи Є. Ю. Спаської за межами України [119; 155].

Використана значна за обсягом *епістолярна спадщина* Є. Ю. Спаської містить унікальну інформацію про наукові та дружні зв'язки вченої з колегами, а

також матеріали щодо її пам'яткоохоронної та громадської діяльності. Серед адресатів і кореспондентів дослідниці були Ф. Л. Ернст [3], М. І. Вязьмітіна, Я. П. Затенацький [20], С. А. Таранушенко [96], Д. М. Щербаківський [105], О. П. Шумінова [146], А. П. Боголюбова [18], В. Г. Кравченко [19], М. М. Хмельов [121], ІМФЕ НАН України [21; 22] та НКМ [109].

Історіографічні джерела представлені студіями, в яких викладені основні засади наукового світогляду Є. Ю. Спаської. Для характеристики цього виду джерел доречним є умовний поділ її творчої спадщини на три групи: 1) наукові студії; 2) рецензії, відгуки; 3) історико-біографічні дослідження.

До першої групи належить цикл робіт з історії гончарства, вишивки, ткацтва, дослідження в галузі економіки, етнографії, соціальної та історичної топографії тощо. Науковий доробок Є. Ю. Спаської часів Першої світової війни представлений статтею в колективній збірці «Народне мистецтво Галичини і Буковини», яка надрукована у 1919 році [71; 156, с. 18–31].

Важливим джерелом до вивчення кримськотатарського доробку Є. Ю. Спаської є дослідження «Старо-Крымские узоры» і «Татарські вишивки Старо-Кримського району», опубліковані в журналах «Известия Общества обследования и изучения Азербайджана» (1926) та «Матеріали до етнології» (1926) [175; 176]. Інформація про формування методологічних засад і прийомів опрацювання музейних матеріалів міститься в рукописній доповіді Є. Ю. Спаської «Статистично-описовий метод праці з масовим матеріалом з народного мистецтва» [142].

Одним із важливих науково-дослідних напрацювань Є. Ю. Спаської є серія робіт з історії гончарної справи та кераміки [157; 158; 162; 163; 165; 168; 172; 177]. У рукописному вигляді дослідження зберігаються в особовому фонді дослідниці в ІМФЕ НАН України та ІР НБУВ [10; 35; 37; 55; 56; 57; 86; 98].

Особливий інтерес становлять розвідки з історії ткацтва і вишивки, серед яких – загальноукраїнські та регіональні дослідження [25; 28; 29; 30; 31; 32; 33; 41; 42; 43; 61; 80; 82; 83]. Окремі статті було опубліковано у фахових виданнях – «Українському історичному журналі», «Народній творчості та етнографії»

[159; 169]. У 2000 році Є. С. Шудря оприлюднила рукописну працю Є. Ю. Спаської «Скатерть гетьмана Івана Скоропадського (1646–1722)» [25; 331], у 2016 році – дослідження Є. Ю. Спаської «Рушник у побуті українського селянства (уривок із праці «Кролевець – опорний пункт художнього ткацтва на Україні» [173].

У особовому фонді Є. Ю. Спаської в ІМФЕ НАН України зберігається значна кількість замальовок, підготовчих матеріалів до наукових праць, виписок та нотаток із різних джерел, що стосуються гончарної справи та керамічного виробництва [26; 44; 45; 52], народної вишивки і ткацтва [38; 39; 40; 46; 77; 78; 79; 81; 85; 89] і свідчать про значну пошукову роботу Є. Ю. Спаської в галузі вивчення історії народної культури.

Різномісність наукових зацікавлень Є. Ю. Спаської демонструє вагомий цикл робіт з економічної історії, зокрема артільно-кооперативного виробництва [28; 47; 83]. Збережені матеріали підтверджують поєднання наукових зацікавлень та активної збиральницької роботи, що сприяло збагаченню студій Є. Ю. Спаської автентичними зразками народної вишивки та залученню зібраних зразків до фабрично-заводського асортименту [60; 61; 62; 63].

Наукові матеріали Є. Ю. Спаської в засланні представлені в студіях «Медные котлы ранних кочевников Казахстана и Киргизии» (1956), «Находки медных котлов ранних кочевников в Казахстане и Киргизии» (1959), опублікованих в «Ученых записках» Алматинського державного педагогічного інституту ім. Абая (Томи XI, XV) [75; 76; 166; 167].

Про значну пошуково-дослідну роботу в галузі історії казахської матеріальної культури свідчить альбом «Семиреченские треногие котлы» (1946–1958) [74]. Разом з тим багатогранність наукових інтересів Є. Ю. Спаської відображає дослідження 1935 року «Пісні та ігри. Записи песен и игр уральских детей» [48].

Цінним джерелом вивчення наукових здобутків Є. Ю. Спаської в галузі історії українського мистецтва є її щоденник етнографічних експедицій до гончарних центрів Чернігівщини 1921–1926 років під назвою «Подорожі по

Чернігівщині; уривки з щоденників р.р. 1921–1926, головним чином про гончарство чернігівське» [36], опублікований О. М. Пошивайлом у 1994 році [171].

У 2006 році була здійснена публікація записів «Дневника перебування мого в Нежине с 30.XII.1923–5.I.24» науковими співробітниками НКМ Т. О. Діденко та О. М. Морозовим [216].

Слід засвідчити існування приватного архівного зібрання в онуки Є. Ю. Спаської Н. Ю. Анохіної, матеріали якого нам були люб'язно надані для аналізу.

Друга група історіографічних джерел включає наукові огляди, рецензії та відгуки на творчий доробок Є. Ю. Спаської. Це критичні огляди академіка О. П. Новицького [136], С. А. Таранушенка [94], О. Б. Салтикова [86].

Третя група представлена історико-біографічними студіями, що слугують цінним джерелом для вивчення життєвого шляху дослідників історії народної культури та видатних діячів періоду «Розстріляного відродження» [159; 165].

Зображальні джерела включають фотографії Є. Ю. Спаської [14; 15; 122; 123; 124; 137; 138; 150], авторські альбоми фотографій з історії гончарства [54; 55; 56; 58; 62; 66; 69], ткацтва та вишивки [59; 60; 61; 62; 63; 64; 65; 67; 68; 72; 73; 77; 78; 79; 81; 85].

Загалом, джерельна база дисертаційного дослідження є достатньо репрезентативною для досягнення поставленої мети та вирішення дослідницьких завдань.

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження

Теоретико-методологічною основою дисертаційного дослідження є принципи історизму та об'єктивності історичного пізнання, цілісності й причинної обумовленості суспільних процесів.

Принцип історизму полягає, передусім, у врахуванні історичних умов, в яких відбувалися основні події життєвого і творчого шляху Є. Ю. Спаської. Разом

з тим він передбачає дослідження комплексу обставин, що впливали на формування світоглядних засад і громадянської позиції, визначення кола науково-дослідних інтересів Є. Ю. Спаської, з'ясування ключових етапів їх розвитку і трансформації на різних етапах її життєвого шляху.

Принцип об'єктивності передбачає максимально повне врахування та використання наявного історіографічного доробку та комплексу доступних джерел з обраної проблеми. Цей принцип передусім дозволяє адекватно відтворити біографічну складову, простежити діяльність Є. Ю. Спаської в галузі вивчення та популяризації історико-культурної спадщини, а відтак – реалізувати мету і завдання дисертаційного дослідження. Крім того, наукова об'єктивність означає неупередженість, відсутність заангажованості.

Принцип системності уможливив, з одного боку, дослідження особистості Є. Ю. Спаської в контексті соціокультурного середовища наукової інтелігенції 20–80-х років ХХ століття, а з іншого – з'ясування специфічних рис світогляду, мотивації поведінки, громадянської позиції та наукових зацікавлень з урахуванням їх еволюції у зіставленні з постатями інших відомих науковців означеного періоду. Крім того, застосування системного підходу передбачає врахування таких факторів, як соціальне походження Є. Ю. Спаської, вплив родинного виховання на формування світоглядних засад та особистісних характеристик, творчі та особисті взаємини з видатними науковцями та громадськими діячами, які впливали на становлення Є. Ю. Спаської як науковця та особистості.

Специфіка досліджуваної проблеми зумовила застосування низки методів. Конкретно-пошуковий метод був використаний при визначенні основних напрямків науково-дослідної роботи та вивченні творчого доробку Є. Ю. Спаської, при дослідженні еволюції її як особистості й науковця. Методи історіографічного аналізу дозволили визначити ступінь дослідження життєвого і творчого шляху Є. Ю. Спаської. Методи аналізу та синтезу дозволили простежити етапи життя, вплив історичного і соціокультурного середовища на професійний вибір Є. Ю. Спаської, окреслення наукових інтересів та пріоритетів. Біографічний

метод уможливив комплексне вивчення усіх періодів життя вченої на підставі автобіографій, мемуарної спадщини, листування та спогадів сучасників. Хронологічний метод дозволив послідовно розглянути події, пов'язані з науково-дослідною та пам'яткоохоронною діяльністю. Метод періодизації був використаний при окресленні етапів біографії Є. Ю. Спаської та наукової діяльності. Метод усної історії дозволив залучити інформацію, отриману в процесі вербального спілкування з респондентами – свідками подій, що значною мірою деталізувало та розширило тематико-змістовне наповнення дисертації. Просопографічний метод використано при дослідженні індивідуальних якостей ученої та її взаємовідносин з оточенням. Формально-кількісний метод був застосований у процесі роботи з джерелами – документальними та наративними. Він дозволив з'ясувати співвідношення між опублікованими та архівними матеріалами, а отже визначити рівень напрацювань з обраної проблеми в науковій літературі. Зазначений комплекс методів дослідження дозволив оптимально використати актуалізовані джерела, наукові праці Є. Ю. Спаської, свідчення сучасників та членів родини.

Отже, аналіз історіографії проблеми, актуалізованої джерельної бази, теоретико-методологічного підґрунтя роботи й методичного інструментарію дозволив дійти таких висновків:

- наявний історіографічний доробок забезпечив концептуальну і частково фактологічну базу дисертаційного дослідження;
- на жодному з етапів історіографічного дискурсу не було створено узагальненого дослідження, яке б комплексно відображало всі аспекти біографії, науково-дослідної, пам'яткоохоронної та суспільно-громадської діяльності Є. Ю. Спаської;
- доповнення і уточнення потребують дані про період заслання у житті дослідниці, зокрема події, пов'язані з поїздками на Батьківщину, творчими та особистими контактами з відомими українськими науковцями та громадськими діячами;

- деталізації вимагає наукова діяльність Є. Ю. Спаської в галузі дослідження історії матеріальної культури, а також її участь у створенні та функціонуванні артільно-кооперативних товариств.

Наявна джерельна база дисертаційного дослідження є, на нашу думку, достатньо репрезентативною. Використані під час підготовки роботи документи, значна частина з яких уперше запроваджується до наукового обігу, репрезентують основні групи джерел з історії України XX століття і дозволяють розв'язати дослідницькі завдання та досягти поставленої в роботі мети.

Методологічну основу дослідження забезпечено загальнонауковими та історичні принципами і методами наукового пізнання. Поєднання вказаних принципів і методів дозволило, на наш погляд, реалізувати мету та завдання роботи, розкрити об'єкт і предмет дослідження і дійти обґрунтованих висновків.

РОЗДІЛ 2

БІОГРАФІЯ Є. Ю. СПАСЬКОЇ

Євгенія Юріївна Спаська – видатний мистецтвознавець, етнограф, музейник, краєзнавець та пам'яткоохоронець народилася у м. Ніжин Чернігівської губернії в родині протоієрея Георгія Спаського. Інтелігентна та високоосвічена родина прагнула дати дітям гарну освіту. Починаючи з дитячих років Є. Ю. Спаська мала можливість всебічно розвиватися, отримувати початкові освітні знання в родині. У 9 років вона вступила до Ніжинської жіночої гімназії імені Пелагеї Кушакевич, у 18 років – на словесно-історичний відділ Вищих жіночих курсів професора В. І. Герье у Москві [110, арк. 4; Додаток А].

У роки Першої світової війни Є. Ю. Спаська брала активну участь в наданні медичної допомоги пораненим, а також займалася благодійною діяльністю.

У 20-х роках ХХ століття Є. Ю. Спаська знайомиться з роботою художньо-промислових майстерень, що посприяло бажанню отримати мистецтвознавчу освіту, і вона у 1923 році вступила в КАІ. Одночасно з навчанням займалася науково-дослідною та пам'яткоохоронною діяльністю, познайомила з ученими-мистецтвознавцями Д. М. Щербаківським, О. П. Новицьким, А. С. Дахновичем, В. М. Зуммером, Ф. Л. Ернстом. За значні успіхи у навчанні та «здатність до наукової праці» 2 травня 1926 року Є. Ю. Спаська була зарахована в аспірантуру Науково-дослідної кафедри мистецтвознавства ВУАН [128, арк. 2]. Після захисту кандидатського дослідження «Матеріали до історії фарфорової фабрики А. М. Миклашевського в с. Волокитине» (1931), вона працювала науковим співробітником Інституту промкооперації у Києві.

У березні 1934 року Є. Ю. Спаська була звинувачена в участі у підготовці контрреволюційного повстання та вислана до м. Уральськ (Казахстан) терміном на три роки [Додаток Ж]. З особового листка та автобіографії відомо, що в період між 1935–1937 роками Є. Ю. Спаська не працювала, а «болела <...> и вынуждена была много лежать» [110, арк. 4; 155, с. 8].

Починаючи з 1937 року Є. Ю. Спаська відновила трудову діяльність:

працювала завідувачем художніх майстерень «Казекспорту» в Алма-Аті [139, арк. 1 б], інструктором артільно-кооперативних товариств в Семипалатинську, «ответственным руководителем по художественной промышленности КазПромсовета» в Алма-Аті.

У 1947 році Є. Ю. Спаська влаштувалася в Академію наук Казахської СРСР на посаду молодшого наукового співробітника, пізніше – в Центральний державний музей Казахської РСР на аналогічну посаду. З кінця 1940-х років учена працювала на різних посадах у Казахському педагогічному інституті імені Абая [Додаток 3; 110, арк. 2].

У 1961 році Є. Ю. Спаська отримала інвалідність II групи і вийшла на пенсію. Вона продовжувала упорядковувати власні історико-етнографічні зібрання, систематизувати щоденникові записи, створювати власний архів, листувалася з НКМ, ІМФЕ НАН України, колегами та друзями [248, с. 152; 96, арк. 4050–4061].

На початку 1990-х років під час формування фондів та відкриття нового будинку Національного музею історії Казахстану до родини Ю. А. Сергійка, сина Є. Ю. Спаської, звернулися працівники установи з проханням надати інформацію та особисті речі вченої для постійної експозиції. У свою чергу, українські дослідники активно використовують науковий доробок Є. Ю. Спаської у власних розвідках та студіях.

З 2010 року у м. Ніжин було започатковано проведення Міжнародних наукових конференцій «Спаські читання». Перші Читання були відкриті Н. Ю. Анохіною, онукою Є. Ю. Спаської, та Л. І. Вуїч, її племінницею. Під час Читань було урочисто відкрито меморіальну дошку на будинку родини Спаських. Захід став знаковою подією в культурному житті Ніжина і зібрав перед фасадом будинку Спаських (з 2010 року він є пам'яткою історії місцевого значення) учасників I Спаських читань та жителів Ніжина.

125-а річниця з дня народження Є. Ю. Спаської на Чернігівщині була відзначена рядом урочистих заходів. Під час проведення IV Спаських читань (2016) на будинку колишньої жіночої гімназії (нині – Ніжинська загальноосвітня

школа I–III ступенів № 7) було відкрито меморіальну дошку, присвячену видатній випускниці. 25 січня 2017 року у Чернігівському історичному музеї імені В. В. Тарновського відбулося відкриття виставки «Я себе завжди вважала, перш за все, чернігівкою». Організатори та учасники заходу підкреслили значення регіональних студій дослідниці, зокрема з історії декоративно-ужиткового мистецтва Чернігівщини. 10 лютого 2017 року в Чернігівському обласному художньому музеї імені Григорія Галагана відбувся науково-практичний семінар «Народне мистецтво і традиційна культура Чернігівщини в працях Євгенії Спаської». Учасники семінару наголосили на важливості наукового доробку Є. Ю. Спаської та визнали перспективність її напрацювань. Усе це свідчить про значний внесок ученої в соціокультурний простір та наукове життя не лише на регіональному, а й всеукраїнському і світовому рівнях.

2.1. Вплив родинного виховання на формування особистості Є. Ю. Спаської

Ключову роль у формуванні особистості, особливо у дитячому віці, відіграє сім'я. Саме родина виступає основним виховним осередком, в якому відбувається первинна соціалізація дитини, засвоєння норм і зразків поведінки, стилю взаємин з оточуючими. Емоційно-духовний зв'язок між її членами сприяє формуванню моральних та духовних якостей, особистісних і світоглядних установок. Завдяки своїм особливим функціям, родина виступає своєрідним «фундаментом» людського існування. Саме тому, прагнучи дослідити життєвий та творчий шлях Є. Ю. Спаської, вважаємо за необхідне охарактеризувати родину, в якій вона виховувалася.

Євгенія Юріївна Спаська народилася 1 січня 1892 року (20 грудня 1891 року – за старим стилем) у м. Ніжин Чернігівської губернії. Батьки Є. Ю. Спаської – Георгій Іванович та Юлія Миколаївна Спаські – походили з давніх українських священницьких родин і були виховані в кращих традиціях християнської моралі. Юлія Миколаївна закінчила Ніжинське жіноче монастирське училище,

вирізнялася освіченістю, працьовитістю, добротою і привітністю. Георгій Іванович закінчив Чернігівську духовну семінарію, служив протоієреєм Свято-Миколаївського собору в м. Ніжин, викладав Закон Божий у навчальних закладах міста та користувався повагою серед населення. В «Историко-статистическом описании Черниговской епархии» (1873) Філарет Гумілевський характеризував отця Георгія: «Кроток в обращении с людьми, им всегда руководило чувство врожденной скромности, смирения, строгости к себе и уважения к человеку» [213, с. 44]. Таким чином, родина Спаських являла собою класичний приклад освіченої інтелігентної сім'ї з високим рівнем моральності та духовної культури.

Подружжя Спаських було багатодітним: в 1891 році народилася Євгенія, у 1894 році – Георгій, у 1897 році – Феодосій, у 1901 році – Василь, у 1904 році – Іван. Від самого народження діти в родині були оточені любов'ю: «над нами дрожали все разные, далекие и близкие родственники» [218, с. 7].

У вихованні дітей Юлії Миколаївні допомагала няня Катерина, «обожаемая нами старуха»: «Няня жила у нас очень долго, и ушла, когда я уже пошла в школу. Любовь к ней у нас с Жоржиком [Георгієм – авт.] сохранилась на всю жизнь» [218, с. 7]. З дитинства Є. Ю. Спаській особливо запам'яталися повчальні бесіди няні, казки та оповідання, а також українські пісні, які вона співала дітям. Мелодійність та глибока сутність пісенного фольклору запам'яталася на все життя – на схилі років Євгенія Юріївна занотувала одну з пісень няні Катерини та надіслала до НКМ.

У спогадах про свої дитячі роки, Є. Ю. Спаська відзначала особливу атмосферу взаєморозуміння, поваги та любові в родині. Оскільки Євгенія була найстаршою, то з ранніх років вирізнялася почуттям відповідальності, дисциплінованості, сумлінності. Власним обов'язком вважала допомогу батькам у вихованні молодших братів, намагалася бути для них своєрідним взірцем: «Ваня, самый младший, четвёртый брат. Старшие – Жорж, Дося и Вася, все очень разные – ко мне относились с любовью <...> меня все слушались». Є. Ю. Спаська дуже любила братів, «дружила со всеми и знала их дела и секреты», проте «больше

всього дружила со старшим, вероятно потому, что он в детстве болел» [218, с. 7]. У своїх спогадах І. Ю. Спаський писав, що Євгенія була для братів «обожаемой сестрой»: «Когда мы уже были подростками, знакомые девочки моих братьев сильно меня недолюбливали за то, что все братья говорили им: «Ты, конечно, хорошая, но сестра моя все же лучше тебя!» [218, с. 7].

З дитинства Спаські навчали дітей читання та письма, заохочували до самоосвіти. В їхньому домі була велика бібліотека, головним чином з церковної історії та богослужбової практики. Цю літературу вечорами читали всі члени родини [259, с. 71]. Читання супроводжувалися пізнавальними і водночас повчальними бесідами та настановами батька і сприяли формуванню у дітей милосердя та гуманізму.

Батьки намагалися власним прикладом сформувати у дітей поняття честі, обов'язку та відповідальності за свої вчинки. За спогадами І. Ю. Спаського, батьки завжди відзначалися добротою, привітністю, чуйністю, бажанням допомогти всім, хто цього потребує: «Отец был сплошная доброта: всегда с книгой и с папирсой, на веранде под гнездом мухоловок, улаживающий какие-то сердечные неурядицы множества людей. <...> Его очень любили животные» [213, с. 40]. Юлія Миколаївна залучала дітей до праці, взаємодопомоги, виконання домашніх обов'язків, виховуючи таким чином відповідальність та працьовитість. Її суворість та вимогливість поєднувалися з природною добротою та безмірною любов'ю до дітей: «Наш дом был пристанищем молодежи. Очень популярен был крокет; сперва ходили играть в Графский сад, а потом завели у себя и иногда играли допозна при лампах!». Наймолодший син Спаських – Іван у своїх спогадах указував на привітність і гостинність родини: щоденно вечорами на кухні «под большой лампой собиралось много народу, своего и пришлого» [213, с. 42].

Дім Спаських був осередком доброзичливості і дружнього спілкування, що сприяло формуванню у дітей товарищескості, відкритості, взаєморозуміння та підтримки. Особливого значення подружжя Спаських надавало вихованню патріотизму та любові до Батьківщини. Юлія Миколаївна завжди носила традиційну українську вишиту сорочку (в сімейному архіві Л. І. Вуїч збереглося

фото Ю. М. Спаської в національному одязі), заохочувала дітей до відзначення традиційних свят: «На Рождество, как водится, бывала елка, последняя в 1913 г <...> Елка устраивалась в сочельник, в который праздновались и Женины именины» [213, с. 43]. В сімейному архіві Н. Ю. Анохіної збереглося фото Є. Ю. Спаської в національному вбранні (1910).

Особливо вплинули на формування особистості Є. Ю. Спаської гуманізм та культура поведінки батька, його ставлення до єврейського населення Ніжина: «Через несколько домов от нас, на углу был домик Иосифа Моисеевича Лондона. Его табачный магазин был в ограде Собора, где служил отец <...> Утром, когда отец шел «служить» часов в 7–8 утра, Лондон отправлялся в синагогу, старостой которой он был. Каждый из них зорко всматривался вдаль, чтобы первым снять шляпу: так и расходились, держа шляпы в руках. Очень красивый, рембрантовский старик был» [213, с. 40]. Справжню християнську любов та милосердя Г. І. Спаський виявив під час єврейських погромів 1905 року. Коли чорносотенці били студентів-євреїв, він «забирав їх у натовпу і відводив у вівтар». Під загрозою фізичної розправи переховував жінок і дітей удома. Влітку 1919 року до Ніжина вдерлися деморалізовані загони денікінської армії. У той час, коли на вулицях чинилися насильства, протоієрей Георгій сховав у своєму будинку 30 єврейських родин. Коли розлючений натовп намагався увірватися до будинку, у дверях став старенький священник. Отець Георгій тихо, але впевнено, промовив, що вони увійдуть до будинку «только через его труп». І трапилося диво: погромники відступили [271]. Про гуманізм та добротність отця Георгія, «героического защитника избиваемых евреев», розповідали «далеко за пределами Нежина» [213, с. 40–41]. Батьківський вчинок глибоко зворушив дітей, його мужність та добротність стали для них справжнім прикладом для наслідування.

Як відомо зі статті Є. М. Луняка «Феодосій Спаський: ніжинські сторінки біографії» (2014) [259], діти Спаських отримували початкову освіту вдома. Книги з родинної бібліотеки сприяли формуванню інтересу до вивчення грецької мови, Закону Божого та історії. Не дивно, що ці дисципліни пізніше стали основою наукових інтересів Євгенії, Феодосія та Івана Спаських [259, с. 69].

І. Ю. Спаський став відомим істориком, видатним фахівцем у галузі нумізматики, тривалий час працював головним хранителем відділу нумізматики в Ермітажі. У 20-х роках ХХ століття він брав участь у створенні Ніжинського краєзнавчого музею, який нині носить його ім'я. Ф. Г. Спаський – відомий культурний, науковий і релігійний діяч пореволюційної російської еміграції у Франції, викладач Свято-Сергіївського православного інституту, псаломщик та керівник церковного хору в паризькому Свято-Введенському православному храмі. Його перу належить ґрунтовна монографія «Русское литургическое творчество», що вийшла російською мовою в Парижі у 1951 році [259, с. 68].

Є. Ю. Спаська під час навчання в Ніжинській жіночій гімназії (1901–1908) продемонструвала особливі успіхи у вивченні Закону Божого, гігієни, педагогіки, методики початкового навчання російської мови і арифметики [90, арк. 37]. Після закінчення 8-річного гімназійного курсу вона продовжила навчання в додатковому класі гімназії (з серпня 1908) та обрала для поглибленого вивчення географію, історію і російську мову [91, арк. 260]. В підсумковому Атестаті про закінчення Ніжинської жіночої гімназії зазначено, що Є. Ю. Спаська «в продолжение всего этого времени вела себя отлично» і закінчила курс навчання з наступними результатами: «по Закону Божию – «пять», по русскому языку с церковно-славянским и словесности – «пять», по математике – «четыре», географии всеобщей и русской – «пять», естественной истории – «пять», истории всеобщей и русской – «пять», физике, математической и физической географии – «четыре» [91, арк. 260].

Як зазначав І. Ю. Спаський, сестра Євгенія, єдина і улюблена дочка, стала втіленням найкращих рис родинного виховання: «С того времени, как я стал что-нибудь соображать, я был убежден, что нет никого прекраснее, красивее, умнее и добрее Жени. Я бесконечно обязан ей, ее тактичному, ненавязчивому руководству мною, моими интересами, увлечениями. И как у нее хватало заботы обо мне, когда и ей не сладко было? Добрый мой Ангел, дорогая старшая сестра моя! Спасибо тебе, моя постоянная радость и гордость! Почувствовал, что живу последние годы и дни: пора благодарить тебя за ДОБРО и ЛЮБОВЬ, которых я,

паршивец, на pewno и не заслуживал! Ты для всех нас была добрым ангелом» [213, с. 43–44].

Отже, як Є. Ю. Спаська та її брати були виховані в особливій атмосфері, що сприяла формуванню у них таких якостей, як гуманність, моральність, патріотизм.

2.2. Навчання та професійне становлення Є. Ю. Спаської

Одним із ключових етапів життєвого шляху людини є навчання та професійне становлення. Цей період характеризується засвоєнням знань, формуванням умінь та навичок і разом з тим – виявленням здібностей, нахилів та зацікавлень майбутньою сферою діяльності. Водночас професійний вибір є складовою морального самовизначення, соціальної та життєвої зрілості особистості, адже визначає майбутнє місце людини в суспільній ієрархії. Важливість вдало здійсненого фахового вибору складно переоцінити, оскільки від нього залежить подальший життєвий шлях людини, задоволення від професійної роботи і відповідно – її результативність.

Після успішного завершення 8-річного гімназійного курсу (1909), Є. Ю. Спаська вступила на історико-філологічний факультет Вищих історико-словесних курсів професора В. І. Герье в Москві [Додаток Б]. Академічне середовище сприяло залученню до наукової роботи: Є. Ю. Спаська працювала в соціологічному, історичному гуртках, науково-дослідних семінарах В. М. Хвостова, В. І. Печатті, О. М. Яковлева, В. М. Бочкарьова, Ф. К. Вовка, В. М. Харузіної [126, арк. 1; 128, арк. 2; 305, с. 27]. Про глибоке зацікавлення студентки народною культурою свідчив той факт, що «професор А. Н. Яковлев підмітив в мене інтерес як раз до цього [народної культури – авт.], коли я йому надала в семінарі доповідь на тему: «Дипломатичні зв'язки Москви у XVIII ст.», де звернула головну увагу якраз на цей ритуал та його обставини. Він радив мені, кінчивши навчання, працювати не у школі, а в музеєві, навіть дав рекомендацію до Московського історичного музею» [145, арк. 21].

У період навчання Є. Ю. Спаська виявила себе як умілий організатор і активіст: одразу увійшла до складу студентської ради, була обрана її головою. Свої лідерські якості Є. Ю. Спаська яскраво продемонструвала після так званого Ленського розстрілу 1912 року, виступивши з палкою промовою від імені слухачок курсів з приводу загибелі сотень робітників [187, с. 64; 113, арк. 1]. Одночасно з навчанням та громадською діяльністю, Є. Ю. Спаська долучилася до суспільно-корисної роботи і організовувала заходи, спрямовані на підтримку нужденних слухачок Вищих жіночих курсів: «Несколько лет подряд я работала в курсовой «Кассе взаимопомощи» и хорошо знала всех наших остро нуждающихся курсисток, которым приходилось систематически помогать...» [115, арк. 1–2]. 11 листопада 1912 року, з метою підвищення ефективності збирання коштів, Є. Ю. Спаська ініціювала концерт за участі відомої оперної співачки А. В. Нежданової. У збереженому листі до А. В. Нежданової концертна комісія на чолі з Є. Ю. Спаською, зазначала: «Кроме блистательного материального успеха, сделавшего столько счастливыми, Вы подняли наш вечер на небывалую до сих пор художественную высоту» [179, табл. після с. 160].

Як активна громадська діячка, Є. Ю. Спаська підтримувала зв'язки з «подругами-волжанками», «медичками», які інформували актив Вищих жіночих курсів про голод у Поволжі: «Вести оттуда, от подруг, мы, оставшиеся в Москве, принимали близко к сердцу, горячо обсуждали, и старались, чем только могли помочь <...> Нам казалось преступным продолжать учиться, жить обычной московской жизнью, зная, что делается там!» [115, арк. 1–2]. З метою підтримки голодуючих, Є. Ю. Спаська, разом із активом Вищих жіночих курсів, у травні 1913 року організувала благодійний концерт актриси М. М. Єрмоловой: «Я была уверена, что не было в Москве артиста, – человека, любимее ее <...> Это одно из самых дорогих мне воспоминаний студенческой жизни! А денег мы собрали кучу! Заставив раскошелиться всех старых и богатых, заранее предупрежденных, поклонников Марии Николаевны» [115, арк. 4, 10].

Отримавши не тільки бажану фінансову допомогу, а й приємні враження від проведеного заходу, Є. Ю. Спаська продовжила проведення благодійних акцій:

«Ласковый прием и отзывчивость Марии Николаевны Ермоловой – кумира москвичей, <...> натолкнули нас на мысль обратиться к другому кумиру москвичей – С. В. Рахманинову <...> Члены концертной комиссии долго колебались, а у нас – членов правления курсовой кассы взаимопомощи – незадолго перед этим чуть не на руках умерла от истощения одна очень гордая и стеснительная курсистка – перестали раздумывать!» [116, арк. 6]. Спільний благодійний концерт С. В. Рахманінова та А. В. Нежданової відбувся 19 грудня 1913 року [116, арк. 7].

Такі ініціативи Є. Ю. Спаської у студентські роки були непоодинокими і свідчили про добротність та активну громадську позицію майбутньої ученої.

На початку 1914 року Є. Ю. Спаська успішно закінчила Вищі жіночі курси та отримала диплом учителя історії. Як зазначено в дипломі, «Е. Г. Спасская выполнила все требуемые факультетом практические работы весьма удовлетворительно, специально занималась русской историей. Выпускное сочинение писала по русской истории весьма удовлетворительно» [Додаток Б; 128, арк. 1].

Після завершення навчання Є. Ю. Спаська повернулася в Ніжин, до батьків. У рідному місті займалася репетиторством, читала «приватні лекції для дошкільників» [128, арк. 1].

З початком Першої світової війни, влітку 1914 року Є. Ю. Спаська закінчила курси сестер милосердя при Ніжинській фельдшерсько-акушерській школі лікаря П. Буштедта: «Как только началась война, пошла на курсы сестер, а потом сразу попала в этот госпиталь, в перевязочную, и при тяжелых «столбнячных», а потом как «аптечная», а потом как завхоз госпиталя». Згодом вона стала штатною медичною сестрою у 5-му відділенні 2-го земського шпиталю для поранених вояків [112, арк. 3].

За умови воєнного часу Є. Ю. Спаська відчула гостру потребу кваліфікованої сестринської роботи в прифронтових шпиталях. Дізнавшись, що на початку вересня 1915 року в Підволочинську (нині – Тернопільської області) був заснований пункт допомоги біженцям, вона звернулася до голови Всеросійського

земського союзу направити її в район активних бойових дій: «Я не желаю увеличивать число отдыхающих в прифронтовой полосе сестер!» [112, арк. 2]. У червні 1915 року Є. Ю. Спаська у складі лікувального загону Всеросійського земського союзу потрапила на Західну Україну до м. Підволочиськ: «Случилось так, что в первый же день работы меня назначили «подающей материал». В огромной перевязочной – толчня, гам; раненые лежат на носилках, стоят в очередях, суетятся санитары, работает десять, а иногда и все 20 сестер, фельдшерица, врачи – голова идет кругом! А подавать надо было быстро, четко, направо и налево то, что от тебя требуют, не прикасаясь к материалу имея в каждой руке длинные щипцы» [112, арк. 12]. Про мужність, силу духу та стійкість в подоланні труднощів Є. Ю. Спаська згадувала: «К фронтовым темпам <...> я не сразу привыкла и поэтому на мою голову посыпались и брань, и насмешки <...> я терпела молча, изо всех сил! И внимательно присматривалась ко всему и прислушивалась! В ответ на это я «сжав зубы» простояла «подающей» несколько дежурств подряд, пока не наловчилась подавать так, что заставила умолкнуть всех насмешниц» [112, арк. 13].

Окрім основних обов'язків медсестри Є. Ю. Спаська виконувала й іншу роботу: годувала тяжко поранених, писала листи [112, арк. 16].

За складних умов військового часу зусилля лікувального загону Всеросійського земського союзу були спрямовані на порятунок і цивільного населення. До цих заходів Є. Ю. Спаська залучалася у вільний від основної роботи час. Вона підтримувала біженців, «балакаючи з ними, приймаючи участь в їх особистих справах, даючи по зможі допомогу всім, прохавшим її» [156, с. 12, 30]. Глибоко обізнана в проблемах цивільного населення, на зборах загону Всеросійського земського союзу Є. Ю. Спаська заявила про необхідність створення художніх майстерень та артілей з метою підтримки евакуйованого населення шляхом залучення до оплатної праці. Є. Ю. Спаська «два місяці <...> їздила по Північній Галичині», збирала свідчення про економічні особливості регіону, занотовувала інформацію «про здатність до праці та фах» населення [156, с. 21, 22, 31].

Керуючись почуттям громадянського обов'язку, Є. Ю. Спаська взяла на себе ініціативу створення та організації артільних осередків. «Перша спроба організувати жіночу робітничу артіль була зроблена в с. Остріві на поживному пункті, на чолі якого стояла моя співробітниця по праці в П. [Підволочинську – авт.]». Колежанки склалися по 70 карбованців, придбали на них нитки і тканину і замовили біженкам-майстриням пошити для них та їхніх приятелів сорочки [156, с. 21]. Оплата за виконану роботу допомогла на деякий час задовольнити мінімальні потреби евакуйованих родин. Згодом «спалася в голову щаслива думка сполучити три майстерні: білизни, латок та шиття в одну, де б кожна жінка мала змогу обрати собі роботу по силах своїх» [156, с. 27].

Як здібний організатор, Є. Ю. Спаська опікувалася розширенням виробництва та його асортименту, оскільки «число охочих працювати було далеко більше, ніж можна було задовольнити» [156, с. 25]. Водночас вона проробляла питання диференціаційованої оплати праці, оскільки із збільшенням обсягів виробництва виникало питання фаховості майстринь щодо якості готової продукції. Враховуючи, що кожна робітниця відрізнялася від іншої швидкістю виконання замовлення, вправністю та майстерністю, Є. Ю. Спаська розробляла тарифну сітку оплати праці [156, с. 26].

Зініційовані Є. Ю. Спаською заходи щодо створення виробництва сприяли покращенню життєвих умов галичан-біженців, відродженню та збереженню традиційних промислів та ремесел і водночас елементів народної культури. Одним із найважчих завдань був пошук автентичних зразків народного шитва. На виконання цього завдання Є. Ю. Спаська витрачала час, сили, без вагань їздила по селах, збирала вироби селянок.

З метою створення оригінальних зразків та композицій вишивок Є. Ю. Спаська запросила до роботи народних художників – членів Всеросійського земського союзу Л. А. П'яновського, О. І. Прибильську, А. Х. Середу, О. В. Полінову, І. І. Мозалевського. Спільними зусиллями вони долучилися до кооперативно-артільних справ – створювали візерунки та композиції для виробів, керували виробничим процесом, очолювали майстерні. Так, завдяки активності

Є. Ю. Спаської, «справа, розпочата випадково ділетантами, перейшла до рук справжніх фахівців» [156, с. 30]. Результативність наполегливої праці Є. Ю. Спаської засвідчило зростання чисельності зайнятих робітниць: у травні 1916 року (3-й місяць функціонування спільної майстерні) їх налічувалося близько 500.

Про схвальну оцінку організаторських здібностей Є. Ю. Спаської свідчать плани подальшого розширення виробництва: «Накинули на цьому з'їзді плян організації нашої справи надалі: відокремлення від поживних отрядів майстерень зі своїми складами, окремими фондами та відповідальністю, збірка взірців та етнографічно-коштовних зразків (для майбутнього видання), утворення майстерень по нових районах південної Галичини та Буковини» [156, с. 29].

Є. Ю. Спаська приділяла особливу увагу тим категоріям населення, які потребували соціального захисту і підтримки й передусім дітям. Загострення цієї проблеми вона описала у статті, розміщеній в книзі «Народне мистецтво Галичини і Буковини»: «Позаяк школи були скрізь зачинені, до нас звернулися і діти за заробітком, і ми організували дитячі артелі <...> Організація таких дитячих артелів, особливо там, де не було ні яслів, ні захоронків [назва дитячих садків у Галичині – авт.], була більш, ніж потрібна». Таким чином, Є. Ю. Спаська долучилася до вирішення і цього питання і допомогла «дітворі хоч на день вирватися з тих тяжких умовин прифронтового хатнього життя, серед тісноти, бруду, холоду, та спочити серед звичайних умовин шкільно-робочого життя, з яких вибила їх війна» [156, с. 30].

Отже, Є. Ю. Спаська не оминула увагою жодну зі сфер життя евакуйованого населення, брала активну участь у вирішенні нагальних проблем, сприяла полегшенню адаптації цивільного населення в умовах воєнного часу.

Одночасно з плідною організаційною роботою в галузі артільно-кооперативного виробництва Є. Ю. Спаська активно долучилася до пам'яткоохоронної справи: разом з митцями, народними художниками – членами Всеросійського земського союзу збирала вцілілі пам'ятки народного мистецтва, перемальовувала зразки орнаментів, фотографувала, а зібрані матеріали

відправляла до Київського наукового та художньо-промислового музею [234, с. 120].

З автобіографії Є. Ю. Спаської відомо, що у 1916 році вона займалася видавництвом книги «Народне мистецтво Галичини та Буковини», в якій була представлена стаття про організацію Земським союзом майстерень в Галичині [127, арк. 1]. Це перше дослідження засвідчило глибокий інтерес Є. Ю. Спаської до народної культури [156, с. 18–30].

У 1917 році Є. Ю. Спаська переїхала до Києва і оселилася, за пропозицією своєї приятельки О. І. Прибильської, на Софійській площі у квартирі «помещицы А. В. Семигравовой», де на той час мешкали відомі культурні діячі: музиканти брати Шуцмани, співачка Р. І. Зарицька та інші. Жила ця «комуна» весело і дружньо. «К нам на Софиевскую на огонек приходили друзья Евг. Ив. [Прибильської – авт.] и Розы [Зарицької – авт.] – художники, музыканты, среди которых были такие талантливые, как Бутомо-Названова: Роза была ее любимым аккомпаниатором. Были и другие певцы, художники, фамилии которых я забыла. Так что музыки, пения, разных инсценировок было вдоволь! <...> С Евгенией Ивановной [Прибильською – авт.] я часто бывала в «студии Экстер» – ее друга и художницы. Там часто собирались ученики и ученицы Экстер, разные другие художники, музыканты, писатели. Оживленные споры, доклады происходили там постоянно!» [117, арк. 1].

Захоплення народною культурою сприяло діяльній участі Є. Ю. Спаської в секції прикладного мистецтва, якою керувала художниця О. І. Прибильська. І. Г. Еренбург, який часто відвідував їхні творчі вечори, згадував: «В секции работали хорошие специалисты, киевские художники – В. Меллер, Прибыльская, Маргарита Генке, Спасская. Мы устраивали выставки народного искусства, мастерские вышивок и керамики. Я познакомился с талантливой крестьянкой Ганной Собачка; у нее было удивительное чувство цвета. На Крещатике появились огромные декоративные панно с украинским орнаментом» [219]. Такі мистецькі заходи та зібрання сприяли збагаченню світогляду Є. Ю. Спаської, формували інтерес до вивчення та збереження історико-культурних надбань

України. Є. Ю. Спаська неодноразово підкреслювала, що знайомство з художниці О. І. Прибильською і Н. В. Поліною сприяло формуванню у неї зацікавлення матеріальною культурою та здобутками народних майстрів [145, арк. 21].

З 1917 року Є. Ю. Спаська працювала у Підвідділі трудової допомоги Всеросійського земського союзу, продовжувала займатися «налаживанием быта» евакуйованого населення. Опікуючись проблемами загального характеру, особливу увагу приділяла соціально незахищеним категоріям населення. До них належали жінки, люди похилого віку та діти, «целые поезда которых привозили в 20-х гг. главным образом с Западных областей» [117, арк. 1]. Ці трагічні події і свої переживання з цього приводу вона коментувала так: «Мертвых <...> с вокзала на особом фургоне увозят на кладбище. А о живых и полуживых надо немедленно позаботиться!» [117, арк. 2, 3]. На прохання І. Г. Еренбурга Є. Ю. Спаська вирішила долучитися до порятунку цих людей. «Изнеможенные, полуодетые, слабые, больные дети <...> нуждались <...> решительно во всем: и прежде всего их надо было вымыть, сжечь их лохмотья, одеть, накормить их и лечить; больных и заразных было много, и шоферов с их фургонами вызывали часто <...> При недостатке оборудования, обслуживающего персонала <...> зрелище это было более чем тяжелое!» [117, арк. 2–4].

Як досвідчений організатор, Є. Ю. Спаська розробила комплекс заходів по налагодженню побуту евакуйованих дітей, адже слід було підібрати обслуговуючий персонал, налагодити медичне обслуговування, харчування, санітарію [117, арк. 3]. У своїх мемуарах І. Г. Еренбург неодноразово підкреслював, що дієві поради та практична допомога Є. Ю. Спаської були «очень полезны для упорядочения быта и медицинского обслуживания везде, во всех районах». Згодом, коли основні труднощі вже були позаду, Є. Ю. Спаська продовжувала опікуватися облаштуванням нових дитячих будинків на Лук'янівці, де «бывала часто после работы в течении двух месяцев, помогая неопытным «заведующим», пока сама не захворала» [117, арк. 4].

Через хворобу на черевний тиф у 1919 році Є. Ю. Спаська тимчасово припинила діяльність в Підвідділі трудової допомоги і виїхала до Криму на

лікування. На півострові влаштувалася працювати медичною сестрою в Санітарно-курортне управління та представництво Червоного Хреста в Ялті, а потім у Феодосії. У 1920 році вона повернулася до Києва, де влаштувалася працювати завідувачкою архівами військового часу [110, арк. 2]. До кінця року вона знову відвідує Крим, проте, у 1921 році, рятуючись від голоду на півострові, повернулася до Ніжина, де влаштувалася інструктором в художньо-промислову майстерню, брала активну участь у роботі Інспекції по відновленню художніх промислів [126, арк. 1]. Її професійна діяльність сприяла знайомству з професором Ніжинського історико-філологічного факультету М. М. Бережковим, директором Ніжинського історичного музею В. І. Лесючевським та директором Російського державного музею М. П. Сичовим. З приводу спілкування з ними вона зазначала: «Мы очень подружались, он [В. І. Лесючевський – авт.] постоянно бывал у нас; сообщая мы делали выезды за город, например, в Орешное – на Носовские лесные хутора, где было прекрасное городище с кольцевым валом» [213, с. 43].

Археологи за фахом, В. І. Лесючевський та М. П. Сичов сприяли залученню Івана та Євгенії Спаських до археологічної та пам'яткоохоронної роботи: «Мы [з братом Іваном – авт.] под руководством Николая Павловича с Лесючевским промывали мозаику Пантократора, недели две проведя на крыше св. Софии» [213, с. 43]. Ці знайомства відкрили для Спаських історичну та археологічну науки не як «мертві» галузі знань, а як знання про невмирущу, багату культурну спадщину власного народу та сприяли переконанню про необхідність її плекати та оберігати. У спогадах Є. Ю. Спаська неодноразово підкреслювала, що саме В. І. Лесючевський та М. М. Бережков «допомогли зрозуміти, що матеріальна культура часто говорить голосніше, ніж книжки» [145, арк. 21].

Бажання поглибити власну історичну освіту зумовило вступ Є. Ю. Спаської на відділення мистецтвознавства КАІ. У 1923 році вона стала вільною слухачкою, а у 1924 році – студенткою КАІ. Є. Ю. Спаська так згадувала ці часи: «Прийшла я до Київського археологічного інституту в останній рік його існування (1923–24), сама точно не знаючи, на якому з трьох відділів залишитися «вільним слухачем».

Тому одразу вирішила відвідувати лекції та семінари всіх викладачів. Проте дуже скоро стало мені ясно, що ні етнографічний, ні археологічний відділи не зацікавили мене так, як мистецтвознавчий. З першої лекції і першого семінару!» [174, с. 272]. Так у життя Є. Ю. Спаської увійшла людина, що не тільки визначила зміст її подальшої діяльності, а й стала керівником, наставником та порадиником – професор Д. М. Щербаківський: «У Москві, під час навчання на В[ищих] Ж[іночих] курсах імені професора Гер'є, доводилося мені слухати багатьох прекрасних лекторів, починаючи з самого В. Ключевського, працювати в семінарах у талановитих керівників. Але ніколи і ніщо так не захоплювало та не вражало мене, як лекції та семінари з «народного мистецтва» Данила Михайловича Щербаківського» [174, с. 272].

Перше завдання, яке вона отримала від вчителя – підготувати у п'ятиденний термін доповідь про ічнянське гончарство (нині – м. Ічня Чернігівської області). Згодом Є. Ю. Спаська пригадувала їх діалог: «Я йому сердито кажу, що писати не хочу, а усну доповідь зробити можу! Тоді і він теж досить сердито і рішуче каже: «Ні, без писаної доповіді я вас не прийму!» [174, с. 274–275]. Дуже коротко, «прямо-таки конспективно, на чотирьох сторінках зошита» вона написала свою доповідь [174, с. 275]. На семінарі, що відбувся 8 грудня 1923 року, Є. Ю. Спаська виступила найпершою з усіх семінаристів. Доповідь «Гончарные изделия и гончары м. Ични на Черниговщине» була цікава, але поверхнева [106, арк. 14; 174, с. 275]. Після суворої критики за сухість та стислість викладу він похвалив ученицю за новизну в дослідженні, адже жодної наукової роботи про селянські кахлі на той час ще не було підготовлено. Є. Ю. Спаська неодноразово підкреслювала, що своїми «скромними» досягненнями вона повністю завдячує своєму вчителю, який не лише прищепив інтерес до речей з народного побуту, а й навчив «говорити з ними», «розуміти їх мову» [174, с. 273].

З часом українська самоідентифікація Є. Ю. Спаської набувала обертів: дослідниця обирає усне та письмове використання української мови. Прикладом у цьому став Д. М. Щербаківський, який спілкувався виключно рідною мовою. З метою вдосконалення володіння українською мовою Є. Ю. Спаська записалася на

курси з українознавства. До іспиту вона була допущена після прослуховування «112 академічних годин» українознавства і «складала 16–18 лютого 1926-го року встановлений іспит у Комісії в присутності представника Київського Окрнаркосвіти. Встановлений іспит з української мови тов. Спаська Е. Г. добре склала» [Додаток В]. Таким чином, вона власним прикладом сприяла піднесенню та утвердженню національної свідомості у тогочасних науково-освітніх колах.

У 1925–1926 роках Є. Ю. Спаська працювала завідувачкою кустарного відділу КСМ та Постійної промислової виставки. Завдання відділу полягало у виявленні локальних особливостей лозоплетіння, вишивки та розпису селянських хат. Одночасно з пам'яткоохоронною діяльністю Є. Ю. Спаська продовжувала науково-дослідну роботу в галузі історії народної культури. В результаті з'явилася серія узагальнюючих праць з історії українського гончарства та кахлярства [35; 37; 57; 86; 98; 157; 158; 162; 163; 165; 168; 172; 177], а також цикл робіт з регіональної історії вишивки [25; 28; 29; 31; 33; 41; 43; 169; 173; 175; 176].

Після звільнення з КСМ (1926), Є. Ю. Спаська влаштувалася на посаду завідувача виробництва «Текстильхудожекспорт» (1926–1931). У «Спогадах про мого найсуворішого вчителя Данила Щербаківського» учена зазначила: «Саме в цьому році [1926 – авт.] він [Д. М. Щербаківський – авт.] примусив мене дописати, кінчити і прочитати в Науково-дослідчій кафедрі мистецтвознавства як свою аспірантську доповідь про українські печі. Загальну оцінку зафіксовано в протоколі засідання пленуму кафедри 2.V.26. р. Оцінка цілком спритна» [174, с. 282].

Отже, 2 травня 1926 року «на засіданні Пленуму Кафедри мистецтвознавства <...> після заслухання доклада Є. Ю. Спаської «Кахлі селянських та панських печей на Чернігівщини XVIII–XIX ст.» доповідачку було одноголосно визнано «достойною звання аспірантки катедри» і «підписано клопотання про затвердження її аспіранткою» [128, арк. 2]. Рекомендацію до зарахування Є. Ю. Спаської в аспірантуру Науково-дослідної кафедри мистецтвознавства ВУАН одноголосно підтримали науковці КСМ, Постійної промислової виставки, спілка РОБОС [робітників освіти – авт.] та ін. У численних

характеристиках Є. Ю. Спаська оцінювалася як «активный общественный и культурный работник», «активний і свідомий науковий робітник», «надзвичайно цінна культурна робітниця, віддана радянській владі» [130; 134; 135]. Схвальний відгук надав завідувач Науково-дослідної кафедри мистецтвознавства О. П. Новицький: «Робота ця одногосно визнана цілком задовольняючою, щоб клопотатися про затвердження Є. Ю. СПАСЬКОЇ аспіранткою й навіть висказано побажання, щоб доклад цей було надруковано» [Додаток Д].

Зважаючи на позитивні характеристики, Є. Ю. Спаська була зарахована аспіранткою до новоствореної Науково-дослідної кафедри музеєзнавства ВУАН. Під керівництвом академіка О. П. Новицького вона готувала дослідження з історії порцелянової фабрики А. М. Миклашевського в с. Волокитине. Захист дисертаційної роботи Є. Ю. Спаської відбувся восени 1931 року в Харківському інституті матеріальної культури [187, с. 66]. Незважаючи на позитивний відгук наукового керівника, з невідомих причин наукового ступеня вона не отримала.

З кінця 1920-х років відчутно посилювався ідеологічний тиск на наукові та музейні установи, окремих представників наукової еліти. Так, зазнавши безпідставних звинувачень та доносів в ДПУ з боку керівництва та співробітників ВІМШ, Київського художнього інституту, Всеукраїнського археологічного комітету, 6 червня 1927 року Д. М. Щербаківський вчинив самогубство. У некролозі до річниці смерті етнограф В. Є. Козловська написала: «Його життя [Д. М. Щербаківського – авт.] становило один безперервний подвиг <...> глибокий і широкий» [235, с. 19]. Пізніше, у студії присвяченій Д. М. Щербаківському, Є. Ю. Спаська зазначила: «Не знаю, як усі інші його учні, друзі і родичі вважали, а в мене залишилося таке почуття, що в передчасній смерті його є доля і нашої провини, і неуваги до нього самого» [174, с. 285].

Є. Ю. Спаська підтримала ініціативу мистецтвознавців М. І. Вязьмітіної, М. О. Новицької, Н. А. Коцюбинської, Н. В. Венгрженівської про організацію при Науково-дослідній кафедрі мистецтвознавства щорічних меморіальних читань, присвячених Учителю: «Всі ми у великих неоплатних боргах у нього, і щирого, і щедрого – і ми повинні платити» [145, арк. 2]. Учена неодноразово виступала з

доповідями про Д. М. Щербаківського, наголошуючи на необхідності наслідування його кращих традицій науково-дослідної та пам'яткоохоронної діяльності. «Ми мали щастя бути його учнями, ми мусимо залишатися до самої нашої смерті так, як він вчив нас, не холодно, а лише гаряче. Ідучи його шляхом» [145, арк. 2].

Є. Ю. Спаська, як і більшість київських гуманітаріїв того часу, слідом за С. О. Єфремовим, А. М. Лободою, О. П. Новицьким, О. В. Корчак-Чепурківським, Н. А. Коцюбинською, М. І. Вязьмітіною, В. Г. Ляскоронським, М. О. Щепотьєвою та кількома десятками інших учених у 1927 році підписала листа до редакції газети «Пролетарська правда» з вимогою провести слідство у справі самогубства Д. М. Щербаківського [265, с. 264]. Проте, на засіданні секретаріату ЦК КП(б)У, яке відбулося 30 червня 1927 року вирішили листа не друкувати і слідство провести в найкоротші терміни.

Своєрідною відповіддю на байдужість владних органів стала поява значної кількості некрологів та присвят Д. М. Щербаківському [223; 228; 235]. Є. Ю. Спаська, у свою чергу, залишила значний цикл спогадів про наукового керівника [118; 145; 174]. Демонструючи таким чином свою активну громадську позицію, Є. Ю. Спаська намагалася привернути до суспільних проблем увагу наукової спільноти.

Безпідставні звинувачення, утиски та постійні обмеження не оминули і Є. Ю. Спаську. Як досвічений фахівець в галузі історії української культури, вона завжди була вимогливою в питаннях виконання посадових обов'язків як до самої себе, так і до підлеглих, що спричиняло появу напруженості та протиріч з керівництвом КСМ. У листі від 21 квітня 1929 року Є. Ю. Спаська написала етнологу Д. К. Зеленіну: «Сельскохозяйственный музей я оставила из-за неприятностей, которые мне чинил, по моему мнению, очень злобный и неумный заведующий отделом, лентяй, которому я казалась слишком беспокойным подчиненным. Сейчас он продолжает вредить мне, подняв вопрос о запрещении мне опубликовать работу о гончарах с иллюстрациями – экспонатами музея. Предлог то, что он в 1925 г. приобрел эту коллекцию для музея и сам ее когда-то

обработал» [278, с. 130].

Несподіваним ударом долі для Є. Ю. Спаської стала смерть матері Юлії Миколаївни (1930). У листі до М. М. Хмельова від 15 вересня 1953 року вона скаржилася на постійне відчуття смутку, горя, непотрібності, від якого «хотілося заховатися». «В значительной мере из-за этого, после маминой смерти я взяла себе сразу большую семью – трех ребят <...> Отец их ходил за мной неотступным, и был мне другом и забытчиком в том моем горе и трудностях житейских» [121, арк. 5].

Загалом, відомостей про особисте життя дослідниці збереглося мало. Інформація про реєстрацію шлюбу та сімейний стан ученої відсутні в її особовому листку та автобіографії. Фрагментарні свідчення містить протокол допиту Є. Ю. Спаської. Зокрема, вона зазначала, що «в 1930 году вышла замуж за Сергийко Андрея Степановича, заведующего ... [нерозбірливо написане слово – авт.] отделом Киевской культуры» [Додаток Є; 139, арк. 4].

Зі слів Н. Ю. Анохіної, онуки Є. Ю. Спаської, відомо, що особа їх дідуся в родині була закритою і ніколи не обговорювалася. З її слів також зрозуміло, що Є. Ю. Спаська у 1930 році, після передчасної смерті матері вийшла заміж за вдівця з 3-ма дітьми [Додаток Л]. Одруження, що спочатку було відрадою, згодом перетворилося в «ненужное, неудачное». Своє розчарування вона описала у листі до М. М. Хмельова: «Хотелось спрятаться в чужой осиротевшей семье <...> Оправившись, очень скоро увидела, что это совсем не то! <...> Семья мужа была работолюбивая, но какая-то своенравная, кулацкая. Омерзительная <...> Неудачный опыт, неудачный способ – избежать самого страшного и попасть в скверное» [121, арк. 5].

Єдиною втіхою у нещасливому подружньому житті стало материнство – у 1932 Є. Ю. Спаська народила сина Юлія. Проте в період вагітності лікарі її попереджали, що в результаті ускладнень від перенесених хвороб під час пологів ймовірна її смерть через тромбофлебіт. Рішення Є. Ю. Спаської було переконливим: «Лучше смерть, чем жить без своего родного дитяти». Це

засвідчило силу духу, високу моральність, стійкість та безмежне бажання зберегти родину [139, арк. 5].

Отже, вибір життєвого та професійного шляху Є. Ю. Спаської був не випадковим. Особливі життєві обставини, які сприяли її знайомству з видатними дослідниками та науковцями, стали основою формування інтересу до історико-культурної спадщини України. Зустріч з Д. М. Щербаківським стала ключовим моментом для Є. Ю. Спаської – вона допомогла зробити остаточний вибір у бік науково-дослідної та пам'яткоохоронної діяльності. Він допоміг розкрити молодій дослідниці «одну зі сторін цього життя, частину душі народної – красу», за що залишився в її серці «найповажнішим, найсуворішим, незабутнім Вчителем» [156, с. 7; 174, с. 276].

2.3. Життя Є. Ю. Спаської в Казахстані

Кінець 20-х – початок 30-х років ХХ століття увійшов у вітчизняну історію як період «великого перелому», що торкнувся майже усіх сфер життя. У науковій галузі спостерігалось зростання ідеологічного тиску, зокрема в царині суспільних наук. «Чистки» було проведено в більшості академічних наукових організацій, які оголошувалися «гніздами української контрреволюції» [263, с. 390]. Так був закритий КСМ, а його експонати звалені в підсобному приміщенні. Під каральні заходи потрапила значна кількість науковців того часу, в тому числі і Є. Ю. Спаська.

Кримінальне провадження проти Є. Ю. Спаської було відкрите в жовтні 1933 року. Перші свідчення, що вказували на приналежність ученої до «прихованої контрреволюційної організації», надав музейник О. Ц. Поплавський. У показах від 19 жовтня 1933 року він інформував, що «из состава к.-р. [контрреволюційної – авт.] организации мне известно по Киеву: <...> по сельхозмузею Спасская» [139, арк. 5]. З матеріалів кримінальної справи дослідниці відомо, що 27 січня 1934 року він надав повторні свідчення [139, арк. 10].

Наступні записи свідчень проти Є. Ю. Спаської датовані 23 жовтня 1933 року. Зі слів С. А. Таранушенка, «из состава к.-р. организации мне известны по Киеву: <...> по Сельхозмузею дочь попа, нацдемовец» [139, арк. 6].

Свідчення проти Є. Ю. Спаської надали й інші її колеги: 1 листопада 1933 року Ф. Л. Ернст, 8 січня 1934 року – Д. П. Гордєєв [139, арк. 8], 24 березня 1934 року – А. В. Іванова-Артюхова. Заслугують на увагу свідчення співробітниці ВІМШ А. В. Іванової-Артюхової: «В семінарі я читала доповідь про худ. Ярошенка, в якій старалася висвітлити художника як представника революційного народництва. <...> Спаська відповіла, що я не звернула увагу на національну українську стихію в творчості художника. <...> Цей виступ Спаської я запам'ятала з боку українських національних установок» [139, арк. 14–14 зв], які в такому вигляді на сьогодні ще раз констатують «українськість» Є. Ю. Спаської.

Зібраних свідчень вистачило для відкриття кримінальної справи проти Є. Ю. Спаської: 27 березня 1934 року вона була викликана на допит до слідчого в Київський відділ ДПУ. В протоколі допиту Є. Ю. Спаської привертає увагу форма викладу свідчень – автобіографічна розповідь: «Наша семья состояла из следующих лиц: отец и мать, я – старшая, брат Георгий – эмигрировал с вражескими войсками за границу, брат Феодосий и Василий – студенты, служили в денкинской армии и тоже эмигрировали за границу, в данное время находятся где-то во Франции, переписку с ними вела до 1931 г. После смерти матери переписку прекратила. Мой брат Иван окончил Нежинский институт материальной культуры, работал последнее время в Ленинграде, в Эрмитаже, и в данное время арестован органами ГПУ <...> С 1923 г. я решила заняться научной работой. Желая пополнить свой теоретический и практический багаж, вступила вольнослушательницей в археологический институт, посещая секции и семинары. Руководили семинарами Щербаковский, Ернст и Зуммер, Дахнович и Гиляров».

Зіставлення змісту щоденникових записів і протоколів допиту дає підстави констатувати протилежність висловлених Є. Ю. Спаською думок, що очевидно, зумовлено ідеологічним тиском слідчого на вчену. Зокрема, в протоколі Є. Ю. Спаська зазначає: «Все руководители, названные мною, кроме Зуммера,

Дахновича, являлись представителями буржуазной науки, воспитывали в националистическом и шовинистическом направлении. После ликвидации археологического института, как учреждения, являвшегося, по сути, оплотом националистических элементов, при Историческом музее был организован музейный семинар, приблизительно в 1925/26 году, руководимый Щербаковским и Эрнстом. В данном семинаре слушателей было ограниченное количество, руководство со старых руководителей Щербаковского, Эрнста и др., проводилось в украинском националистическом направлении» [139, арк. 11–12]. Свої свідчення вона підсумувала таким чином: «Я абсолютно не была под националистическим влиянием, <...> никогда ни с кем из руководителей семинаров и научных работников в личной беседе не вела разговоров на политические темы, кроме научной работы. Никогда не вела каких-либо из политического характера, осуждавших мероприятия соввласти» [139, арк. 12 зв].

В листі до брата І. Ю. Спаського від 3 лютого 1957 року Є. Ю. Спаська описала свій допит оперуповноваженим Київського відділу ДПУ: «У меня был один единственный ½ часовой разговор с лощеным элегантным евреем, оч. спокойным, во время которого я ничего не подозревала, а он, перед концом разговора, намекнул мне, сказав: «Большая жертва, большая жертва». Я не поняла его» [Додаток И]. Варто зазначити, що сформований комплекс свідчень у справі Є. Ю. Спаської представлений у формі невеликих виписок, імовірно, взятих із інших джерел. Це слугує підтвердженням сфабрикованості та штучності кримінального провадження.

Разом з тим, звернення до ранніх і більш пізніх щоденникових записів та листів Є. Ю. Спаської, дає підстави констатувати виключно позитивні, душевні епітети на адресу «поважаного і милого» Ф. Л. Ернста, «найповажнішого, найсуворішого, незабутнього Вчителя» Д. М. Щербаківського.

Отже, протокольні свідчення і відгуки в процесі співпраці доводять протиріччя написаного і дійсності. Науковці, зокрема Ф. Л. Ернст та Є. Ю. Спаська, були поставлені в однакове становище, проходили за однією слідчою справою і були засуджені за однією статтею (58–11 КК УСРР).

Є. Ю. Спаській було пред'явлено звинувачення за статтями 58–2 та 54–10 Кримінального кодексу УСРР. В обвинувачувальній постанові вказувалося, що «гр-ка Спасская Е. Ю. состояла активным членом укр. к.-р. организации, объединявшей главным образом украинскую шовинистическую интеллигенцию <...> Организация ставила своей задачей контрреволюционную пропаганду и подготовку вооруженного восстания» [139, арк. 15, 1а].

Таким чином, вищеназвані статті були перекваліфіковані в статтю 54–11 Кримінального кодексу УСРР, що означали «участь у контрреволюційній організації». Як свідчать подальші записи, «следственными действиями установлено, что Спасская проводила а/п работу, направленную к подрыву проводимых мероприятий и свержению соввласти <...> не исключена возможность отъезда гр-ки Спасской из г. Киев» [139, арк. 2–3]. 28 березня 1934 року Є. Ю. Спаська підписала документи про невиїзд з Києва.

У заключній постанові від 28 березня 1934 року зазначено, що органами ДПУ була викрита та ліквідована контрреволюційна організація, членами якої були Ф. Л. Ернст, Д. П. Гордеев, Є. Ю. Спаська та ін. Було прийняте рішення: «Следственное дело № 6350 по обвинению гр. Спасской Евгении Юрьевны преступных деяниях по признакам ст. 54–11, направить на рассмотрение Особого совещания коллегии ГПУ с ходатайством о ВЫСЕЛЕНИИ обвиняемой СПАССКОЙ Е. Ю. за пределы Украины сроком на три года» [139, арк. 16].

Це зумовило рішення Особливої наради колегії ДПУ УСРР від 31 березня 1934 року: «СПАССКУЮ Евгению Юрьевну – выслать в Казахстан сроком на ТРИ года, считая срок с 28/III.1934 г. К месту ссылки направить в одиночном порядке. Дело сдать в архив» [139, арк. 18]. В «Заключении НКВД УССР» від 4 вересня 1935 року зазначалося: «Досрочное освобождение – НЕЖЕЛАТЕЛЬНО» [139, арк. 20].

Заслання Є. Ю. Спаської започаткувало якісно новий період її життя та науковій діяльності. З 1934 року змінюється її сімейний стан, зазнають трансформацій світоглядні та особистісні характеристики. В Казахстані Є. Ю. Спаська почала активно користуватися своїми організаторськими

здібностями в галузі промкооперативного виробництва, опанувала різні посади (вчений секретар історичного факультету, завідувач аспірантури Казахського державного педагогічного інституту імені Абая). Окрім того, заслання стало якісно новою сходинкою у науковій діяльності: Є. Ю. Спаська систематизувала та узагальнила авторські матеріали з історії українського та казахського декоративно-ужиткового мистецтва, завершила написання окремих наукових студій, продовжила упорядкування власного архіву.

З автобіографії кримінальної справи відомо, що чоловік Є. Ю. Спаської А. С. Сергійко в 1934 році «не пожелал переехать всей семьей в Уральск» [121, арк. 5]. В листі до М. М. Хмельова від 15 вересня 1953 року Є. Ю. Спаська писала, що чоловік «спасибо ему, напугался всех моих несчастий и мне легко было убедить его не ехать со мной в Уральск» [121, арк. 5]. Так, у березні 1934 року Є. Ю. Спаська «уехала [в Уральськ – авт.] с Юльком – двухлетним крошкой, моей радостью» [139, арк. 4; 121, арк. 5], а через декілька місяців після від'їзду чоловік привіз їй в Уральськ на виховання 3-х своїх дітей від першого шлюбу [139, арк. 4].

В Уральську Є. Ю. Спаська влаштувалася на посаду завідувачки художніх майстерень Промкооперації: «Облпромсоюз сразу же охотно пригласил меня на работу по организации художественных промыслов, – с его работниками мне приходилось встречаться на выставках в Москве и в Киеве» [155, с. 5]. Як висококваліфікований спеціаліст у галузі артільно-кооперативного виробництва, вона неодноразово отримувала запрошення на роботу в Алма-Ату, але через хворобу невдовзі змушена була від неї відмовитися. Пропрацювавши майже рік, Є. Ю. Спаська серйозно захворіла. Після звільнення за станом здоров'я (1935), «чаще всего «работала лежа» с приподнятой ногой, – репетировала ребят-школьников, которых мне охотно присылали педагоги» [181, с. 52; 119, арк. 6].

Загалом, перші роки заслання для Є. Ю. Спаської були особливо тяжкими. Як згадував І. Ю. Спаський, раптовий від'їзд, відірваність від Батьківщини, хронічні загострення хвороби та постійні матеріальні труднощі підірвали її віру в кращу долю і світле майбутнє. Разом з тим заслання підштовхнуло її до глибокої

саморефлексії – «надо было найти свое место; понять, что случилось? развязать затянутые личные и семейные узлы » [121, арк. 17].

Протягом трьох років (1934–1937) Є. Ю. Спаська була зобов'язана щомісячно відвідувати відділення НКВС, де ставила підпис в «особливому» журналі. Найбільше враження справило останнє відвідування, яке вона прокоментувала у своїх спогадах «Вторая половина моей жизни (в Казахстане)»: «Самое главное и интересное, что случилось со мной в Уральске, был мой единственный, первый-последний разговор с начальником Уральского НКВД <...> Прийдя в НКВД в последний раз по истечению трех лет, я расписалась в последний раз и решила подойти к его столу в глубине комнаты. Сказала ему: «Сегодня я у вас расписалась в последний раз? Пожалуйста, скажите, как мне жить дальше, если я не знаю за собой никакой вины перед советской властью?». Он помолчал, подумал и сказал твердо: «Постарайтесь жить так, как будто этого не было!» Я смотрела на него с удивлением. <...> А он снова поднял голову и повторил: «Да! как будто ЭТОГО не было!» <...> его совет «вести себя так, как будто этого не было», я приняла к сведению и руководству!» [119, арк. 3; 155, с. 6]. Ця розмова, а особливо реакція Є. Ю. Спаської викликають суперечливе ставлення: з одного боку – вона розгублена, а з іншого – шукає подальші життєві орієнтири, прагне розпочати нову сторінку своєї життєдіяльності.

У зв'язку із закінченням терміну заслання, Є. Ю. Спаська отримала дозвіл на виїзд з Уральська. З метою відновлення родини переїхала до Саратова, де на той час проживав А. С. Сергійко. Оскільки налагодити стосунки з чоловіком не вдалося, «как только он [А.С. Сергійко – авт.] уехал в какую-то командировку, мы с сыном «скрылись в неизвестном направлении» [139, арк. 2]. Інформацію про перебування Є. Ю. Спаської в Саратові підтверджують матеріали її кримінальної справи, де зазначено: «30.III.1937 г. по VII.1937, точный адрес – г. Саратов, не работала, лечилась» [127, арк. 1 б].

Тавро «неблагонадійної» продовжувало переслідувати Є. Ю. Спаську. У серпні 1937 року вона переїхала до Алма-Ати, де влаштувалася на посаду

завідувача художніх майстерень Казекспорту (1937–1938). Проте, у зв'язку з постановою Алма-Атинського міськвідділу КДБ «всем бывшим высланным немедленно покинуть столицу», Є. Ю. Спаська була вимушена змінити місце проживання [155, с. 7].

У 1938 році Є. Ю. Спаська переїхала до м. Семипалатинськ, де з сином Юлієм прожила до 1946 року: «Алма-Атинский Казпромсовет не пожелал расстаться со мной и направил в Семипалатинский ОблПромсоюз, где меня уже знали, как специалиста по художественной промышленности и желали расширить это производство у себя в системе Промкооперации. В это время у них была только одна художественная ковровая мастерская при швейной артели им. Крупской. <...> Я охотно согласилась» [155, с. 3]. Згодом Є. Ю. Спаська працювала художнім керівником артілі ім. Джамбула (1940–1942) та завідувачкою майстерні з переробки відходів «Червоний хімік» (1942–1946). За період роботи в артільно-промкооперативній системі Семипалатинська, Є. Ю. Спаська зарекомендувала себе як умілий організатор, тому «и председатель, и <...> заведующая производственным отделом – Ю. С. Проскурякова шли во всем мне навстречу. И очень скоро, здесь у нас, кроме ковроткацкой, появились и другие художественные мастерские – вышивальная, вязальная, рисовальная, и работа вполне наладилась. <...> А вообще, продукция была уже и качественная, и интересная, и даже получила одобрение на Московской выставке» [119, арк. 4].

Важливий досвід артільно-кооперативної роботи Є. Ю. Спаської набув особливого значення під час Другої світової війни. За дорученням Семипалатинської міськради вона керувала артілями з переробки відходів евакуйованих фабрик – «шерстопрядильной из Клинцов (Черниговской области) и хлопкопрядильной из-под Москвы» [155, с. 4]. Як і під час Першої світової війни, мали місце постійні труднощі в організації виробництва, а саме – тяжкі вагання та невпевненість, низька кваліфікація робітниць, незадовільний стан матеріально-технічного обладнання [119, арк. 4–5]. Є. Ю. Спаська диференціювала виробничі норми для низькокваліфікованих робітниць і «умелых вязальщиц», згодом долучилася до формування військового асортименту [119, арк. 10]. Вироби віразу

відправляли на фронт, що сприяло піднесенню національно-патріотичних почуттів та зробило їх працю «подлинно ударной» [155, с. 11]. Плідна організаційна та управлінська діяльність Є. Ю. Спаської в період Другої світової війни була відзначена грамотами Семипалатинської міськради (1943, 1946) та запрошенням на урочистий парад з нагоди Дня Перемоги.

Вирішенню побутових проблем, спрямованих на виживання родини, заважали непристосованість Є. Ю. Спаської до ведення домашнього господарства та постійні загострення хвороби. Як згадував І. Ю. Спаський, головною опорою та підтримкою для неї був син Юлій. Він, незважаючи на юний вік (11 років), був головою сім'ї, намагався весь час піклуватися про матір: «Дом» давно держался на Юльке; на нем – карточки и получение драгоценного хлеба, аптека, заготовка дров, которые он собирает где-то в одном известном месте. При этом – хорошо учится, «уважаем» в школе и соседями <...> Покровительственный тон в разговоре с мамой, иначе, наверное, и нельзя – она <...> стала «полохливой», чрезвычайно легко возбуждаемой и постоянно ждущей чего-то страшного. Довели сталинские гуманисты, гоняя ее из ссылки в ссылку» [181, с. 52].

Незважаючи на значний авторитет та професіоналізм Є. Ю. Спаської, підозріле ставлення та «хронічна» недовіра до неї виявлялися в різних сферах життєдіяльності: «Однажды в Семипалатинске, когда целая свита товарищей по работе стала <...> травить меня, я в недоумении пошла к очень умному и практичному человеку за объяснением <...> А он и говорит: <...> откройте глаза! <...> Ведь Вы же всех на свой аршин меряете, а ведь они никогда не поверят, что у Вас нет задних мыслей! <...> с того времени я <...> ни с кем в близких отношениях не сходилась, хотя и не чуждалась людей и постепенно привыкла <...> Даже подруга <...> чего-то не договаривала, м. б. тоже, как многие, боялась меня» [121, арк. 9–9 зв]. Своєрідною відповіддю на складні життєві обставини став «modus поведення – быть со всеми в доброжелательных отношениях и не с кем не дружить». У листі від 24 травня 1953 року Є. Ю. Спаська скаржилася з цього приводу подрузі М. О. Новицькій: «Это так въелось в меня, что уже нельзя изменить» [201, с. 28].

Оскільки клімат Семипалатинська був несприятливим для здоров'я Є. Ю. Спаської, після закінчення війни вона повернулася до Алма-Ати (1946) [121, арк. 11 зв; 119, арк. 6]. Там її супроводжували постійні труднощі з працевлаштуванням. Так, пропрацювавши три місяці в Центральному Державному музеї Республіки Казахстан, вона була звільнена «по распоряжению МВД» (1947) [119, арк. 8]. У січні 1947 року (лише через 10 років після закінчення терміну заслання), Є. Ю. Спаська зважилася подати заяву до МВС КазУСРСР про зняття судимості. У заяві повідомляла: «Через 3 года, закончив срок высылки 28.III.1937 г. я получила в Уральском НКВД отношение об окончании срока высылки, с которым уехала в г. Саратов, где и сдала его в обмен на паспорт. <...> После подтверждения Уральским НКВД сведений об отбытой мной в г. Уральске трехлетней высылке <...> я подала заявление в Верховн. Совет КазССР о снятия с меня ограничений в месте жительства. 13 арпеля с.г. я получила в республ. милиции разъяснение, что мне следует просить Министерство внутренних дел КазССР не о снятии ограничений в месте жительства, а о снятии судимости, чего я до сих пор не делала, так как просто не знала, что была судима» [139, арк. 2]. Заява про зняття судимості Є. Ю. Спаської підкріплена детальною автобіографією, включаючи відомості про дітей (трьох – від першого шлюбу чоловіка, і одна – спільна): «С тех пор [с 1937 р. – авт.] я живу только с моим родным сыном, которого я вырастила вполне самостоятельно, ему уже 13 лет. Младшая дочка учится в г. Ромнах в медтехникуме, старший пасынок, как кадровый военный, с началом войны ушел на фронт и я его потеряла из вида, младший в период оккупации Украины, спасаясь как комсомолец от немцев, прибежал ко мне в Семипалатинск, где окончил агротехникум, был взят в военное училище, от меня был взят в армию, где и сражался в рядах гвардии в Германии, сейчас демобилизован, работает агрономом в УССР и намерен приехать ко мне сюда, чтобы поступить в Сельхозинститут» [139, арк. 4]. Її автобіографія закінчується словами: «Надеюсь, что ограничения с места жительства и судимость будут сняты с меня и я смогу провести остаток своей жизни спокойно с моим подрастающим сыном – отличником учебы и принесу еще посильную

помощь в восстановлении приостановленных войной художественных промыслов КазССР и в научной работе в этой области» [139, арк. 4].

Відповіддю на клопотання Є. Ю. Спаської була Постанова 5-го відділу МДБ КазССР від 13 травня 1947 року: «Все материалы о снятии судимости на СПАССКУЮ Евгению Юрьевну соответственно приказу НКВС СССР № 0117 от 11 мая 1939 года направить на рассмотрение Особого совещания при МГБ СССР <...> в связи с тем, что Спасская проходит по учетно-наблюдательному делу, ходатайство о снятии судимости оставить без последствий» [190, с. 166; 139, арк. 20]. 26 липня 1947 року Спеціальна Рада при МДБ СРСР ухвалила: «СПАССКОЙ Евгении Юрьевне в снятии судимости отказать» [123, арк. 25]. Судово-слідчі матеріали було здано до архіву.

Наприкінці 1946 року на прохання археолога С. І. Руденка Є. Ю. Спаська зайнялася обробкою та систематизацією колекції казахських мідних котлів. Робота над зібранням стала для неї «невимовною радістю» – вперше за тривалий час вона відчула власну затребуваність у науковій галузі. Є. Ю. Спаська, як і раніше, увесь свій час та сили присвятила роботі. Нарешті у 1948 році «написала две работы. Одну для музея – большую, обстоятельную, только о коллекции; другую сжатую, сводную о котлах всего Казахстана. <...> Одна так и валялась в недрах музейных. Другая – три года валялась в Академии. Почему так – я не знаю. Обе были апробированы и С. И. [С. І. Руденком – авт.], и другим опытным старейшим скифологом, обе признаны полезными и хорошими» [121, арк. 17–17 зв]. Таким чином, відмова у знятті судимості, нескінченні проблеми з працевлаштуванням, перешкоди у оприлюдненні наукових здобутків зневірили Є. Ю. Спаську. На прохання І. Ю. Спаського повторно подати заяву про зняття судимості, Є. Ю. Спаська відмовила [Додаток И].

Наступним місцем працевлаштування Є. Ю. Спаської став Казахський педагогічний інститут імені Абая (1948): спочатку обіймала посаду секретаря історичного факультету, з 1949 року – старшого лаборанта кафедри всесвітньої історії, у 1950–1958 роках – ученого секретаря Вченої ради [155, с. 9–10]. У 1958 році Є. Ю. Спаська отримала посаду завідувача аспірантури Казахського

педагогічного інституту імені Абая. Крім цього слід зазначити, що у 1956 та 1958 роках її наукові дослідження, присвячені казахським мідним котлам, були допущені до друку.

Працевлаштування Є. Ю. Спаської не сприяло покращенню рівня життя родини: «Денег она получала мало, о постоянных затруднениях даже подшучивала в переписке: ...обычно зарплату дают за пять минут до праздника, и мы только успеваем уплатить долги и... вздохнуть с облегчением! Это, конечно, тоже праздничное чувство!» [181, с. 52]. В листах до М. М. Хмельова за 1953 рік вона жалілася на постійне тяжке фінансово-матеріальне становище: «Уже 20 лет, как я живу преимущественно очень трудно. <...> Сама себе иной раз удивляюсь – привыкла к этому, смирилась, опустила. Сама себе часто не мила; а что еще хуже – иной раз думаю, что и Юльке была бы милее, если бы была подобротнее, помоложе, покрасивее <...> Юлька вырос в сырых подвалах, в большой нищете» [121, арк. 11–11 зв]. Одночасно, Є. Ю. Спаську турбувало постійне погіршення стану здоров'я, про що вона сповіщала М. М. Хмельова у 1954 році: «Мне не хотелось в это время ни писать, ни говорить, ни на свет смотреть. Нездоровилось, усталость, забывчивость, плохая погода и от нее самочувствие мерзкое. <...> Новая болезнь, к-рую нам проф. психология определяет как склероз сосудов головного мозга. Проявляется в забывчивости – от обычной забывчивости до полной потери памяти – кто ты? Что это? Это было два раза и напугало меня» [Додаток Л; 121, арк. 18–18 зв].

Зміни на краще розпочалися лише у 1956 році: у Є. Ю. Спаської з'явилося власне житло – напівпідвальна кімната старовинного архієрейського будинку. Проте поліпшення житлових умов не сприяло урівноваженню емоційно-психологічного стану Є. Ю. Спаської: пережиті життєві труднощі спричиняли постійні неврози та страхи. Єдиним порятунком від життєвих негараздів та труднощів для неї залишалася наукова робота. Це підтверджує її лист, датований 25 березня 1959 року: «Що мені зараз наймиліше – робота з моєї спеціальності, якою мене зарядила Мусенька [М. І. Вязьмітіна – авт.], два рази в тиждень свій ранок я проводжу в бібліотеці – та це мої наймиліші години зранку. Прикро те, що

я багато забула з того, що добре знала з народного мистецтва України, а тут ні речей, ні літератури» [181, с. 54]. Постійні загострення хвороби призвели до «мізкової спазми» і повної заборони лікарською комісією фізичної і розумової праці, «вследствие усиливающихся спазмов мозговых сосудов» – когда я теряла сознание и падала, где стояла» [201, с. 25].

Після «вимушеного» виходу у 1961 році на пенсію Є. Ю. Спаська продовжила безоплатно працювати над складанням каталогів у Музеї мистецтв Казахстану ім. Кастеева (в сімейному архіві Н. Ю. Анохіної збереглося фото Є. Ю. Спаської з науковими співробітниками Музею 1963 року), Картинній галереї та Ботанічному саду Академії наук Казахської РСР [Додаток М; Додаток Л].

На той час син Юлій захистив дисертацію з мінералогії (1956) і займався розвідковими роботами та науковими дослідженнями в галузі геодезії. Є. Ю. Спаська неодноразово брала участь у польових геологічних експедиціях сина: «Нахожу большим удовольствием в организации для него научного аппарата <...>: пишу карточки по специальности (из журнальных приложений) <...> которые ему всегда и везде понадобятся» [121, арк. 16].

Слід відмітити заслугу матері в становленні Юлія в особистісному та професійному плані: «Несмотря на хроническое безденежье, Е. Ю. Спасская старалась дать хорошее образование сыну <...> После школы Ю. А. Сергийко поступил на геолого-географический факультет Казахского государственного университета (КАЗГУ) по специальности геология – и учился отлично. <...> Уже со второго курса он стал подрабатывать в институте геологии АН Казахской ССР на кафедре минералогии <...> Ю. А. Сергийко хотел поменять фамилию на «Спасский» (к брату матери, дяде Ване, он относился как к родному отцу), но сделать это в те года было очень сложно» [181, с. 56].

В 1963 році Є. Ю. Спаська отримала однокімнатну квартиру, про що сповістила С. А. Таранушенка у листі від 15 липня 1963 року: «Чи можете Ви уявити собі, як людина почуває себе і що відчуває, коли після майже 30 (!)-річного життя, переважно підвального і напівпідвального життя, опиняється в ...

однокомнатной квартире со всеми удобствами?» [96, арк. 4076].

У 1970 році Є. Ю. Спаська, «в День столетнего юбилея со дня рождения В. И. Ленина», була запрошена на урочисте засідання вченої ради Казахського педагогічного інституту імені Абая і нагороджена «Почетным свидетельством «за высокие показатели в учебной и воспитательной работе, за добросовестный труд и активное участие в общественной жизни Института» [201, с. 25]. Нагородження «Почетным свидетельством» стало для Є. Ю. Спаської визнанням її професійних здобутків, показником корисності та важливості в житті Інституту [Додаток Н].

Проживши більшу частину життя в Казахстані, Є. Ю. Спаська так і не змогла полюбити цей край: «Знали б Ви, як мені у печінках цей Казахстан, так я його й не полюбила, скільки не намагалася. Ще добре, що син тут себе почуває добре, як на батьківщині – любить його, знає, вивчає. <...> А я б з великою охотою улюбле село на Чернігівщині з цієї нерідної Алма-Ати, хоч і не можу скаржитися, що мене тут хтось скривдив. І страшно вже ніколи не побачити Десни, не понюхати гречаного поля» [245, с. 7]. Її не полишало бажання побачити старих друзів та відвідати Київ і Ніжин: «Мрія моя – хоч раз ще побувати вдома, у самому Ніжині, може й здійсниться, якщо буде здоров'я» [179, с. 53].

У 1953, 1961 та 1973 роках Є. Ю. Спаської побувала в Ніжині, Каневі, Києві, Чернігові, Москві та Ленінграді [Додаток Л]. Відвідати Батьківщину у 1953 році її переконав син Юлій. Віддавши матері свою літню підвищену стипендію, запевнив, що ці відвідини набагато важливіші повсякденних турбот, пов'язаних з матеріальними труднощами. У листі до М. М. Хмельова від 5 вересня 1953 року Є. Ю. Спаська повідомляла про поїздки в Москву, Канів, Київ та Ніжин [121, арк. 1]. У листах до мистецтвознаця С. А. Таранушенка Є. Ю. Спаська згадує поїздки улітку 1961 року до Чернігова, Москви та Ленінграду. Вона подорожувала на пароплаві Волгою, відвідала Ермітаж, Бібліотеку імені Салтикова-Щедріна, Російський державний музей у Ленінграді (Етнографічний відділ), ЧІМ.

Навесні 1973 року Є. Ю. Спаська побувала в Києві, відвідала установи, де зберігаються її зібрання – ІМФЕ НАН України, ЦДАМЛІМ України, Києво-

Печерську лавру та кладовище, де поховані Д. М. Щербаківський та М. О. Новицька. Зі слів С. І. Білоконя, навесні 1973 року, під час приїзду Є. Ю. Спаської до Києва, він зустрічався з нею та М. І. Вязьмітіною. На згадку про їхню зустріч у С. І. Білоконя зберігається книга М. І. Вязьмітіної «Мистецтво країн ісламу» з авторським інскриптом: «Дорогому Сереже на память о наших беседах о давно минувших днях от автора. Киев, 16. IV–73 г.» [190].

Після повернення до Казахстану, у листі від 14 вересня 1973 року Є. Ю. Спаська ділилася з М. І. Вязьмітіною своїми враженнями: «Все еще никак не отойду от ласковых воспоминаний о пребывании в Киеве» [201, с. 29]. В листах до подруги у 1973 році Є. Ю. Спаська неодноразово писала про вимушений відхід від професійної діяльності, погіршення стану здоров'я, і, як наслідок, – відчуття непотрібності і самотності: «А живу я ведь сверх одиноко <...> сама создала себе такой быт. Правда, и врачи не рекомендуют ни труда, ни развлечений, а всякую осторожность! Каким дьяволам это надо? Я хочу лазить с тобой [М. І. Вязьмітіною – авт.] по горам, барахтаться в море, бродить по диких лесах, плавать по речкам и т.п. <...> А вместо этого заключила себя сознательно в «одиночку» [201, с. 26].

Останні роки життя Є. Ю. Спаська тяжко хворіла. У своїх спогадах Н. Ю. Анохіна відзначила, що: «Болела она много лет, это было связано с ее перенесенными тифами, с осложнениями на сосуды. Ее часто, а позже – почти постоянно – мучали головные и суставные боли. Она не переносила жару, в последние годы страдала забывчивостью и старческим склерозом» [Додаток Л].

12 вересня 1980 році в Алма-Аті на 90-му році Євгенія Юріївна Спаська померла. І тільки через 9 років після смерті (28 жовтня 1989), згідно зі статтею І Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 року «О дополнительных мерах по восстановлению справедливости в отношении жертв репрессий, имевших место в период 30–40-х и начала 50-х годов», учена була реабілітована посмертно [139, арк. 38].

Україна, у свою чергу, не забуває своєї палкої патріотки та подвижниці: ім'я Є. Ю. Спаської було викарбувано на меморіалі пам'яті репресованих митців

України, відкритому 16 грудня 1996 року поблизу будівлі Академії мистецтв у Києві.

Життєвий шлях Є. Ю. Спаської можна вважати класичним прикладом особистої життєвої трагедії. Всупереч усім труднощам, які випали на її долю, вчена зробила вагомий внесок в науку. Результатом невтомної та самовідданої праці на науковій ниві став значний доробок доповідей, опублікованих статей, «етюдів» тощо. До сьогодні ці напрацювання не втратили своєї актуальності та пізнавальної цінності. У розвідці про Є. Ю. Спаську дослідниця Л. С. Мельничук вдячно зазначила: «Вічна пам'ять цій мудрій, мужній, відданій Україні жінці! Нехай її доля буде німим докором тим людяням від влади, які так вільно маніпулювали чужим життям. Пам'ятаймо й бережімо їх імена, бо цією пам'яттю вивіряється і наша людяність, право на гідний завтрашній день» [267, с. 121].

РОЗДІЛ III

НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ Є. Ю. СПАСЬКОЇ

Наукову діяльність Є. Ю. Спаської можна умовно розподілити на три періоди: збиральницький, збиральницько-описовий та узагальнюючий.

Історико-краєзнавчими дослідженнями Є. Ю. Спаська розпочала займатися в роки Першої світової війни. У цей період вона перебувала на території Галичини і Буковини, де, паралельно з основною роботою, долучилася до збирання етнографічного матеріалу у місцевого населення. Свої дослідження організовувала таким чином: спілкувалася з народними майстрами, цікавилася особливостями і специфікою їхньої праці, записувала розповіді, роздуми та спогади місця [156, с. 19–22]. Її наукова робота у цей період мала збиральницький характер. Результатом її перших досліджень стала розвідка, опублікована в книзі «Народне мистецтво Галичини і Буковини» у 1917 році [156, с. 18–30; 248, с. 147].

Наукова діяльність Є. Ю. Спаської історико-краєзнавчого характеру набула продовження в КАІ [123, арк. 12]. Під час навчання вона багато подорожувала, збирала різноплановий етнографічний матеріал, виступала з доповідями на семінарах з народного мистецтва. Наприкінці 1923 – на початку 1924 років Є. Ю. Спаська виступила на трьох семінарах з доповідями, присвяченими гончарству Чернігівщини: «Памятники гончарного искусства и гончары г. Нежина», «Гончарные изделия и гончары м. Ични на Черниговщине», «Ічнянські гончарі і кахляні печі» [1, арк. 1–2; 106, арк. 4–5].

Восени 1925 року на семінарі з народного мистецтва Є. Ю. Спаська виголосила доповідь «Метод роботи з масовим матеріалом з народного мистецтва», в якій ознайомила наукову громадськість із власною методологічною розробкою в галузі історії матеріальної культури. Статистично-описовий метод роботи зі зразками народного мистецтва, розроблений та апробований Є. Ю. Спаською, отримав схвальну оцінку з боку учасників семінару, а головне – Д. М. Щербаківського. У науковому звіті дослідниці за 1926–1927 роки зазначено,

що 14 лютого 1926 року вона виголосила доповідь «Вишивки Старо-Кримського району», в якій простежила історію розвитку кримськотатарського вишивального мистецтва [147, арк. 2].

Продовженням студіювання кримськотатарської вишивки стала робота «Старо-Крымские узоры», яка у 1926 році була опублікована у Баку на сторінках «Известий Общества исследования и изучения Азербайджана» [175]. В дослідженні, ґрунтуючись на матеріалах 20-ти найбільш типових орнаментів кримськотатарської вишивки, вчена дослідила історію походження узорів, запропонувала варіанти їх атрибуції та датування.

З 1925 по 1934 роки Є. Ю. Спаська займалася діяльністю в сфері музейництва [110, арк. 4]. Збирання та систематизація зразків народного мистецтва, організація музейних виставок відтепер стали її професійною діяльністю. На замовлення завідувача ЧІМ М. Г. Вайнштейна та завідувача історико-побутового та етнографічного відділів ВІМШ Д. М. Щербаківського Є. Ю. Спаська збирала зразки північно-чернігівського посуду [145, арк. 79]. Під час подорожей поповнювала свої попередні зібрання необхідними відомостями про кахлеве виробництво. За результатами експедицій 1925 року до узагальнюючої розвідки з історії гончарства на Чернігівщині було додано підрозділ «Чернігівські керамічні заводи» [174, с. 282].

Наступним дослідженням Є. Ю. Спаської стало вивчення історії ніжинського золотарства. За завданням Д. М. Щербаківського, вона відвідала в Ніжині кустарну майстерню, збрала свідчення про старих майстрів-золотарів та придбала вироби для КСМ [174, с. 284–285], а 7 березня 1926 року виступила на семінарі з народного мистецтва Д. М. Щербаківського з результатами досліджень ніжинського золотарства. У виступі вчена зосередила увагу на історії золотарського промислу Ніжинщини, виводячи її з кінця XVIII століття. Окрім того, Є. Ю. Спаська визначила найпоширеніші вироби золотарів-кустарів та їх функціональне призначення [147, арк. 2].

З метою поповнення матеріалів з історії гончарної справи Чернігівщини навесні 1926 року Є. Ю. Спаська відвідала Глухів і дізналася, що вивченням

глухівського гончарства займалася Пелагея Яківна Литвинова-Бартош. Її дочка, Анастасія Петрівна Боголюбова, віддала Є. Ю. Спаській з родинного архіву особисті записи матері з метою їх подальшого опрацювання та зберігання. Про наполегливу роботу Є. Ю. Спаської над архівним зібранням П. Я. Литвинової-Бартош свідчить план-чернетка розподілу матеріалів за темами та розділами, а також науковий звіт дослідниці, де зазначено: «З І/І 1927 почала найбільше працювати над рукописами П. Я. Литвинової і цієї роботи мені вистачить до літа. Перш за все зроблю детальну опись усього рукописного матеріалу, далі оддаду дані для бібліографії та огляду її наукових праць» [147, арк. 1; 1 зв].

У 1927 році в в Етнографічній комісії ВУАН Є. Ю. Спаська виголосила доповідь на матеріалах «литвинівського» архіву [129, арк. 83]. У виступі вчена висвітлила основні етапи життєвого шляху П. Я. Литвинової-Бартош, простежила становлення її світоглядних засад та громадянської позиції, проаналізувала внесок П. Я. Литвинової-Бартош у регіональну історію.

Взимку 1926–1927 років Є. Ю. Спаська продовжила роботу над узагальнювальною працею з історії гончарства на Чернігівщині. Зважаючи на значну зайнятість та повільне опрацювання матеріалів, Д. М. Щербаківський порадив Є. Ю. Спаській видати той матеріал, який уже систематизований: «Не треба такі розділи «маринувати» та одкладати на невідомий термін, візьміть собі за приклад Сумцова, який вчив нас: «Все, що можна – фіксувати одразу, «на свіжу голову», а те, для чого у вас ще не все зібрано, чогось потрібного ще бракує – нехай вилежується» [174, с. 287]. Так, узимку 1926 року дослідниця закінчила кілька «етюдів» з чернігівського гончарства й підготувала доповіді на семінари народного мистецтва: «Глечик з хрестиком», «Шльонський гончарський круг» та «Пузирьовський посуд» [147, арк 1; 10; 57; 37].

Завершуючи узагальнюючу працю з історії гончарства Чернігівщини, з метою отримання оцінки власних напрацювань Є. Ю. Спаська звернулася до професорів етнографії В. М. Харузіної та професора О. В. Філіппова, знавця техніки і технології кераміки. Науковці високо оцінили фаховість та значення роботи. Крім того, О. В. Філіппов запропонував опублікувати дослідження

Є. Ю. Спаської у московському технічному журналі «Строительная промышленность». Проте Є. Ю. Спаська відмовилася від публікації матеріалів у московському журналі: «Бо в Москві і без нас є кому писати та друкувати, а нам наші матеріали треба публікувати тут, на місці, у себе» [174, с. 279].

В роботі «Гончарські кахлі Чернігівщини XVIII–XIX ст.» Є. Ю. Спаська характеризує різноманітність кахляних виробів, поширених у XVII–XIX століттях у регіоні, простежує присутність у ньому привозних зразків. Дослідниця поділяє зразки місцевого виробництва на панські та селянські і описує їх. В розділі «Літературні джерела», присвяченому історіографічному доробку, вона аналізує стан та ступінь вивчення історії гончарної справи Чернігівщини і робить висновок, що гончарне виробництво тут набуло поширення з XVIII століття. Розвідки «Історія Русів», «Дневник генерального хорунжого Николая Ханенко», «Дневніє записки малоросійського підскарбія генерального Якова Марковича», роботи О. А. Шафонського, М. А. Пакульського, М. А. Фріде допомогли Є. Ю. Спаській визначити основні центри гончарного виробництва: Чернігів, Городня, Зіньків, Грабів, Ічня, Ніжин, Ріпки, Глухів, Короп, Волокитине та назвати імена майстрів: Сидор Перепілка, Яків Негаразд, Степан Жолдак, гончар «Дедушкин» (прізвисько чернігівського майстра XVIII століття). Крім цього, їй вдалося схарактеризувати типи кахоль: рельєфні, рельєфні формовані, розписні і розписані та їх сюжетність; вказати матеріал та техніку виготовлення. Окремим розділом учена виділяє опис загального вигляду кахльових печей: «прості, рівні, у плані чотирьохкутні».

Отже, науково-дослідна робота «Чернігівські кахляні печі» була розпочата у 1924 році як один з семи «етюдів» циклу «Чернігівське гончарство», постійно доповнювалася і 1927 року набула статусу аспірантської праці. Захист відбувся 2 квітня 1926 року на засіданні Науково-дослідної кафедри мистецтвознавства при ВУАН. Студія Є. Ю. Спаської «Гончарські кахлі Чернігівщини XVII–XIX ст.» була надрукована в першому музейному збірнику «Український музей» і у 1927 році вийшла окремим виданням з присвятою науковому керівнику: «Цілком природно було мені присвятити цю роботу Данилу Михайловичу, першу, що

робила за його порадою» [145, арк. 57–58].

Після смерті Д. М. Щербаківського (1927), Є. Ю. Спаська була прикріплена до новоствореної при ВУАН Науково-дослідної кафедри мистецтвознавства. Під керівництвом академіка О. П. Новицького вона готувала «промоційне» дослідження з історії порцелянової фабрики А. М. Миклашевського в с. Волокитине. Захист дисертаційної роботи Є. Ю. Спаської відбувся восени 1931 року в Харківському інституті матеріальної культури [187, с. 66; 110, арк. 3].

Різноманітність наукових зацікавлень Є. Ю. Спаської простежується впродовж усієї її дослідницької діяльності. У період підготовки дисертаційного дослідження Є. Ю. Спаська відвідувала семінари з сучасного українського мистецтва Ф. Л. Ернста, рецензувала доповіді колег та готувала власні виступи [1]. У підсумковому звіті Науково-дослідної кафедри мистецтвознавства за 1928–1929 роки зазначено, що у цей період дослідниця вивчала архітектурні пам'ятки Волині XVIII століття, а також оприлюднила доповіді «Царський палац у Києві» та «Порцеляновий завод Миклашевського у Волокитиному» [324, с. 87–88].

Працюючи інструктором-організатором в артілі «Текстильхудожекспорт» (1926–1931) та Київському інституті промкооперації (1931–1934), Є. Ю. Спаська вивчала промислову вишивку Київщини. Вчена простежила історію її розвитку, основні організаційні форми виробництва, а також походження орнаменту фабрично-заводської вишивки. Розвідка мала науково-практичне значення, адже більшість віднайдених та описаних зразків поповнили асортимент київських артільних та промкооперативних товариств [60; 61; 62; 63]. Рукопис дослідження «Матеріали до історії промислової вишивки Київщини» зберігається в особовому фонді Є. Ю. Спаської в ІМФЕ НАН України [83].

З 1934 року дослідниця проживала в Казахстані. У засланні її наукова діяльність набула іншого напрямку: а) теоретичне узагальнення матеріалів з історії української етнографії; б) вивчення історії казахської народної культури. Так, у 1935 році Є. Ю. Спаська занотувала казахського дитячий ігровий та пісенний фольклор, у 1940-х роках – опрацювала українські зібрання, а також презентувала власний досвід роботи в галузі промкооперації – написала методичні посібники з

організації артільно-кооперативного виробництва в умовах мирного та воєнного часів. У 1946–1948 роках Є. Ю. Спаська займалася дослідженням археологічної спадщини казахів – «лучшей коллекции скифских котлов во всем Советском Союзе» [155, с. 11; 48]. З результатами наукових студій мистецтвознавиця виступала на наукових конференціях Казахського педагогічного інституту [181, с. 67]. Проте тривалий час її роботи про мідні котли Казахстану та Киргизії не друкувалися, і лише у 1956 та 1958 роках вони були оприлюднені на сторінках «Наукових записок Алма-Атинського державного педагогічного інституту імені Абая» [166; 167].

У 1960-х роках Є. Ю. Спаська систематизувала та узагальнила авторські матеріали з історії української культури, про що свідчить лист від 20 грудня 1961 року до С. А. Таранушенка: «1) збрала рештки фото Миклашевсько-Волокитинських виробів, вийшов цілий альбом; 2) збрала малюнки й вишиванки Північної Галичини, що їх у 1915–16 рр. замальовував Фридман і мої товаришки разом зі мною на Тарнопільщині; 3) трошки малюнків Собачкиних та ін.; 4) фото малюнків гончарських кахоль Чернігівщини; 5) фото й малюнки до статті про Шльонський гончарський круг; 6) про гончарство Чернігівщини, Полтавщини, Київщини, Поділля; 7) кахлі російські та інші різні, крім українських» [96, арк. 4061]. Матеріали було впорядковано в альбоми та передано в ІМФЕ НАН України [86; 85; 67; 58; 57; 54].

1961 року Є. Ю. Спаська завершила дослідження «До історії ніжинського золотарства». Одночасно з цим Є. Ю. Спаська займалася систематизацією щоденникових матеріалів 1921–1927 років. Один із завершених примірників надіслала С. А. Таранушенку з проханням оцінити – чи можна їх залишати в такому вигляді [96, арк. 4042]. Після схвальної оцінки С. А. Таранушенка, наприкінці 1960-х років Є. Ю. Спаська розіслала декілька авторських копій щоденників до архівних та музейних установ Чернігова, Києва, Ніжина та Опішні. Крім цього, вона упорядковувала авторські матеріали з історії виникнення та побутування кролевецьких тканих рушників [29; 28; 59]. У 1963 році було завершено ґрунтовне дослідження «Скатерті гетьмана Івана Скоропадського

(1646–1722)» [25]. Значущість роботи важко переоцінити, оскільки охарактеризовані обруси І. Скоропадського до сьогодні вважаються найдетальнішою характеристикою гетьманських скатертин.

Отже, наукова спадщина Є. Ю. Спаської є цінним джерелом для багатьох поколінь істориків, народознавців та краєзнавців. На початку 1920-х років вона мала збиральницький характер – Є. Ю. Спаська знайомилася та вивчала матеріали з історії української народної культури, створювала авторські альбоми окремих регіонів. З середини 1920-х років наукова спадщина набула комбінованого характеру: крім планомірного збирання матеріалів з історії українського декоративно-ужиткового мистецтва, вчена описувала, характеризувала, порівнювала, простежувала еволюцію цих галузей. З 1934 року наукова діяльність Є. Ю. Спаської набула аналітичного характеру – вчена почала займатися систематизацією та узагальненням українських історико-культурних матеріалів і дослідженням матеріальної культури народів Середньої Азії. Крім того, вона завершила написання окремих студій, упорядкувала власний архів та щоденникові записи 1921–1927 років.

Внесок Є. Ю. Спаської в історичну, краєзнавчу, етнографічну та мистецтвознавчу науки є значним і різноплановим, що дозволяє говорити про неабиякий дослідницький хист, жагу до пошуку та вивчення історії народної побутової культури.

3.1. Студії з історії української та кримськотатарської вишивки і ткацтва

Особливе значення у науковому доробку Є. Ю. Спаської має декоративно-ужиткове мистецтво, а саме історія української та кримськотатарської вишивки і ткацтва. Інтерес до народних орнамент у дослідниці сформувався ще у період навчання на Вищих жіночих курсах професора В. І. Герье у Москві [78; 79].

Як відомо, період Першої світової війни відіграв значну роль у формуванні професійних уподобань Є. Ю. Спаської. Перебуваючи на території Західної

України, вона зайнялася вивченням місцевих діалектів, особливостей традиційно-побутової культури та декоративно-ужиткового мистецтва, зокрема вишивки і ткацтва: «Я придивлялася до всього і бачила дуже багато гарних і завжди власними руками зроблених речей. <...> Замовила фарбу і паперу в Києві, щоб перемалювати те, що я подужаю» [156, с. 22]. Частина зібраних зразків було опубліковано в статті Є. Ю. Спаської, вміщеної в книзі «Народне мистецтво Галичини і Буковини», решта оригінальних малюнків західноукраїнської вишивки зберігається в особовому фонді дослідниці в ІМФЕ НАН України [71].

Таким чином, поєднання самотності історико-культурного середовища Західної України з глибоким науковим зацікавленням Є. Ю. Спаської сприяли активному залученню вченої до подвижницької роботи в галузі історії народної культури. Збережені, відтворені та схарактеризовані Є. Ю. Спаською елементи народного шиття Галичини і Буковини є унікальними і до сьогодні становлять музеєзнавчу та мистецтвознавчу цінність.

Життя Є. Ю. Спаської складалося так, що в ранній період наукової діяльності вона часто змінювала місце проживання. Переїзди сприяли поглибленню її знань, набуттю досвіду та вдосконаленню фахової компетентності. Так, наприкінці 1918 – на початку 1919 років Є. Ю. Спаська перебувала в Криму, де познайомилася з місцевою краєзнавицею О. М. Петровою: «Большая Ал[ександра] Мих[айловна] с ее интересом к татарскому нар[одному] искусству заинтересовала меня не только как больная, пожилая женщина, но и как удивительно преданная нар[одному] иск[усству] татар. Это ее и сблизило со мной. <...> Когда она узнала, что у меня дома, на Украине тоже хватает зарисовок, <...> она, уже тяжело больная, когда я уехала, решила, что мои руки самые верные для окончания ее работы – всей ее жизни!» [176, с. 31].

У 1921 році О. М. Петрова померла, і її колекція кримськотатарської вишивки, за заповітом, була успадкована Є. Ю. Спаською. Розпочавши в Ніжині роботу над спадком О. М. Петрової, Є. Ю. Спаська зіткнулася з тим, що декоративно-ужиткове мистецтво кримських татар раніше не досліджувалося. Труднощів додавала робота з графічним відображенням орнаментів: «Без кінця

дивлюся, листаю, перелистую, боюся, що розтріпаю малюнки. Сортую їх за різними принципами. Да це ще ж не речі, а малюнки. А літератури зовсім ніде ніякої немає. Знавців немає» [174, с. 278].

У 1925 році Є. Ю. Спаська з власної ініціативи поїхала працювати в кримські музеї. Вона знайомилася з матеріалами в етнографічних відділах музеїв міст Бахчисараю, Євпаторії, Сімферополя і Ялти, консультувалася з фахівцями з кримськотатарського мистецтва – завідувачкою Євпаторійським музеєм П. Я. Чепуріною, поетом М. А. Волошиним та художником К. Ф. Богаєвським, головою Таврійської вченої архівної комісії А. І. Маркевичем [278, с. 127; 174, с. 23]. Відвідини музеїв та консультації фахівців були необхідними, «оскільки книг не знайшла жодної, ні в кримських, ні в московських бібліотеках, які допомогли б у цій справі [опрацюванні архіву О. М. Петрової – авт.]» [174, с. 278]. Наукові контакти та робота в музейних фондах виявилися надзвичайно корисними для Є. Ю. Спаської, оскільки допомогли їй зорієнтуватися в історіографічній та джерельній базі дослідження. На основі опрацювання музейних зібрань учена виокремила типові риси орнаментального оздоблення кримськотатарської вишивки, простежила тенденції їх історичної та художньо-стилістичної еволюції.

Результатом опрацювання Є. Ю. Спаською колекції О. М. Петрової стали статті «Татарские вышивки Старо-Крымского района» (1926) [176], «Старо-крымские узоры» (1926) [175] та доповідь на семінарі Д. М. Щербаківського «Статистично-описовий метод праці з масовим матеріалом з народного мистецтва» (1926) [142].

У роботі «Татарские вышивки Старо-Крымского района» вчена подала загальну інформацію про колекцію малюнків та її збирача – О. М. Петрову. Далі наведено відомості про район Старого Криму, назви вишитих речей: «полотенца, салфетки, скатерти, свадебные пояса, платки, покрывала для голов, нарукавники, воротники, подвязки, кисеты, мешечки для амулетов» та їх функціональне призначення. Так, покривалами жінки-татарки «покрывают лицо», «полотенца, салфетки и скатерти» слугують «для практических надобностей (вытирания рук,

лица, посуду), <...> для украшения «ода», комнаты для гостей». Вишиті пояси та хустки були невід'ємною частиною кримськотатарського весільного вбрання. В «кисетах» зберігали тютюн, а «мешочки» слугували для носіння оберегових елементів (амулетів) [176, с. 23–24].

Є. Ю. Спаська зосередила увагу на критеріях відмінностей матеріалу і техніки шиття тканин XVIII–XIX століть від виробів XX століття та запропонувала варіанти атрибуції зразків з огляду на зовнішні ознаки виробів. Ранні вишивки, на думку Є. Ю. Спаської, були кращої якості як за матеріалом так і за виконанням, мали ретельнішу стрункість композиції і основних ліній орнаменту. Для пізніших вишивок характерними були порівняно дешевший матеріал, використання ненатуральних «золотих» ниток, набивні зім'яті наповнення під вишивку, що свідчило про недбалу техніку виконання.

З метою здійснення порівняльного аналізу дослідниця залучила до вивчення зразки українських вишивок зазначеного періоду. Є. Ю. Спаська констатувала, що в кримськотатарських зразках «віддаль між окремими мотивами невелика, що ніколи не перевищує $\frac{1}{2}$ ширини більшого мотиву, так що звичайне загальне враження від татарських вишивок не густе, але суцільне заповнення простору, при якому тло проглядається чітко». Натомість «в українських рушниках при ритмічному чергуванні однаково дрібних мотивів прийнято чергування на віддалі всієї величини даного мотиву» [176, с. 37].

Таким чином, завдяки заповіту О. М. Петрової, Є. Ю. Спаська долучилася до вивчення історії вишивки різних регіонів України, здійснила їх порівняльну характеристику і, в результаті, дійшла таких висновків:

- 1) для кримськотатарських вишивок характерна цілісна композиція узору;
- 2) на українських вишивках спостерігається значна кількість дрібних мотивів, розташованих симетрично;
- 3) декор кримськотатарської вишивки, її елементи, перш за все, пов'язані з географічними характеристиками територій;
- 4) українські узори більше пов'язані з історичними подіями, особливостями світоглядних уявлень і локальної традиційно-побутової культури.

У процесі дослідження Є. Ю. Спаська визначила типові предмети вжитку жінки-татарки XIX століття: рушники, серветки, скатертини, весільні пояси, хустки, покривала на голову, проаналізувала різні способи їх виконання. Зазвичай вони прикрашалися вишитими узорами. Є. Ю. Спаська приділила увагу особливостям обрядово-магічного контексту використання вишитих виробів в українській і кримськотатарській побутовій культурі [278, с. 129].

Об'єктом зацікавлення Є. Ю. Спаської були зміст і кольорова гама українських і кримськотатарських узорів. Вона зазначала, що «не тільки форма, а й колористика татарської вишивки наближена до кольорової гами оточуючого рослинного світу». Більшість рослин і квітів, зображених на кримськотатарських вишивках, притаманні й українському орнаменту. Водночас Є. Ю. Спаська вказувала на різні способи виконання візерунків: в композиційному плані українські зразки різко контрастували з кримськими зразками, «вишитими товстими бавовняними однотонними нитками», а тому виглядали «масивнішими, декоративнішими і важче пізнаваними» [176, с. 40]. Враховуючи схожість історичного розвитку східних країн, Є. Ю. Спаська розглянула питання однотипності елементів традиційно-побутової культури, зокрема в галузі художнього шиття.

З метою підтвердження власних висновків щодо походження, трактування і датування орнаментів кримськотатарської вишивки, Є. Ю. Спаська відправила свою студію «Старо-крымские узоры» професору Азербайджанського університету В. М. Зуммеру. Дослідження Є. Ю. Спаської «Старо-крымские узоры» було презентоване на тюркологічній підкомісії Товариства обстеження й вивчення Азербайджану. 20 малюнків, відтворених і схарактеризованих у статті, були відібрані як найбільш типові для східного орнаменту, що дозволило уявити різноманітність сюжетів і елементів кримськотатарської вишивки.

Професор В. М. Зуммер високо оцінив роботу Є. Ю. Спаської та опублікував її в журналі «Востоковедение». Пізніше Є. Ю. Спаська неодноразово підкреслювала, що робота над кримськотатарською вишивкою стала для неї корисною школою в опануванні методики роботи зі зразками народного

мистецтва: «Не раз дякувала Д. М. (Щербаківському), що він примусив мене саму розібратися у цій справі» [278, с. 128–129; 174, с. 278].

Результати кримськотатарських студій Є. Ю. Спаської були представлені у 1926 році доповіддю «Вишивки Старо-Кримського району» на семінарі Д. М. Щербаківського. Під час обговорення виступу опонентами Є. Ю. Спаської були мистецтвознавиці М. О. Новицька і Н. В. Венгрженівська. У процесі семінару вони відзначили раціональність плану дослідження та підкреслили значення введення до наукового обігу значного масиву нового матеріалу [148, арк. 2].

Проте слід зазначити, що М. О. Новицька, після успішного захисту у 1930 році дисертаційного дослідження «Матеріали до історії гаптарських майстерень на Україні середини XVIII ст. за речами та архівними матеріалами», частково змінила свою думку щодо оцінки кримськотатарської студії Є. Ю. Спаської. Оцінюючи її внесок у справу вивчення народних тканин і вишивки на тлі загального розвитку кримськотатарської культури того часу, вона критично зауважила, що «одна стаття, що подає аналіз матеріалу, техніки та орнаменту, не має зовсім ілюстрацій, а друга, коротша, має таблиці, виконані дуже кепсько» [280, с. 235].

У 1926 році, перебуваючи у службовому відрядженні у Чернігові, Є. Ю. Спаська відвідала ЧІМ. Її увагу привернули дві скатертини, на яких були «вишиті червоною заполоччю на широкому лляному полотні двоголові орли, елементи орнаменту з гербів власників, їхні ініціали з пишним квітковим орнаментом» [169, с. 76]. Дослідниця констатувала, що «ці дві великопанські скатерті, шиті рушниковими швами, вишили чорниці Гамаліївського монастиря між 1715 і 1722 роками <...> Виробляли такі речі, пишно їх оздоблюючи, можливо, для якихось урочистих подій, зборищ, бенкетів, коли не лише страви і напої, а й обладнання парадного столу мусило грати окрему роль» [25, арк. 41–42]. Як свідчили інвентарні описи ЧІМ, скатертини належали гетьману Івану Скоропадському. Вчена описала їх зовнішній вигляд, виконала обміри та зафіксувала стан збереження. За результатами досліджень історії

гетьманських скатертин Є. Ю. Спаська виголосила коротку фактографічну доповідь на семінарі Ф. Л. Ернста (1926).

Під час польових та стаціонарних досліджень Є. Ю. Спаська докладно фіксувала свідчення місцевого населення, фотографувала рушники, занотовувала інформацію про їх походження, матеріал, техніку виготовлення, особливості орнаменту, а також стан збереження [40]. Так, у 1925 році дослідниця збрала матеріали про історію виникнення, побутування та орнаментальні особливості набожників Новгород-Сіверської округи. Для систематизації і більш детального вивчення чернігівських рушників вона розробила спеціальні реєстраційні картки та замальовки (збереглися 13 малюнків набожників).

У листах Є. Ю. Спаської до В. Г. Кравченка за 1928 рік збереглася інформація про продовження студіювання українських рушників: «Гурток наш [«Studio» – авт.], учениць Д. Мих., задумав протягом декількох років виконати колективну працю про рушник український. Склали плана, розбили на теми і декілька доповідей уже готові. Мені дісталася трудна тема, яку призначив мені ще сам Д. М., – «Роля і занічіння рушника в житті українського селянина» і друга – «Чернігівські рушники». Для першого я переклала силу етнографічного матеріалу, бібліографія до цієї теми досить вже велика, ала все ж таки я все ще боюся пропустити щось найголовніше для кожної місцевості України» [316, с. 18]. В. Г. Кравченко надав Є. Ю. Спаській дієві поради у складанні плану майбутнього дослідження, порекомендував підготувати програми до вивчення, анкету для збирання матеріалів, запропонував скласти словник назв місцевих виробів [19, арк. 2–4].

У 1928 році вийшла студія Є. Ю. Спаської «Рушник (запис розповіді з с. Бехи Коростенської округи)», в якій представлено історію виникнення, детальну класифікацію місцевих побутових рушників, їхнє функціональне призначення, дослідження обрядових пісень, повір'їв і забобонів, пов'язаних з їх використанням. Ці матеріали дозволяють реконструювати регіональні світоглядні уявлення та вірування населення України у певний історичний період [45].

Логічним продовженням вивчення рушників стали праці «Рушник у побуті українського селянства» (1930) [35] та «Про рушники» (1932) [36]. Остання являє собою фундаментальне дослідження побутових (утилітарних) функцій та духовно-сакральних вірувань, пов'язаних з використанням рушників. За порадою В. Г. Кравченка, Є. Ю. Спаська у дослідженні наводить перелік основних типів рушників: «утиральник», «тряпкач», «коробковий», «кілковий», «плечевий», «подарковий», «божник» та інші. Крім суто побутових функцій, як зазначала дослідниця, рушник слугував показником «умілої та чепурної господині», «часто правив за єдину окрасу житла» та відображав стан матеріального благополуччя родини. За підрахунками дослідниці, українська родина XIX століття з середнім рівнем матеріального забезпечення зазвичай мала 200–300 вишитих рушників. Також рушник часто слугував головним обереговим символом, супроводжував людину в найважливіші моменти її життя. Ці студії дозволили заповнити прогалини в регіональних історико-краєзнавчих та народознавчих дослідженнях.

Поєднання наукових зацікавлень та мистецьких здібностей стимулювали Є. Ю. Спаську до нових сфер діяльності, зокрема до виробництва жіночого вбрання та аксесуарів елементів традиційної культури. У 1931 році під керівництвом ученої в Інституті промкооперації було упорядковано шість альбомів фотографій та ілюстрацій, присвячених техніці виготовлення зразків промислової експортної вишивки Київщини [144, арк. 6–8 зв].

Продовженням науково-дослідної роботи в галузі дизайну національного жіночого вбрання стала розвідка «Узоры женских крестьянских рубах Центральной Украины» (1931). Студія містить опис типових елементів національного жіночого вбрання кінця XVII – початку XX століть, композицій візерунків та орнаментів, інформацію про техніку шиття і використаний матеріал [37].

У 1933 році Є. Ю. Спаська презентувала розвідку «Рисунки современных крестьянок в кустарной и домашней промышленности Украины». З метою розширення фабрично-заводського орнаменту, відродження та популяризації народних орнаментів у промисловому виробництві, вона залучила до вивчення

зразки робіт народних художниць [143]. Є. Ю. Спаська відзначає, що завдяки роботам майстринь Г. Ф. Собачко-Шостак і О. І. Прибильської «многие партии изделий <...> стали достояниями европейского рынка кустарных вышивок, точно так же, как большие количества декоративных набивных изделий поступили на внутренний рынок» [143, арк. 2]. Є. Ю. Спаська збагатила розвідку авторськими фотокартками малюнків і зразків народних орнаментів на промислових výroбах, що надало дослідженню виразності та наочності.

За завданням Науково-дослідної кафедри Інституту промкооперації з нагоди 10-річчя художньо-промислової ткацької артілі «Відродження», заснованої у 1922 році, Є. Ю. Спаська з 1926 року займалася вивченням історії кролевецького ткацтва. З метою комплексного дослідження історії ткацького промислу неодноразово виїжджала в Кролевець, залучала до вивчення зразки виробів кролевецьких ткачів, що зберігалися в музейних колекціях міст Києва та Чернігова, поповнювала зібрання авторськими фотокартками виробів. Лише у 1960-х роках Є. Ю. Спаська зайнялася систематизацією збережених авторських матеріалів та підготувала цикл ґрунтовних досліджень з історії кролевецького ткацтва: «Рушники. Кролевець. Чернігівський музей» [42], «Из истории кролевецкого ткачества» (1959) [29], «Кролевец – опорный пункт художнього ткацтва на Україні» (1960) [28] та альбом «Кролевецке ткацтво» (1960) [59].

Праця «Кролевец – опорный пункт художнього ткацтва на Україні» була найбільш об'ємною – 183 аркуші тексту і 21 фотокартка зразків. Студія містила значну кількість зібраного й узагальненого матеріалу щодо історії кролевецького ткацтва та вишивки, опис місцевих вірувань та забобонів, пов'язаних із використанням рушника в побуті. У роботі вчена розглянула процес виникнення й еволюції кролевецького ткацтва – від домашнього промислу до заводського виробництва та пов'язані з ними трансформації орнаментального оздоблення. Аналізуючи кролевецькі зібрання, вчена відзначала сталість основних елементів традиційного оздоблення впродовж століть, що свідчило про глибокий сакрально-обереговий зміст орнаментів та духовний зв'язок між поколіннями протягом усієї історії їх розвитку.

У період життя в Казахстані, одночасно з опрацюванням крелевецьких вишивок, Є. Ю. Спаська узагальнила та систематизувала раніше зібрані матеріали з історії вишивки. Так, у 1959 році дослідниця подала на розсуд науковців розвідку «Украинская вышивка», що мала на меті виявлення спільності орнаментико-типологічного походження елементів вишивки різних регіонів України [82]. З результатами розвідок вона виступила на XIV науковій конференції Казахського державного педагогічного інституту імені Абая.

Вчена зробила висновок про регіональні особливості вишивок, зокрема орнаментів Центральної України та прикордонних областей, передусім північно-східної та західної частин України, де були відчутними молдавсько-румунські та російсько-білоруські етнокультурні впливи. За висновками Є. Ю. Спаської, українська вишивка російсько-білоруського порубіжжя, порівняно з вишивкою інших регіонів України, більш насичена геометричними символами (ромби й квадрати) та стилізованими квітами (троянди і волошки). Щодо українських орнаментів, поширених на молдавсько-румунському порубіжжі, вчена відзначала, що вони характеризуються поєднанням різних видів орнаментів, зокрема дрібного геометричного у поєднанні з квітами, а також із зображеннями птахів.

Таким чином, під час аналізу орнаментів вишивки різних регіонів України, вчена простежила територіальні особливості її орнаментального оздоблення, визначила основні елементи прикордонних впливів на художні та естетичні особливості вишитих виробів.

На початку 1960-х років, Є. Ю. Спаська займалася доопрацюванням матеріалів, що стосувалися скатертин гетьмана Івана Скоропадського [Додаток Л; 217, с. 19]. У листі до С. А. Таранушенка (дату не зазначено – авт.) вона наголошувала: «Треба було ще і ще придивлятися та щупати її, хоч би фото, аналізи, малюнки детальні були! А так – щось халтурити нема охоти!» [96, арк. 4066].

З метою завершення дослідження з історії гетьманських обрусів, влітку 1961 року Є. Ю. Спаська відвідала ЧІМ, де констатувала наявність у музейних фондах тільки однієї зі скатертин: «Нині (1961) у Чернігові зберігається лише

один з обрусів. На жаль, втрачено більшість старих інвентарів і доводиться міркувати: яка ж це скатерть – «андріївська» чи «коропська»? І через те, що в каталозі 1915 року і в статті П. Добровольського, на щастя, було вказано про «андріївську», що з гербом та ініціалами гетьмана, а з герба нема жодного елемента в її орнаментациї, то слід ствердити, що «заціліла» саме «коропська», а не «андріївська» [169, с. 76]. Стан збереженої скатертини визначила як «дуже подерта».

В листі від 8 березня 1961 року до С. А. Тарануценка Є. Ю. Спаська писала про необхідність реставрації безцінного експонату ЧІМ: «Пишу, <...> щоб Ви [С. А. Таранушенко – авт.] і Петро Григорович (Юрченко) переконали з моїх слів Ваших керівників урятувати таку унікальну річ, як «скатертина Скоропадського», що належить Чернігівському музеєві» [269, с. 10].

На сьогодні питання щодо терміну відвідин Є. Ю. Спаською ЧІМ та її роботи зі скатертиною І. Скоропадського є дискусійним. З переписки Є. Ю. Спаської з С. А. Тарануценком (листи від 14, 17, 21 червня 1961 року) відомо, що в червні-вересні 1961 року вона перебувала в Чернігові, де відвідала ЧІМ і, з дозволу працівників, взяла «коропську» скатертину на два дні «додому». Історик Ю. М. Мицик у статті «З листів Є. Ю. Спаської до С. А. Тарануценка» (2017) пропонує такий розвиток подій: «Через погіршення стану здоров'я Є. Спаської поїздка розтягнулася на кілька місяців, – з середини червня і аж до 28 вересня 1961 р. В листах <...> із захватом пише про своє перебування в Чернігові <...> про унікальну річ із Чернігівського історичного музею – скатертину І. Скоропадського, – дуже велику (318x178 см), але «дуже подерту». <...> Є. Спаська випросила скатертину на два дні додому, де разом із художницею Вітою на підлозі калькувала її» [269, с. 10]. Проте думку Ю. М. Мицика не розділяють теперішні працівники ЧІМ, зокрема старший науковий співробітник музею І. М. Ситий. Згідно з їхніми припущеннями, під час відвідин (якщо «відвідини» мали місце?!) Є. Ю. Спаською ЧІМ у 1961 році, обидві скатертини Івана Скоропадського зберігалися в музейних фондах. З огляду на нагальну необхідність реставрування однієї із скатертин (183 x 215),

вона не була виставлена в експозиції. Очевидно, Є. Ю. Спаська не поцікавилася щодо її наявності і відзначила присутність лише одного з гетьманських обрусів. На сьогодні обидві скатертини Івана Скоропадського зберігаються в фондах ЧІМ і виставляються в музейні зали лише під час тематичних заходів.

На початку березня 1962 року Є. Ю. Спаська завершила роботу над працею узагальнюючого характеру, присвяченою скатертинам Івана Скоропадського і надіслала її своєму брату, І. Ю. Спаському, який у той час працював головним зберігачем відділу нумізматики Державного Ермітажу, був спеціалістом у галузі нумізматичних символів та зображень [96, арк. 4064]. Він порадив сестрі доопрацювати питання щодо походження гетьманських обрусів та детальніше схарактеризувати геральдичні символи на скатертині.

Після доопрацювання влітку 1964 року Є. Ю. Спаська надіслала роботу в Київ колегам М. О. Новицькій та М. І. Вязьмітій.

Дослідження Є. Ю. Спаської «Обрус з гетьманського столу» дозволяє ознайомитися з персоналіями, які причетні до створення і користування пам'ятки, спадкового наслідування, проаналізувати культурний рівень та естетичні уподобання заможних верств населення, зокрема козацької старшини. Студія дає змогу відтворити не лише постать власника, але й охарактеризувати риси цієї доби. Про значущість дослідження свідчить і той факт, що роботу Є. Ю. Спаської було перекладено російською мовою [321, с. 75]. До сьогодні ця робота є унікальною довідкою, в якій наведено інформацію про предмети побуту XVIII століття з гетьманського оточення.

У передмові до I тому видання «Народознавчі та мистецтвознавчі праці Євгенії Спаської» (2015) Г. А. Скрипник, з'ясовуючи значення дослідження гетьманських обрусів зазначила: «Є. Спаська вперше поставила питання вивчення побуту національної еліти, шляхетної верстви, що не входило в дослідницьке поле «старої» етнографії, орієнтованої виключно на народну культуру, замовчуване за радянських часів і лише сьогодні легітимізоване етнологічною та історичною науками» [273, с. 37].

Змістовність та достатньо великий обсяг науково-дослідної роботи

Є. Ю. Спаської з регіональної історії вишивки і ткацтва Київщини та Чернігівщини засвідчує значна кількість авторських альбомів фотографій та замальовок: фото старовинних скатертин, матеріали про вишиті рушники Чернігівщини у вигляді записів та замальовок (1864–1921) [40; 64], ілюстративні матеріали передусім зразків української вишивки (1899–1934) [60; 61; 62; 63; 72; 73; 77; 81; 89], альбоми зразків непрозорого (1930) [65] та прозорого шиття (1930–1932) [66], виробів художньо-текстильного експорту (1929–1933) [76], а також фрагменти вишивки Київської та Вінницької областей [93], що зберігаються в ІМФЕ НАН України.

Студіювання вишивки і ткацтва є частиною наукового спадку Є. Ю. Спаської. Фундаментальні праці дослідниці з історії українського народного декоративно-ужиткового мистецтва дозволяють поглибити знання з вітчизняної історії, мистецтвознавства, етнографії та музеєзнавства. Значний доробок дослідниці у вигляді рукописних праць, нотаток та фотокарток взірців не втратив актуальності до сьогодні і займає гідне місце серед студій з історії українського декоративно-прикладного мистецтва.

3.2. Дослідження історії українського гончарства і кахлярства

У 20-х роках ХХ століття Є. Ю. Спаська зайнялася вивченням історії гончарства і кахлярства. З метою комплексного вивчення історії кахляної справи вона намагалася дослідити осередки гончарного виробництва різних регіонів Чернігівщини, здійснити порівняльно-типологічний аналіз виробів. За порадою В. І. Лесючевського, вона почала збирати інформацію, робити замальовки зразків народного мистецтва Ніжинщини. Передусім це стосувалося «изразцовых» печей і кахлів старих ніжинських майстрів, які поступово витіснялися заводською продукцією.

Перші записи, присвячені ніжинському гончарству, датовані 1921 роком. За висновками Є. Ю. Спаської, найвідомішими ніжинськими гончарами кінця ХІХ – початку ХХ століть були Іван Дроб'язко, Дуйдор Гомоляко, Іван Білик,

Матвій Пархоменко [171, с. 337–340]. Учена визначила типовий декор ніжинських кахель – «птицы», гірлянди, сині чи темно-зелені квіти, перев'язані стрічкою, квіти у вигляді пальмових гілочок. Ці первинні нотатки з історії ніжинської гончарно-кахляної справи стали основою перших доповідей Є. Ю. Спаської на семінарах з народного мистецтва Д. М. Щербаківського. У планах семінарських занять зафіксовано, що 3 листопада 1923 року Є. Ю. Спаська виступила з доповіддю «Памятники гончарного искусства и гончары г. Нежина» і отримала схвальний відгук [1, арк. 1]. У виступі дослідниця простежила історію розвитку гончарного виробництва Ніжинщини кінця XIX – початку XX століть та охарактеризувала еволюцію орнаментального оздоблення виробів. Є. Ю. Спаська констатувала, що «все эти печи типичные для жилья нежинских мещан». Кахлі виготовлені місцевими майстрами та декоровані зображеннями квітів, птахів, тварин, людей. Як зазначала дослідниця, існувало розмаїття форм та орнаментів кахлів у роботах одного майстра, що створювало труднощі в датуванні та встановленні авторського «стилю» гончара. На основі попередньо здійсненого типологічного аналізу, вона висунула гіпотезу щодо авторства кахляних виробів.

В березні 1923 року Є. Ю. Спаська назвала імена найвідоміших ічнянських гончарів середини XVIII – початку XX століть: Іван Іващенко, Лаврентій та Дмитро Панасенки. Типовим декором виробів ічнянських майстрів, за висновками Є. Ю. Спаської, були орли, ампірний вазон із синіми та зеленими квітами [171, с. 356–357]. У звітах про заняття з народного мистецтва КАІ, які зберігаються в особовому фонді Ф. Л. Ернста, зазначено, що 8 грудня 1923 року Є. Ю. Спаська виголосила доповідь «Гончарные изделия и гончар м. Ични на Черниговщине» [1, арк. 2].

У такий спосіб попередньо зібрані матеріали про ніжинську гончарну справу були доповнені інформацією з історії ічнянського гончарства. У виступі вчена висвітлила історичні передумови виникнення гончарного промислу у згаданих вище осередках і здійснила порівняльний аналіз формотворчих і декоративних особливостей виробів.

На думку Є. Ю. Спаської, виникненню гончарного промислу в м. Ічні

сприяли природно-географічні умови: значні поклади глини та ліси (деревина для обпалювання виробів). Найпоширенішими зображеннями на ічнянських кахлях були: ампірна ваза (майстри – Дмитро і Лаврентій Панасенки), птахи, люди (Осип Панасенко). Як свідчать звіти про проведені семінарські заняття з народного мистецтва Д. М. Щербаківського за 1923–1924 роки, вищезгадана доповідь Є. Ю. Спаської була виголошена на семінарі під назвою «Ічнянські гончарі і кахляні печі» [106, арк. 4–5].

У грудні 1923 – на початку січня 1924 року Є. Ю. Спаська займалася вивченням ніжинського кахлярства: «Захоплення моє <...> було таке велике, що <...> я, замість того, щоб святкувати, два дні висиділа у знайомих в холодній та темній кладовці в цинковій ванні, над якою було вмазано чимало якихось кахель із старовинних печей. Каганець коптів, вода у пляшці замерзала за ніч, а я невгамовно малювала» [174, с. 277]. Спираючись на наукову періодику та монографічні журнали, Є. Ю. Спаська простежила історію появи на Ніжинщині печей, зробила висновок щодо їх приналежності до однієї видової і стильово-композиційної групи. Усі досліджені печі «высотой приблизительно 3 аршина, <...> карниз рельефный – 0,5 аршина высотой, над выступом карниза один ряд кафель с рисунком отдельных гирлянд плодов и цветов» [171, с. 352]. Доповідь за результатами ніжинських студій була зачитана на семінарі Д. М. Щербаківського в січні 1924 року [106, арк. 4].

У 1924 році, за завданням Д. М. Щербаківського, Є. Ю. Спаська займалася дослідженням кахляної печі XVIII століття роботи російських майстрів, що знаходилася в Музеї мистецтв ВУАН. Поставлене завдання Є. Ю. Спаська виконала бездоганно: у звіті УАН за 1924 рік студію було відзначено як «надзвичайно цікавий науковий етюд» [153, с. 1]. Один з примірників роботи, датований 24 травня 1925 року, вона передала до бібліотеки Музею мистецтв ВУАН.

Улітку 1924 року Є. Ю. Спаська у службових справах відвідала Чернігів та Новгород-Сіверський. Окрім виконання основних завдань, дослідниця приділила увагу гончарно-кахляній справі кожного з відвіданих осередків: «Я змогла

добрати чимало потрібного мені матеріалу про кахлі – панські та селянські, – про місцеві заводи та інші різні потрібні нам речі» [174, с. 277]. З метою дослідження історії гончарної справи Чернігова Є. Ю. Спаська відвідала ЧІМ. Об'єктом її наукового інтересу були зразки виробів заводу Листовської (Суразький повіт, 90-ті роки ХІХ століття), «панські кахлі» із с. Кладьківка Борзнянського повіту Чернігівської губернії, а також вироби Михайла Погорілко, Дмитра Панасенка, Івана Іващенко (приблизне датування – 80-і роки ХІХ століття) [171, с. 360]. Сучасний стан гончарної справи Чернігова її не вразив: «Нежинский базар несравненно богаче предметами народного искусства» [171, с. 359].

Таким чином, Є. Ю. Спаська констатувала занепад гончарної справи та кахляного виробництва в Чернігові на початку ХХ століття у зв'язку з витісненням кустарних виробів заводською продукцією.

Після закриття КАІ (серпень 1924 року), Є. Ю. Спаська не полишала самостійних досліджень. З метою продовження студіювання регіональної історії гончарства Чернігівщини відвідала один з найбільших осередків кахляного виробництва північної Чернігівщини – м. Новгород-Сіверський. Учена відзначила, що цій місцевості притаманний простий посуд «горячего красного цвета» [171, с. 361]. Є. Ю. Спаська визначила типовий декор кахель місцевого виробництва – сині, з букетами в синьому ромбі чи із синіми дзвіночками на білому тлі, в решітчастій рамці [171, с. 361–363].

Наприкінці 1925 року заняття з народного мистецтва Д. М. Щербаківського відновилися при ВІМШ [322, с. 871]. Оскільки чимало учасників семінару Д. М. Щербаківського одночасно входили до складу гуртка «Studio», який працював під керівництвом академіка О. П. Новицького при Кабінеті українського мистецтва ВУАН, у 1926 році вони об'єдналися в один гурток при Науково-дослідній кафедрі мистецтвознавства (голова – О. П. Новицький, дійсний член – Д. М. Щербаківський). У матеріалах роботи гуртка за 1926 рік Є. Ю. Спаська згадується в переліку як дійсний член гуртка [191; 238, с. 178; 303, с. 51]. Історик О. І. Бонь у студії «Федір Ернст та його діяльність у мистецтвознавчих наукових осередках в 1920–1930 роках» стверджує, що за

значні успіхи в науково-дослідній та експедиційній роботі Ф. Л. Ернст рекомендував включити Є. Ю. Спаську до штату наукових співробітників новоствореної Науково-дослідної кафедри мистецтвознавства при ВУАН [198, с. 164].

Під час службової поїздки у Новгород-Сіверський (1926) Є. Ю. Спаська придбала у місцевого гончаря Степана Кудаса стародавній гончарний круг, а також інші гончарні інструменти: молоток, ножі, дроти, макітру, які детально дослідила та описала [57]. Результати власних досліджень вона виголосила на семінарі з народного мистецтва 17 лютого 1927 року. Виступ Є. Ю. Спаської був побудований за наступним планом:

1. Опис та обміри круга (учена вказала розміри та форму, а також тип круга – «карусельний»);
2. Власники круга та його походження;
3. Літературні відомості про подібні круги в Україні (зазначила джерела до вивчення походження цього гончарного круга);
4. Порівняння полтавського круга на спицях (підкреслила схожість виконання та застосування «карусельного» типу круга, навела спільні та відмінні риси крелевецького та полтавського видів цього інструмента).

Готуючи дослідження до друку (1929), Є. Ю. Спаська вмістила у тексті дві приказки, записані з уст гончарів, збагатила текст власними побутовими спостереженнями, що «надало живості та виразності всій роботі, а вона складалася з самого сухого, точного опису та обміру цього старовинного і невідомого інструменту» [177, с. 281].

Таким чином, Є. Ю. Спаська дослідила та детально описала стародавній гончарний круг, порівняла його зі збереженими знаряддями праці гончарів інших регіонів України та розкрила взаємозв'язок між формотворчими особливостями виробів та інструментарієм майстра. Аналізуючи «карусельний» тип круга та круг «на спицях», Є. Ю. Спаська зазначала, що перший був набагато простіший у практичному плані. На відміну від круга «на спицях», гончар міг двома руками формувати посуд, що сприяло покращенню якості готової продукції.

З метою поповнення фондів КСМ та ВІМШ, влітку 1926 року Є. Ю. Спаська відвідала гончарні пункти північної Чернігівщини: Глухів, Шатрище, Кролевець, Короп, Ямпіль. Найбільший інтерес у неї викликала гончарна справа Коропа (нині Чернігівської області), який дослідниця назвала «найцікавішим гончарським пунктом <...> у районі північної Чернігівщини, як Ічня – для південної» [171, с. 369]. Проте план щодо створення узагальнюючих праць з історії гончарства Ічні та Коропа так і не було реалізовано.

Досліджуючи історію кахляної справи Чернігівщини, Є. Ю. Спаська намагалася простежити еволюцію традиційного ремесла у взаємозв'язку з народною календарною обрядовістю. Зокрема вона дослідила поширений на Лівобережжі звичай наносити хрестики на посуд для зберігання молока. З метою дослідження походження цього звичаю, залучила студії М. І. Маркевича, П. Я. Литвинової-Бартош, П. П. Чубинського, а також церковну літературу – «Життя великомученика Федора Тирона», «Життя святих» Філарета Гумілевського, «Життя святого Дмитрія Ростовського». Розвідка «Глечик із хрестиком» була зачитана на семінарі з народного мистецтва 8 травня 1927 року. Спираючись на попередні напрацювання науковців та власні дослідження, у своєму виступі Є. Ю. Спаська зазначила, що гончар «мітить» глечики лише ті, які виготовляє в Збірну (Федорову) суботу, тобто в суботу на першому тижні Великого посту. Коли вдарять перші церковні дзвони, гончар формував глечики і робив їх стільки, скільки встигав до кінця Божої служби, помічаючи всі хрестами.

Таким чином, Є. Ю. Спаська розкрила походження символіки хреста, зв'язок поганських і християнських звичаїв і забобонів, розкрила особливості характеру українського народу, формування його світоглядних уявлень під впливом вірувань в існування надприродних містичних сил [157]. Робота була надрукована у 1929 році в збірнику «Матеріали до етнології та антропології».

Під час вивчення музейних зібрань Києва, Чернігова та Ленінграда Є. Ю. Спаська відзначила сірий, цілком відмінний від українського типу, посуд. З частково збережених інвентарних описів вона дізналася, що його виготовляли в містечку Радичів на Десні. Так, у процесі дослідження вчена з'ясувала, що

гончарами «в дійсності це не були ні німці, ні меноніти. Історію їх докладно подає Клаус. <...> Він виводить цих сектантів-колоністів од французької секти вальдензерів» [172, с. 376].

Звертаючись до студій О. Ф. Шафонського «Описание Новгород-северского намесничества» (1851), Г. В. Писаржевського «Из истории иностранной колонизации в России XVIII в. (1909), О. М. Голосова «Остатки гончарства и шелководства в немецкой колонии в с. Радичеве» (1892), Ф. П. Корольова «Доклад управе о поощрении кустарных промыслов» (1892) Є. Ю. Спаська простежила переселення французьких колоністів на Чернігівщину наприкінці XVIII століття і присвятила цьому дослідженню розділ ««Німці-меноніти» – радичівські колоністи» у студії «Пузирьовський посуд». Учена відзначила особливості родинного укладу колоністів, їхнього побуту, способу ведення господарства. Проте, Є. Ю. Спаська пояснила свій інтерес до історії переселенців виключно з причини «ганчарського виробництва, яке існувало в цій колонії з самого початку до самого кінця» [172, с. 376]. Тобто, вивченню цього питання посприяв пошук пояснення причин відмінностей посуду містечка Радичева, представленого в музейних зібраннях, від традиційного українського.

Аналізуючи наявні зразки виробів, Є. Ю. Спаська констатувала певний культурний консерватизм і вірність давнім традиціям гончарного промислу, втілені в орнаментальному оздобленні виробів. Дослідниця зробила висновок, що «загальний вигляд, кольорова гама цього посуду з певністю ведуть нас на Захід» [37, арк. 40]. Результати власних розвідок про цей «сірий посуд – і кольором, і орнаментом не подібний до посуду слов'янських народів» Є. Ю. Спаська виголосила на семінарі з народного мистецтва у грудні 1926 року. Вона також окреслила специфіку розвитку «вальдензерівської» традиції гончарного виробництва на Чернігівщині, вказала причини його занепаду, розкрила процес опанування зарубіжної техніки виготовлення виробів місцевими гончарами.

Таким чином, узагальнююча праця Є. Ю. Спаської «Пузирьовський посуд» стала найповнішим дослідженням з історії появи колоністів на Чернігівщині та їх гончарно-керамічного виробництва [172; 174, с. 285]. У рукописному вигляді

студія «Пузирьовський посуд» збагачена 10-ма авторськими фотокартками зразків, зберігається в особовому зібранні Є. Ю. Спаської в ІМФЕ НАН України [37].

Улітку 1927 року, за дорученням Д. М. Щербаківського, група студентів, серед яких була і Є. Ю. Спаська, відвідала садибу «Покорщина» Розумовських-Дараганів у містечку Козельці (Чернігівщина). Кожен із учнів отримав індивідуальне дослідне завдання. Для Є. Ю. Спаської це був опис кахлевих печей садиби, характеристика стану їх збереження, особливостей композиційно-стильового оформлення та оздоблення. Дослідниця письмово зафіксувала дані обстеження та сфотографувала вцілілі зразки кахель. Результати експедиційних досліджень були виголошені на мистецтвознавчому семінарі Ф. Л. Ернста Науково-дослідної кафедри мистецтвознавства АН УССР 13 січня 1928 року під назвою «Описание печей в усадьбе Покорщина» [163, с. 403]. За висновками Є. Ю. Спаської, печі з «такими складними планами і сюжетами росписі» їй раніше «майже не доводилося бачити». Аналізуючи особливості кахлевого оздоблення, вчена спростувала твердження К. І. Широцького, що орнаментальне оздоблення кахель було виконане гончарським різком. На її думку, таке «тонке» виконання малюнку є характерним лише для заводського пензлевого розпису. Оскільки на час створення кахлевих композицій печей Розумовських XVIII століття на Чернігівщині кахляних заводів ще не існувало, вчена зробила висновок про завезення цих виробів з Ярославля, Володимира, Мурома, Гданська.

У 1960-х роках, на прохання С. А. Таранушенка, Є. Ю. Спаська взялася за систематизацію власних матеріалів, які стосувалися садиби Розумовських-Дараганів. У записах дослідниці збереглися лише креслення п'яти печей, план будинку та замальовки кахель, на основі яких «у семінарі в Ернста я робила доповідь» [96, арк. 4047]. Спираючись на попередні дослідження істориків та етнографів С. В. Лукомського, К. І. Широцького, О. Б. Салтикова, опубліковані архівні зібрання родини Воронцових вчена проаналізувала збережені зразки кахель за сировиною, змістом сюжетів і технікою виконання, ставлячи при цьому під сумнів міркування К. І. Широцького про місцеве походження зразків,

припускаючи, що вони «російські» чи «гданські». Докладний розгляд виявлених фактів дозволив ідентифікувати одну з печей із місцевим гончарним виробництвом, а отже висунути гіпотезу щодо її датування серединою XVIII століття. Студія містить ілюстративний додаток – альбом фотокарток «Кахльові печі в садибі «Покорщина». Козелець, Чернігівщина (1927)» [56; 35].

Студії «Гончарські кахлі Чернігівщини XVIII–XIX ст.» та «Кахлі Чернігівщини (XVIII–XIX ст.)» є одними із найповніших зібрань матеріалів з історії чернігівської кахляної справи кінця XVII – початку XX століть. У первісному вигляді вони являли собою невеличкі щоденникові нотатки Є. Ю. Спаської про кахляні печі Ніжинщини, згодом розширені доповіді на семінари з народного мистецтва. За порадою Д. М. Щербаківського, Є. Ю. Спаська почала глибше опрацьовувати обрану тему [174, с. 282].

Студія «Кахлі Чернігівщини (XVIII–XIX ст.)» створювалася декілька років, до розвідки вносилися додатки і зміни. Дослідження, за глибиною та змістом, презентувалося як аспірантська доповідь, яка була виголошена 2 травня 1927 року на засіданні Науково-дослідної кафедри мистецтвознавства [162]. Робота містить інформацію про вісім кахляних заводів та окремих гончарів-кахельників, представлено основні типи панських та селянських кахляних печей і груб, охарактеризовано основні орнаментальні мотиви та традиційну кольорова гаму, що, на думку дослідниці, відповідає російській, і частково, – європейській традиціям. Є. Ю. Спаська зазначала, що між місцевими чернігівськими кахлями існував розподіл на «панські» та «селянські» («панські», зазвичай, були заводського виробництва; «селянські» виконувалися гончарами-кахельниками). «Панські» кахлі були зеленого або жовтого кольору, рельєфні, полив'яні та виготовлялися за іноземними іконографічними зразками (рослинно-арабесковий орнамент, стилізовані леви та двоголові орли). «Селянські» кахлі були світло-жовтого кольору, неполив'яні і оздоблювалися квітами, зображеннями людей, тварин. Дослідження були збагачені значною кількістю фотокарток зразків, які на сьогодні зберігаються у вигляді окремого альбому під назвою «Панські та

селянські печі Чернігівщини» (1921–1929) в особовому фонді дослідниці в ІМФЕ НАН України [55].

Під час навчання в аспірантурі Є. Ю. Спаська, під керівництвом академіка О. П. Новицького, займалася вивченням історії порцелянової фабрики А. М. Миклашевського у с. Волокитине. Дослідження виконувалося згідно з планом роботи Кабінету українського мистецтва ВУАН. Упродовж навчання в аспірантурі Є. Ю. Спаська брала участь у розробці широкого спектру питань історії культури, опрацьовувала фахову літературу, писала рецензії на мистецтвознавчі праці, відвідувала семінари, виступала з доповідями.

У «Бібліографічному реєстрі українознавства за 2-е півріччя 1928 р.» зазначено, що у цей період Є. Ю. Спаська виконала чотири етюди з історії чернігівського гончарства [183, с. 151]. З матеріалів засідання семінару з «Нового українського мистецтва» при ВУАН відомо, що з 28 листопада 1929 року Є. Ю. Спаська почала відвідувати семінари під керівництвом Ф. Л. Ернста, де здійснила апробацію дисертаційної роботи – виголосила доповідь «Порцеляновий завод Миклашевського у Волокитиному» [1; 334, с. 88].

Завершити навчання в аспірантурі Науково-дослідної кафедри мистецтвознавства ВУАН дослідниці не судилося: 15 вересня 1930 року Раднарком УСРР ліквідував інституцію, запропонувавши аспірантам влитися в аспірантуру відповідних музеїв [100, арк. 1]. Кандидатське дослідження Є. Ю. Спаської «Матеріали до історії фарфорової фабрики А. М. Миклашевського (1839–1861)» було представлено в 1931 році в Харківському інституті матеріальної культури і вирізнялося з-поміж інших значним обсягом історіографічної частини та наявністю альбому фотокарток виробів фабрики А. М. Миклашевського. Спираючись на архівні матеріали і попередні напрацювання дослідників, Є. Ю. Спаська визначила дату її заснування – 1832 рік та проаналізувала економічну ефективність діяльності Волокитинської фабрики впродовж усього існування (до 1861 року). Вона зазначила, що в перші 12 років її роботи збут продукції та прибутки фабрики зростали. Поступовий занепад виробництва розпочався з 1850-х років, у зв'язку з проведенням Кримської

воєнної кампанії (1853–1856). Є. Ю. Спаська детально проаналізувала причини занепаду фабричного виробництва: через застарілі зразки виробів, фабрика А. М. Миклашевського не змогла конкурувати з сучасними виробами як місцевого, так і зарубіжного виробництва.

Студія «Матеріали до історії фарфорової фабрики А. М. Миклашевського (1839–1861)» була надрукована лише в 1959 році у збірнику «Матеріали з етнографії та мистецтвознавства» [165]. Дієву допомогу в публікації роботи надав мистецтвознавець П. М. Жолтовський. Як зазначила Є. Ю. Спаська, «він його скоротив і зміг пустити лише без ілюстрацій <...> Він зробив все, що можна було і ніяких претензій до нього я не маю» [96, арк. 4058]. В роботі представлено таблиці щорічних продажів виробів, відомості витрат на заробітну плату робітникам та посадовим особам фабрики, рахунок «В придворную государя наследника цесаревича Кантору ныне благополучно царствующего императора Александра Николаевича Повереннаго г-на Миклашевского Павла Исакова», який дозволяє оцінити якість фабричних виробів.

У складі Етнографічної комісії ВУАН Є. Ю. Спаська неодноразово відвідувала Поділля. Вона вивчала місцеві ремесла та промисли і їх окремі осередки, фіксувала імена самобутніх майстрів, збирала пам'ятки народного мистецтва, досліджувала їх у колекціях музеїв. Із спогадів дослідниці відомо, що найбільше враження на неї справив посуд с. Бубнівки (Поділля). Знайомство з бубнівським гончарством відіграло ключову роль у її професійному становленні та докорінно змінило погляд на народне мистецтво «як на творчість сталу, суто колективну, анонімну, без яскравих рис індивідуальності. <...> Трудно згадати серед виробів усього українського гончарства таку рясноту, таку субтропічну рослинну орнаментацию, яка вражає на бубнівському посуді <...> Бубнівські гончарі ніби квітоводи, що один перед одним змагаються, скільки гатунків рослин можуть вони вивести з того самого насіння» [168, с. 217; 267, с. 118].

29 березня 1929 року за результатами експедицій та студіювання виробів із с. Бубнівки в музейних зібраннях КСМ, ВІМШ, Музею антропології, етнології ім. Ф. Вовка, Є. Ю. Спаська виголосила доповідь на семінарі з українського

мистецтва Ф. Л. Ернста. У виступі було представлено підсумки аналізу бубнівської кераміки. Є. Ю. Спаська розподілила пам'ятки на три групи, детально охарактеризувавши їх: неполив'яні, частково полив'яні («ряба», «крапчаста»), полив'яні. Вона зафіксувала зібрані дані в малюнках і подала трактування найпоширеніших елементів орнаментики, виділивши серед них такі територіальні групи: 1) загальноукраїнські; 2) традиційно подільські; 3) притаманні лише Бубнівці.

Найбільш уживаним у бубнівському гончарному осередку Є. Ю. Спаська визначила рослинний орнамент, а основними його елементами – «вилогги», «сосонки», «косиці» і безліч інших похідних мотивів [267, с. 119]. До особливостей бубнівської орнаментики вона віднесла мінімальне використання антропо- і зооморфних елементів, а зображення сакральної символіки спостерігала лише на ритуальному посуді. Студія «Орнамент бубнівського посуду» (1929) значно доповнила й логічно завершила відомі культурологічні дослідження осередку М. А. Фріде «Форма і орнамент посуду з Поділля» (1928), Ю. С. Александровича «Бубнівське гончарство» (1929), Л. С. Шульгіної «Гончарство в с. Бубнівці на Поділлі» (1929). Для дослідників та гончарів-практиків ця робота стала справжнім посібником збереження та вивчення самобутнього мистецтва подільської кераміки, тобто мала пізнавальне, практичне і наукове значення. Особливого значення студія Є. Ю. Спаської «Орнамент бубнівського посуду» набула, за оцінкою мистецтвознавиці Т. В. Каравасильєвої, у 1980-х роках під час інвентаризації керамічного зібрання Національного музею українського народного мистецтва. Записи ученої допомогли датувати та атрибутувати невідомі експонати музею.

Підсумовуючи науковий доробок Є. Ю. Спаської в галузі історії української керамології, варто вказати на значну кількість підготовчих матеріалів, фотокарток та виписок з історії гончарної справи Чернігівщини, Сумщини та Київщини, що зберігаються в особовому фонді дослідниці в ІМФЕ НАН України: виписки з архівних та друкованих джерел про печі і кахлі Чернігівщини та Сумщини (1781–1912) [45], списки гончарів цих регіонів (1732–1918) [44], альбоми фотокарток,

листівки та замальовки кахлів (XV ст.–1930) [54], альбом виробів кераміки Чернігівщини, Київщини, Полтавщини, Поділля (1920–1930) [58]. Це свідчить про ґрунтовну наукову роботу дослідниці в галузі керамології та її глибоке зацікавлення цією тематикою.

Наукова спадщина Є. Ю. Спаської змістовно і тематично розмаїта, проте більшою мірою представлена працями з історії керамології. Полям дослідження цього напрямку Є. Ю. Спаською «передусім було кахлярство Чернігівщини, але для повного осмислення цього видатного мистецького явища необхідним було комплексне вивчення гончарства всього регіону, що добре усвідомлювала дослідниця» [296, с.29]. Вона спромоглася розкрити роль гончарства і кахлярства в комплексі народної культури, простежила їх зв'язок з національним і європейським художнім процесом.

Свого часу дослідницю вважали однією з найкваліфікованіших фахівців з цього напрямку мистецтвознавства. Вона зби́рала інформацію, зафіксувала особливості орнаментики і декору виробів, розширила та поглибила типологічний аналіз зразків. Результати власних здобутків Є. Ю. Спаської було оприлюднено під час доповідей на численних семінарах та конференціях. Її напрацювання залишаються неоціненним джерелом для сучасних досліджень, оскільки вона стояла біля витоків української школи керамології.

3.3. Дослідження в галузі етнографії, економіки, історичної та соціальної топографії

Перші записи етнографічного характеру Є. Ю. Спаська здійснила на Західній Україні в 1915–1916 роках. Вона замальовала одяг, занотувала особливості поведінки, манери та звички місцевого населення [156, с. 20].

Важливим джерелом до вивчення етнографічних і топографічних особливостей міст і містечок Чернігівщини є щоденник подорожей Є. Ю. Спаської 1921–1926 років. Записи дозволяють простежити історико-економічний розвиток регіону, а також еволюцію традиційно-побутової культури

міст Ніжина, Чернігова, Глухова, Новгород-Сіверського, Кролевця, Конотопа, Ямпоя.

Щоденникові записи 1923 року містять соціально-топографічну інформацію та архітектурну характеристику Ніжина: «30/ХІІ–1923 г. <...> Нежинская базарная площадь очень велика и расположена вдоль берега р. Остер на месте бывших укреплений, вокруг «Замковой» церкви и тюрьмы. Непосредственно к застроенному лавками и рундуками базару примыкают ярмарочные площади, расположенные между «Соборно-Николаевской» церковью и Успенской, выстроенной на отчисления с ярмарочных барышей богатыми нежинскими купцами бывших времен. На базарной площади несколько старых (может быть и XVIII века) каменных лавок с большими погребями, но больше небольших рундучков и более новых каменных и деревянных лавок обычного базарного типа – с коновязями, с большими навесами, под которыми и выставляются заманчиво разные товары <...> не смотря на предпраздничный день [30 грудня – авт.] и при том базарный (воскресенье, понедельник, среда и пятница), – базар немногочисленный». Його особливостю, за спостереженням Є. Ю. Спаської, було «множество саней, украшенных резьбой. Мне <...> кажется, что до войны их было меньше» [216, с. 153–154].

Є. Ю. Спаська відзначила зміну моди серед жінок Ніжинщини [216, с. 158]. На думку дослідниці, чорний і синій кольори, які переважно носило жіноцтво, можливо, є практичними, але не привабливими, особливо на дівчатах з окраїн – Мигалівки, Авдіївки, Василівки, Магерок. За її спостереженнями, прості «землеробські костюми» в 20-х роках ХХ століття зникають із жіночого гардеробу: «И все реже попадаются полные «пахарские» костюмы – состоящие из: 1) ватной верхней «юбки» (кофты) из темно-синего куба в мелких цветочках – с большим круглым оплечьем, обшитым черными бархатными зубчиками; 2) такого же куба плиссированной, обшитой внизу широкой полоской бархата «спідниці» и парчового или атласного передника. Много ниток коралов – с медными резными украшениями (пуговицами) и большой ниткой крупного янтаря <...> Толстые белые чулки вязанные и черевички с медными гвоздиками –

завершали костюми наших «пахарських дівчат» [216, с. 159]. Вони, зазвичай, були пов'язані теплими хустками і прикрашені «дукачами» з бантами або камінням різного розміру. Стосовно чоловічого вбрання, особливих змін не спостерігалось. Проте дослідниця відзначила наявність моди на помаранчеві, «как апельсин на снегу», кожухи [216, с. 152].

Отже, щоденникові записи Є. Ю. Спаської містять інформацію про історико-топографічні та культурно-побутові особливості Ніжина 20-х років ХХ століття. За її припущенням, базар в Ніжині був облаштований у ХVIII столітті, про що свідчать збережені торгівельні ряди на базарній площі. Успішність торгівлі зазначеного періоду підтверджує збудована на відрахування з ярмаркових прибутків ніжинських купців Успенська церква. Підкреслюючи ключову роль торгівлі в житті міста минулих століть, Є. Ю. Спаська констатувала її занепад на початку ХХ століття. У свою чергу, вона відзначила певний розвиток ремісницької справи. Як приклад – представлений на базарі достатній асортимент добротно виготовлених та гарно оздоблених саней.

З підготовленого Є. Ю. Спаською опису Ніжина та його окраїн можна скласти уявлення про особливості місцевої моди і матеріальний рівень життя населення у 1920-х роках. Традиційна кольорова гама та елементи жіночого костюма поступово витіснялися більш практичними кольорами та фасонами. Крім того, дослідниця відзначила повернення довоєнної моди. «Зовнішній вигляд» тогочасної Ніжинщини свідчив про складне матеріально-економічне становище країни: оскільки її господарство ще перебувало в стані занепаду, питання побуту, торгівлі, моди, ремесел тощо вирішувалися на регіональному рівні самим населенням.

Під час службової поїздки у травні 1924 року до Чернігова Є. Ю. Спаська занотувала топографічні особливості губернського центру [171, с. 360]. За висновками дослідниці, велика кількість ніби «іграшкових» храмів і відсутність безпритульних надає місту патріархального вигляду. Є. Ю. Спаська оглянула не все місто, проте на ринку поблизу церкви Святої Параскеви П'ятниці, була двічі. Оскільки дослідниця відвідувала Чернігів у Великодні свята, то відзначила на

базарі активну торгівлю фарбованими яйцями. Звернула увагу, що торгували крашанками старі жінки, а молодь гуртом і весело розкупувала їх і «цокалася», граючись у «битки». На підтвердження свого висновку про відносно високе матеріальне становище чернігівців, Є. Ю. Спаська наводить у щоденникових записах випадок, за яким спостерігала на власні очі: один парубок програв цілий кошик яєць ціною у шість карбованців (чимала сума на той час) [171, с. 359].

Щоденникові записи характеризують Чернігів як місто з багатою архітектурною та історико-культурною спадщиною. Є. Ю. Спаська засвідчила досить ефективну діяльність адміністрації міста щодо питання благоустрою: «город очень хорош, <...> площади – зеленые», чисті вулиці, відсутність безпритульних – усе це справило позитивне враження. На розвиненість соціокультурної сфери Чернігова вказувала наявність структури обслуговування та споживання і достатнє матеріально-побутове забезпечення населення. Також Є. Ю. Спаська звернула увагу на дотримання місцевим населенням християнських традицій, зокрема, святкування Великодня. Загалом Чернігів сподобався Є. Ю. Спаській, про що вона неодноразово писала у листах до колег та друзів.

У серпні 1924 року Є. Ю. Спаська перебувала у м. Конотоп, про що лишила такі нотатки: «Очень неприятная физиономия у гор. Конотопа Черн. губ. <...> Въезд в город украшен как виселицей: два столба с перекладиной и забытыми жалобно-желтыми, засохшими сосновыми ветками; длинная дорога от вокзала в город тянется среди каких-то безличных домишек» [171, с. 360]. Центральна вулиця за описом Є. Ю. Спаської – Гоголівсько-Роменська, тягнулася через усе місто. На ній були розташовані головні будівлі та інфраструктура міста: театр, літній сад, перукарня, ринок і три церкви. Конотопські будинки, за враженнями Є. Ю. Спаської, безликі, вулиці брудні й нерівні, магазини порожні: «Ни один дом не обратил на себя внимания какой-нибудь особенностью или миловидностью <...> Этот город без физиономии, и, кажется, без пришлого <...> С удовольствием уехала из этого скучного места» [171, с. 360–361].

Із записів дізнаємося, що Конотоп оточений єврейським кладовищем, більшість могил на якому давно забуті, проте з безліччю цікавих надгробків,

декорованих фігурками левів, голубів, зламаних дерев, підсвічників, квітів. Неприємно вразив дослідницю конотопський базар: він, на думку Є. Ю. Спаської, «тоже сплошная неприятность: отчаянно воняет огромный кожаный ряд. Возов много разных и узких, глубоких, и широких, плоских, большинство на железном ходу, что всегда указывает на зажиточность населения. Костюмы обычные, похожи на нежинские» [171, с. 360].

Отже, судячи із слів Є. Ю. Спаської, топографічна характеристика Конотопу, його матеріального та культурного становища, вказує на неефективну діяльність очільників міста в галузі благоустрою, про що свідчать брудні вулиці, неохайні будинки, а також занедбані культові споруди. Є. Ю. Спаська, з одного боку, констатувала слабкий розвиток господарства, майже повну відсутність торгівлі («пусті» магазини), а з іншого – оцінила рівень життя як «зажиточный», спираючись на відносно дорогі товари ремісників на базарі.

Є. Ю. Спаська відзначила високий рівень майстерності конотопських кустарів з огляду на кам'яні надгробки. Разом з тим ціни на товари ремісничого виготовлення свідчили про відсутність відносно дешевших, фабричних аналогів, а також слабкий індустріальний розвиток краю.

Характеристика міста Конотоп, у порівнянні з центром губернії Черніговом, дозволила простежити існування соціально-економічної ієрархії в адміністративно-територіальному поділі. Доцільно відзначити, що Є. Ю. Спаська виявила спільність уподобань конотопських і ніжинських жителів щодо вбрання – це дозволяє констатувати тісні соціально-культурні та торгівельно-економічні зв'язки міст губернії.

У серпні 1924 року Є. Ю. Спаська перебувала у Новгород-Сіверську. В'їзд у місто, за її описами, прикрашала «Брама», как называют здесь оранжевые с белым Екатерининских времен огромные ворота»» [171, с. 361]. Місто в топографічному плані просте; в основі – три паралельні вулиці (Губернаторська, Глухівська, Козача), які упираються в монастирські володіння. Архітектура Новгорода-Сіверського, як зазначила дослідниця, типова для 50-х років XIX століття, проте є 2–3 нових, «модерних» будинки. Місто «доглянуте», з

невеликою кількістю маленьких магазинів. Дерев'яні сірі, подекуди білі, колони кам'яних торгових рядів, житлові будинки, з великою кількістю квітів біля фасадів, «составляло приятный ансамбль». Ринок великий, але порожній, попри вихідні дні: «Возы – узкие, неуклюжие, колеса некованные лошаденки-заморышки – общее впечатление большой бедности» [171, с. 361].

Учена зафіксувала етнографічно-фольклорні особливості міста, зокрема традиційне вбрання та говірки: жінки одягнені у білі і коричневі «юбки», підв'язані самотканими хусточками; чоловіки – в лаптях і білих «магерках» на голові. Говірка жителів, за її спостереженнями, схожа на білоруську.

Найбільше вразив Є. Ю. Спаську давній монастир: «Он красиво стоит над Десной на горе среди рощи. Стены и башни его XVII века. Большая церковь – XIX в. Строения сильно разрушены <...> Церковь заперта; судя по трудам Археологических съездов, здесь была одна из богатейших ризниц <...> Монастырь действительно имеет вид печальный, но живописный, несмотря на свое разрушение» [171, с. 361]. Місто, за описом ученої, масштабне в територіальному плані і з давньою архітектурою. Монастир XVII століття дослідниця презентує як перлину історико-культурної спадщини Чернігівщини.

Описи стану вулиць і міських архітектурних споруд контрастують із занедбаністю культових пам'яток. Це свідчить про дефіцит бюджетних коштів на належний розвиток соціально-культурної сфери, а також вказує на недостатньо ефективну управлінську діяльність очільників міста. З огляду на невелику кількість магазинів та наївпорожній ринок, учена робить висновок щодо дезорганізації господарської та торгівельної діяльності в Новгород-Сіверському. Характеризуючи вбрання і діалект місцевого населення, вона підкреслює культурні взаємозв'язки з сусідніми територіями. Незважаючи на всі недоліки, в записях простежується приязне ставлення і симпатія до літописного міста.

Навесні 1926 року Є. Ю. Спаська зробила запис про підготовку ніжинців до великого християнського свята Воскресіння Христового. Учена відзначила, що цієї ночі ніжинські господарі смалили кабанів, господині поралися в хатах, жінки старшого віку поспішали до Грецької церкви, «освячували миро»

[171, с. 354; 216, с. 165]. За свідченнями старожилів ця «особа служба» залишилася у спадок від колишніх ніжинських греків і правилася щороку лише в Ніжині та Сімферополі. Дослідниця зафіксувала особливості великоднього столу та традиційні страви. У ці дні, за спостереженнями Є. Ю. Спаської, найбільшим попитом користувалися на ринку користувалися такі товари: шафран, імбир, кишмиш та фарба для яєць: «У четвер та у п'ятницю я придивлялась на базарі, хто торгує і що купують. Селяни торгують переважно яєчками та свининою <...> з сіл багато привозять і недорого продають. Цього року свинина була по 15–20 коп. фунт. <...> Птиці мало, зокрема, порівнюючи з єврейською Пасхою, дешево, бо купують її менше. <...> Гончарі, як і в сочельник, торгують добре, бо на Пасху також багато хто купує новий посуд – такий звичай» [169, с. 354].

В останні роки на «великі» свята в Ніжині почали торгувати паперовими квітами [216, с. 166]. Квіти з паперу, за спостереженнями Є. Ю. Спаської, більше подобалися простим ніжинцям, тому органічно увійшли у вжиток. Ними прикрашали церкви, розташовані на околицях. Також на ринку були представлені квіти з фарбованої стружки, які, зазвичай, купувала інтелігенція та священнослужителі для прикрас плащаниць та ікон центральних церков. Як розповідали ніжинці, лише перед Великоднем торгували паперовими рушниками: «До цих дешевих, дегенеративних <...> прикрас все ж цікаво придивитися, бо коли прийшов час, що за браком матеріалу й часу, за зміною моди заснула частина виробництв <...> то творча струя пішла у це русло дешевого малярства» [171, с. 340].

У с. Прохори Ніжинського повіту паперові рушники писали червоною фарбою на газетних листах, дотримуючись канонів оздоблення колишніх декоративних рушників – як шитих, так і тканих, проте «самих вишитих речей, гарних зразків майже ніде не збереглося» [216, с. 167]. Такі рушники вішали над дзеркалом, іконами, вікнами, на божниці, лампадках і оновлювали щосвята.

Є. Ю. Спаська записала великодні традиції на місцевій говірці. Респонденткою виступила ніжинська міщанка Євдокія Микитівна Синякова. З її слів, у Чистий четвер негоже було залишати подвір'я, погріб та будинок

брудними, щоб в «обійсті» не заводилися пацюки, миші, жаби, жуки, черв'яки. Старі люди в Чистий четвер обов'язково купалися в річці. Зі слів Є. М. Синякової, це оберігало від хвороби увесь рік. У дівчат існував звичай класти до миски зі свяченою водою червоне яєчко і вмиватися, щоб личко було чисте та рум'яне. В обрядовий хліб (паску) ніжинці, зазвичай, клали імбир, шафран. М'ясні страви виготовляли зі свинини, а яйця фарбували в цибулинні, гречці, хоча в останній час для фарбування яєць вони дедалі частіше купували привізні фарби. На Воскресіння Христове освячували паску, яйця, сир, мед та рибу. Розговлялися яйцем та свяченою паскою. Кістки, шкарлупу зі свячених страв спалювали в печі. Освячене яйце, за повір'ями, могло лежати біля образів до наступного Великодня і не псуватися. Також існувало повір'я, якщо з Великодня людину починали кусати жовті жуки, то вона (залежно від віку) одружиться або ж помре. Якщо в будинку заводилися чорні чи жовті жуки, господиня примовляла: «Ты цорный, негарный, ыды куды жзнаешь! А як зжовтій – ты рудый, брыдкий, гыдкий!» [171, с. 341]. Щодо сучасних традицій святкування, дослідниця зазначала, що Великдень супроводжувався гуляннями молоді. Дівчата купували смажені зерна соняшника, гуляли у сквері, у центрі – від церкви Спаса до церкви Богослова.

Етнографічні описи Ніжина та його околиць, виконані Є. Ю. Спаською, є цінним надбанням для краєзнавства наук. Вони дозволяють простежити фольклорно-етнографічні особливості Ніжинщини 20-х років ХХ століття.

Описані дослідницею стародавні обряди пасхальних заходів, збережені з часів ніжинських греків, свідчать про архаїчність християнських традицій та їх тісний взаємозв'язок з історичним розвитком міста. Здійснюючи комплексне вивчення місцевих пасхальних святкувань, учена зафіксувала перелік основних страв з великоднього раціону ніжинців (паска, яйця, сир, мед, риба, свинина), вказала на підвищений попит на привозні товари (імбир, кишмиш, шафран, фарби для яєць), що свідчить про активні торгівельні зв'язки Ніжина з територіями сусідніх губерній та країн. Записи дозволяють порівняти єврейську і християнську традиції святкування Воскресіння Христового – це слугує універсальним джерелом для історико-краєзнавчих та народознавчих студій. Аналізуючи

інтер'єр ніжинських будинків, дослідниця відзначила появу нових елементів у художньому оздобленні – паперових рушників та квітів, квітів з дерев'яної фарбованої стружки, які користувалися особливою популярністю серед місцевого населення. Зразки місцевих говірок та діалектів дозволяють проаналізувати лінгвістичні особливості тогочасної Ніжинщини. Таким чином, нотатки Є. Ю. Спаської є цінним джерелом етнографічно-фольклорної інформації, яка дозволяє реконструювати еволюцію народних промислів та ремесел, особливості мовно-лінгвістичної та традиційно-побутової культури.

Щоденникові записи Є. Ю. Спаської містять цінний матеріал з історії ніжинської цехової традиції, зокрема цехових прапорів і знамен. Вони дозволяють простежити еволюцію традиційних промислів та ремесел, особливості виникнення та функціонування кустарно-ремісничого виробництва краю.

Перший запис про цехову справу Ніжинщини датований 2 січня 1924 року. Професор М. М. Бережков видав Є.Ю. Спаській чотири цехові книги, які вона вивчила та описала. Перша книга була оправлена у шкіряні палітурки і містила зображення двоголових орлів з андріївськими хрестами на шиї. Перші сторінки були блакитного кольору з водяним знаком – ведмідь в короні з алебардою та літерами Я, М, В, С, Я. Дослідниця описала книгу таким чином: «Заглавный лист – на толстой красной бумаге с золотым узором вокруг и надпись: «Книга, сочиненная на основании ремесленного положения, содержащая в себе имена и прозвания мастеровъ Нежинской столярной управы». На первом листе написано сверху: «Книга Нежинской Столярной Управы <...> В Управе записание мастеров состоит 1786 года генваря 10 дня». Внизу, під заголовком, уписані прізвища двадцяти одного майстра з датою їх вступу в цех. Є. Ю. Спаська констатує: «Последняя запись: «1902 г. февраля 8 дня вписан в цех мастером столярного мастерства козак г. Нежина Виктор Васильевич Майборода» [216, с. 158].

Друга книга була також у шкіряних палітурках, як і попередня – формату в аркуш. На всіх аркушах був водяний знак – зображення оленя. Зверху, на першій сторінці, був розміщений такий запис: «Книга Нежинской кравецкой Управы

[незрозуміле слово – авт.], зачисленные мастера состоят 1786 года генваря двенадцатого дня» [216, с. 158]. Далі, під назвою книги, йшов перелік 44-х майстрів (перший – купець, всі інші – міщани). Є. Ю. Спаська інформує про останній запис: «1902 г. февраля 2 дня сего числа вписан в портняжный цех мастером сего ремесла мещанин г. Нежина Владимир Константинович, пойдя во вечность с отбытием молодечества» [216, с. 159].

Третя книга була в найгіршому стані, вузька за форматом – половина ширини аркуша, оправлена у шкіряні палітурки. На папері був водяний знак – олень. Перші сторінки – дуже потерті, тому записи можна розібрати лише з 5-ї сторінки, де зазначаються дані за 1745 рік. Зі збережених записів видно, що це книга ковальського цеху. Останній запис датований 11 березня 1902 року [216, с. 159].

Четверта книга була форматом в аркуш, була оправлена у картонні палітурки. На титульній сторінці розміщена назва цехової книги: «Материк нежинского ремесленного цеха сапожницкой Управы» [216, с. 159]. На кожній сторінці – овальна тиснена печатка. На першому аркуші зверху є напис: «Материк добавочный в продолжении нежинского ремесленного цеха для записи в цех мастерами на неопределенное время по роду ремесел всего цеха – составлен цеховым старшиной Иваном Ивановичем Завадовским с 16 июня 1821 года». Останній запис книги – 17 лютого 1902 року [216, с. 159].

У щоденникових записах Є. Ю. Спаської наведено інформацію про ніжинську цехову обрядовість. Так, В. А. Пархоменко, майстер гончарного цеху, інформував: «версадло» (зеркало), яке стояло в Управі на столі, було покрите чорним сукном. Коли сукно не було знято – всі розмовляли «вільно». Коли ж сукно знімали, це означало, що розпочинався цеховий схід і говорити міг тільки той член цехової управи, кого запрошували до слова. Верх «версадла» був прикрашений орлом, що сидів на кулі. Під час цехових святкувань верх «версадла» надягався на спеціальну палку («цешка»), з якою голови цехів ішли попереду в процесії під час урочистостей: «Обыкновенно «повестка» – «цешка» <...> употреблялась при оповещении всех вписанных в цех о дне собрания.

Сторож или нововписанный член цеха должен был с нею обойти всех цеховых и предъявить ее. Кто видел повестку – обязан был явиться на сходку. Нововписанный мог откупиться за три рубля от обязанностей ходить с повесткой, созывая на сходку» [216, с. 160].

Син В. А. Пархоменка, Андрій, детально описав цехові костюми («контусы»): «Были они длинные, синие с двумя золотыми полосками внизу рукавов и на воротнике, с поясом широким в позументе (как у певчих). Контусов было всего 12 (для цеховых старшин двенадцати цехов) и тринадцатый для старшины всех цехов. Лицо, идущее с повесткой, тоже одевало этот халат. «Скрыньки» (для хранения денег) – непременно принадлежности старшины цехов» [216, с. 161]. Цеховий майстер Никифор Блюдо розповів Є. Ю. Спаській, що «цеховых» торжественно хоронили: выдавали из Управы (даром) сукно, парчу, хоругви. И как на «Маковея», на «Хрещення» и на «казенные праздники» старшина всех цехов шел впереди всех с булавой и в «кунтусе», а за ним – двенадцать цехмистров, тоже в «кунтусах» со знаменами, а уже потом – «корогвы» (хоругви), хор, духовенство» [216, с. 162].

Такий порядок цехового устрою підтвердив Андрій Пархоменко. Окрім того, він додав: «Знамя у гончаров было черное бархатное с иконой Спаса и с золотыми эмблемами: гончарским кругом, молотком и лопаткой. Во времена Шафонского у гончаров знамени не было «по недостаткам». У каждого цеха было две хоруги и, значит, во время общих процессий их было 24, а знамен – 15, так как у некоторых их было по два – старое и новое. Хоругви выдавались также на похороны цеховых мастеров, как и сукно, и парча <...> Образ у гончаров был «Спасителя», и его, кажется, сдали в «Успение». Гончарский праздник – вторник на Масляной: в этот день в помещении Управы устраивался поминальный обед «по дидам» в складчину. Праздник сапожников – «Кузьмы и Демьяна» <...> Старшину выбирали на год, но иногда он оставался и на три года» [216, с. 161].

Дослідження Є. Ю. Спаської з історії цехового устрою Ніжинщини є цінним джерелом для історичних та етнографічних студій. Описані дослідницею цехові книги інформують про виникнення, розвиток та функціонування столярного,

кравецького та ковальського цехів. Становлення цехової організації засвідчило високий рівень розвитку Ніжина кінця XVII – початку XX століття, появу товарно-грошових відносин та надання статусу товару ремісничій продукції.

Як зазначила Є. Ю. Спаська, всі книги були орнаментовані, містили герби та цехові печатки, що дозволяє зробити висновок про існування сталих традицій щодо символіки, розвинену організаційну структуру та належне матеріальне становище цехів у минулому. Занепад цехового устрою, згідно із записами дослідниці, припадає на початок XX століття і був пов'язаний з процесами індустріалізації та витісненням кустарної продукції фабрично-заводськими виробами. Книги містять перелік майстрів із зазначенням їхнього віку, соціального становища та дати вступу в цех. Записи свідчать, що більшість цехових майстрів були вихідцями з козацького, міщанського чи купецького стану, тобто з достатнім рівнем матеріального забезпечення.

Однією з останніх студій Є. Ю. Спаської стало дослідження ніжинського золотарства. Відвідавши у 1924 році Ніжин, вона побувала у золотарки Катерини Плациндар, яка подарувала їй чотири «підвіски» роботи її батька Івана Плациндаря та розповіла про останніх ніжинських золотарів XIX століття [171, с. 356].

У грудні 1926 року результати досліджень історії ніжинського золотарства були виголошені на одному із семінарів Д. М. Щербаківського [1, арк. 1]. Записи дослідниці започаткували роботу над узагальнюючою працею із золотарства, яку вона завершилась у 1963 році [38; 160].

Значну історико-краєзнавчу цінність має розвідка Є. Ю. Спаської «Про ніжинського майстра-годинникаря Городецького». Збираючи матеріали про історію ніжинської гончарно-керамічної справи, вона звернула увагу на вироби годинникаря Городецького. У своєму щоденнику дослідниця занотувала про них таку інформацію: прості, без футлярів, з гирями, без напису на циферблаті. Дослідниця зазначала, що вироби Городецького вона бачила у ніжинців ще в дитинстві, причому в футлярах і з підписами. Цифри та їх розміщення, за висновками вченої, типові для Городецького: годинникові – римські, хвилинні та

місячні – напівокруглі, арабські; циферблат білий; угорі якийсь пейзаж; по куточках – троянди. На задній стінці чорнилом було виразно написано ім'я власника – «Іоанн Петренко».

Вчена узагальнила зібрані свідчення та матеріали, які згодом лягли в основу її праці. Студія не датована, проте в щоденнику Є. Ю. Спаської містяться свідчення, коли вона збирала матеріали. Це дозволяє припустити, що студію було створено у 1926–1927 роках [216, с. 167].

У листі до директора НКМ В. С. Шоходька Є. Ю. Спаська писала: «А тим часом хочу розшукать і надіслати маленький запис про ще одного майстра, якого варто згадати, а Вам може пощастить і де його вироби розшукати по старих будинках – про Городецького! Годинники він робив» [217, с. 21]. Невеличка студія про годинникаря Городецького була опублікована в 2006 році у складі етнографічного щоденника Є. Ю. Спаської на сторінках журналу «Ніжинська старовина» науковим співробітником НКМ Т. О. Діденко та завідувачем Музею рідкісної книги НДУ імені Миколи Гоголя О. С. Морозовим [216].

До матеріалів етнографічного характеру слід віднести побутові спостереження, замітки та повір'я, занотовані Є. Ю. Спаською. Їх містять праці «Шльонський ганчарський круг» (1929) та «Глечик з хрестиком» (1929), матеріали до яких дослідниця збрала в м. Кролевець та с. Шатрище. У першій студії вчена здійснила детальний опис стародавнього гончарного круга, «яких уже давно не видано на Чернігівщині», описала його власників-гончарів і порівняла полтавський та кролевецький типи цього інструмента [177, с. 104]. У студію вчена включила дві гончарські приказки та опис побуту місцевого населення. Приказки «Як мази [змащувальний матеріал – авт.] купити, то краще й круга пропити» та «Як салом круг годувати, то краще його продати» свідчили про складне матеріальне становище гончарів та високі ціни на необхідну для виробництва сировину [177, с. 105].

Наступна розвідка – «Глечик з хрестиком» – містить запис забобонів та вірувань, пов'язаних з глиняним посудом. Є. Ю. Спаська спробувала дослідити поширений на Лівобережжі звичай писати на посуді для зберігання молока

хрестики. Дослідниця з'ясувала, що майстер мітить лише ті глечики, які виготовляє в Збірну (Федорову) суботу, тобто в суботу на першому тижні Великого посту. У Словнику української мови за редакцією Б. Д. Грінченка, «збором» зуться молочарські продукти – масло, сметана, а «збірним» – увесь перший тиждень Великого посту [157, с. 5]. Коли вдарять перші церковні дзвони, гончар формував глечики і робив їх стільки, скільки встигав до кінця Божої служби, помічаючи їх хрестами. Господині обережніше обходилися з цими глечиками, частіше їх мили. Учена зазначала: «Християнські вірування (хрест на глечик, робота гончара од «Достойно до кінця служби Божої», себ-то протягом терміну, який в християнському культі в літургії вважається за найважливіший), і поганський «збір» – (все збирається в цей день: вода з гір; дівчата, пряжа, все сприяє «збору»: риба буде ловиться, голуби вестись, свині добре їсти, молоко остоюватися, гриби родити), – якое дивно з'єднались в цьому гончарському віруванні» [157, с. 7]. Цей звичай, за висновками Є. Ю. Спаської, зберігався тривалий час у північних районах Чернігівщини.

Важливим джерелом для вивчення фольклорно-етнографічних особливостей Ніжинщини є щоденникові записи Є. Ю. Спаської про улюблену няню Катерину. В одному з листів до директора НКМ В. С. Шоходька вчена писала: «Посылаю Вам одну мою очень старую запись, хотя и не знаю, сгодится ли она Вам – «Няня Катерина» 1972 року [217, с. 22]. Учена згадувала: «Была она очень красивая и очень стройная даже в старости – черноглазая, молчаливая и ласковая <...> Затопив в нашей спальне лежанку, <...> она усаживалась перед огнем на скамеечку, <...> она рассказывала нам что-нибудь, или напевала тихонько. Одну песню она пела иногда, и почти всегда тихонько плача. А я запомнила эту песню навсегда, и так как потом она мне никогда не встретилась ни в одном знакомом песеннике, то и вообразила, что няня Катерина сама ее сочинила. Когда уже позднее, подростком, я спрашивала о ней, давно уехавшей от нас, у ее соседей, носовцев, посылала ей гостинцы, они рассказали нам ее грустную историю. Совсем молодой она полюбила соседского парня, своего друга детских лет, собиралась выйти за него замуж <...> Но пан (как его

фамилия, я не помню) разрушил этот план: взял ее «прислуживать» в свой дом, а парня сдал в солдаты. Милый бился где-то «с турками» и погиб там, неизвестно где. А она, даже после реформы, так и не вышла замуж, так и ходила «в наймычках» <...> Поэтому, <...> если и серьезные собиратели не знают этой песни, сообщаю, что записала ее со слов няни Катерины не то в конце XIX века, не то в начале XX в. в Нежине, а родом няня была из Носовки» [216, с. 168–169].

Спогади Є. Ю. Спаської про няню Катерину інформують про особливості суспільного устрою та станової ієрархії Ніжинщини XIX – початку XX століть. Користуючись записами дослідниці, можна простежити особливості соціально-правового становища залежного населення та зміни, що відбулися після скасування кріпосного права. До тексту розвідка Є. Ю. Спаська включила текст стародавньої пісні, що підкреслює фольклорну цінність студії [216].

Перебуваючи в Казахстані, Є. Ю. Спаська займалася дослідженням традиційно-побутової культури і промислів кочових народів Казахстану та Киргизії. Так, у 1935 році Є. Ю. Спаська записала дитячий фольклор у м. Уральськ: «Ребят <...> в этом дворе, что я жила, и вокруг было много и единственное – были песни и игры, их, собиравшихся в нашем большом, зеленом дворе. Я записала песни и отослала в Москву моему любимому учителю – Вере Николаевне Харузиной, которой я и до этого посылала разные записи и из Галиции, и с Черниговщины» [52; 155, с. 3].

Записи казахських дитячих ігор є автентичною пам'яткою усної народної творчості, становлять історико-краєзнавчу та етнографічно-фольклорну цінність, містять детальний опис сюжетно-рольової лінії ігор та перелік імен дітей-учасників [155].

Є. Ю. Спаська була однією з перших дослідників, яка зосередила увагу на комплексному вивченні відвіданих міст. У полі зору дослідниці був характер забудови міст, особливості господарсько-економічного розвитку територій, побуту, одягу, мовних діалектів краю та ін. Особливу науково-інформаційну цінність її доробок набуває в контексті відродження мистецько-культурних традицій у період панування штучного глобалізаційно-культурного субстрату,

адже регіональні історико-краєзнавчі дослідження є одним із ключових джерел відродження культурної ідентичності та духовності нації.

3.4. Студіювання історії української та казахської промкооперації

Науково-практична діяльність Є. Ю. Спаської завжди була тісно пов'язана з художніми промислами та народною культурою. У роки Першої світової війни вчена займалася організацією художніх артільей, залучала до роботи в них евакуйоване населення. Основна мета – його підтримка шляхом залучення до оплатної роботи. Як свідчив мистецтвознавець Я. А. Тугенхольд, Є. Ю. Спаська була одним із перших членів союзу, за діяльної участі якої «відчинена була в березні 1915 року «робітня» в Тарнополі» [156, с. 12]. Цінний практичний досвід артільно-кооперативної роботи Є. Ю. Спаської в умовах воєнного часу викладено в студії «Народне мистецтво Галичини і Буковини» [156, с. 18–30].

За завданням Науково-дослідної кафедри Інституту промкооперації, з 1931 року Є. Ю. Спаська досліджувала історію промислової вишивки Київщини. Дослідниця окреслила шляхи розвитку організаційних форм київської промислової вишивки, охарактеризувала походження орнаменту і напрями його розвитку» в тогочасних історичних реаліях. Джерелами вивчення виступали статистична література, архівні матеріали, а також свідчення колишніх робітниць. Є. Ю. Спаська зазначила, що майже 200-літня історія функціонування цього найбільшого й найдавнішого осередка української промислової вишивки докладно не досліджена, а випадкові архівні матеріали, що збереглися про оповиті темницями монастирські майстерні відкривають сторінки цікавих для економіки промислу даних [83, арк. 7].

Є. Ю. Спаська вказала на основні типи вишивальних осередків (монастирські, панські, земські), розкрила переваги та недоліки їх функціонування. Вплив приватних осіб на їх діяльність був значним, і «унікальний характер асортименту цих майстерень розрахований на заможного споживача (панство церкву, і менше – на широкий ринок), тому часто

ігнорувалися традиційна техніка шиття і кольорова гама [83, арк. 13–14]. Дослідниця зазначала, що на основі панських та земських майстерень утворилися перші промкооперативні товариства Київщини, зокрема «Жіншвей», «Об'єднані вишивальниці». Аналізуючи організаційну ефективність виробництва, Є. Ю. Спаська вказала на основні недоліки в їх функціонуванні: дилетантське ставлення робітниць, «ігнорування місцевого, характерного для кожного [виробу] орнаменту й техніки, знайомих і звичних для головної маси кустарок», а також відсутність художньо-методичної допомоги [83, арк. 19]. Дослідниця схвально відгукнулася на результати роботи Київського союзу промкооперації та досвід щодо підвищення кваліфікації робітниць шляхом стажування і курсів.

У роботі вчена зосередила увагу на зв'язку техніки і технології шиття, а також місцевого асортименту виробів. Вона детально проаналізувала термінологію промислу, зазначила, що «такий конгломерат явищ, як українська вишивка, розглядувався досі як «народна творчість» – монолітна, анонімна, колективна, безкласова; відповідно до такого погляду і публікувався випадковий матеріал. Здебільшого це було систематичне, а подекуди – хаотичне публікування під назвою «народної» вишивки всякого сирого матеріалу, інколи не зовсім доброякісного. Старі дослідники під таким терміном валили в купу найрізноманітніші вишиті вироби, не диференціюючи і не розшаровуючи явище в цілому» [83, арк. 32]. Аналізуючи їхній науковий доробок щодо старовинної вишивки окремих районів України, Є. Ю. Спаська в своєму історіографічному огляді зазначала, що київські селянські орнаменти, які мали особливу своєрідність, майже не були досліджені [83, арк. 33].

Як фаховий історик матеріальної культури, Є. Ю. Спаська досліджувала народну й промислову вишивку в контексті конкретно-історичних та суспільно-політичних трансформацій, які, на її думку, мали безпосередній вплив на матеріал шиття, техніку, композицію та кольорову гаму орнаментів. Учена підкреслила згубний вплив друкованих виробів, штампів, які остаточно витіснили своєрідний селянський орнамент, замінивши стару техніку шиття універсальним «хрестиком» [83, арк. 40]. Водночас учена підкреслила шкідливість «псевдоукраїнських

взірців», які масово вводили в обіг популярні журнали і «компелятори, для яких псевдонародні узорі були доходною статтею» [83, арк. 41]. Наслідком цих процесів стало витіснення дійсно народних орнаментів із ужитку, і малодосвідчені міські споживачі останніх десятиліть вважають їх вже за народні, а селянству вони подобаються, як модні і городські, більше ніж взірці «з прабабівських та прадідівських сорочок» [83, арк. 41].

Приступаючи до виконання роботи, Є. Ю. Спаська прагнула надати дослідженню науково-практичний характер – вивчити історію вишивального промислу, проаналізувати сучасний стан розвитку виробництва та виробити конкретні рекомендації з метою подолання негативних впливів. У цьому випадку, на її думку, найбільш ефективними заходами є збирання зразків народного орнаменту та залучення до промкооперативної роботи в галузі кращі «наукові та художні сили» [83, арк. 49]. Ключову роль при цьому вчена відвела Науково-дослідній кафедрі Інституту промкооперації, в обов'язки якої входять наукова організація та керівництво експериментальними закладами системи Промкооперації [83, арк. 51].

Дослідження Є. Ю. Спаської «Матеріали до історії промислової виставки Київщини» має науково-пізнавальний та прикладний характер, адже висвітлює основні тенденції розвитку продуктивних сил у сфері декоративно-ужиткового мистецтва, окреслює шляхи сполучення промислового виробництва і зразків народної творчості. Студія до сьогодні залишається важливою джерелознавчою пам'яткою українського мистецтвознавства й етнографії першої третини ХХ століття.

Численні постанови ВУАН щодо вивчення історії фабрик та заводів сприяли забезпеченню практичних потреб господарського розвитку місцевостей та виступали своєрідною формою історико-краєзнавчого руху. Серед найважливіших науково-дослідних робіт Є. Ю. Спаської, спрямованих на комплексне історико-економічне вивчення окремих осередків промислового виробництва, варто виділити праці про кролевецьке ткацтво: «Кролевець – опорний пункт художнього ткацтва на Україні» (1960) [28], «Господарство

кролевецьких скупників Риндіних» (1965) [159]. Інтерес до вивчення ткацького промислу Кролевця був пов'язаний із її професійною діяльністю в галузі промкооперативного художнього виробництва, а також державних директив «монографічно вивчати велику й дрібну промисловість СРСР». При ВУАН була створена спеціальна комісія для вивчення історії фабрик та заводів [28, арк. 2].

Підкреслюючи актуальність обраної теми дослідження, Є. Ю. Спаська зазначила, що «спроб вивчити українську художню промисловість ні в цілому, ні по окремих виробництвах не спостерігаємо. методологія досліджень не вироблена, літературні матеріали надто обмежені, більшість випадкові, уривчасті, тенденційні; архівні джерела існують здебільшого тільки для останніх років» [28, арк. 2]. До вивчення кролевецьких рушників учена повернулася з тих позицій, що вони «стали майже на синонім «українських рушників», без яких не обходиться жодна більш-менш значна ярмарка на Україні». У своїх дослідженнях Є. Ю. Спаська дійшла висновку, що кролевецькі рушники можна презентувати разом з полуботківськими сорочками й краватками, опішнянським посудом тощо як символ українського декоративного мистецтва кінця XIX століття [28, арк. 10].

Є. Ю. Спаська простежила еволюцію ткацтва від домашнього промислу, кустарного ремесла, комбінованої форми кооперованої промисловості до виникнення артільних форм виробництва в радянські часи. Одночасно вона розглянула історію родини кролевецьких ткачів-скупників з точки зору утвердження і розвитку торгового капіталу, проаналізувала діяльність Чернігівської губернської земської управи щодо розвитку кролевецького осередку, простежила прибутки від збуту продукції, визначила способи формування оплати праці за різні форми виробництва.

У студії «Кролевець – опорний пункт художнього ткацтва на Україні» Є. Ю. Спаська, використовуючи земські статистичні описи, схарактеризувала ткацьке виробництво та зайнятість у цьому населення Кролевецького повіту: «За офіційними відомостями, згідно з земським обслідуванням на 1913 р., в Кролевецькому повіті було 1397 ткацьких дворів із 2405 ткачами, а в самому Кролевці було ткацьких дворів 973, а ткачів – 1826. І раніше, і тепер, ткацтво в

Кролевці було розвинено в сусідніх з Кролевцем селах, власне кажучи, в його пригородах, які економічно входили в сферу діяльності кролевецьких скупників, себто в одне ткацьке гніздо» [28, арк. 173]. У цьому дослідженні Є. Ю. Спаська детально описала інструментарій для художнього ткацтва, визначила причини зростання обсягів виробництва, соціальну організацію ткацького промислу та асортимент виробів (рушники, натільники, рядна та інше). Дослідниця простежила зміни естетичних смаків та реакцію місцевого населення на входження до сільського побуту нових виробів ткацтва та дійшла висновку: дуже незначний відсоток найзаможніших селян, здебільшого крамарів, промисловців, помітно урбанізувалися: у хатах меблі, і більшість відмовилися від розвішування рушників [28, арк. 172].

Особливу увагу Є. Ю. Спаська приділила питанням сакральної сутності та пов'язаному з нею функціональному призначенню, простежила процес еволюції асортименту і орнаменту тканих рушників кінця XIX – початку XX століть, коли скупники почали «давати замовлення ткачам за новими узорами, беручи їх із вульгарних і дешевих, друкованих» зразків [28, арк. 90]. Крім того, дослідниця з'ясувала процеси якісних змін сировини для виробів, зокрема перехід на «бавельняну пряжу», а також зміну кольорової гами: «До 70-х рр. XIX ст., кролевецьке ткацтво знало тільки два кольори – білий і червоний, <...> а уже з кінця 70-х рр. XIX в оздобу кролевецьких виробів швидко входять <...> крім червоного, – зелений, синій, жовтий. Далі, з поширенням ринків збуту, в кролевецьке ткацтво швидко входить значна кількість інших кольорів» [28, арк. 94].

Грунтовне дослідження Є. Ю. Спаської, присвячене ткацькому промислу Кролівця, доповнене тематичним альбомом фотокарток та докладною бібліографією (133 позиції, реєстр усних і речових джерел) і до сьогодні залишається важливим здобутком історичного краєзнавства та етнографічної регіоналістики в реконструкції історії кустарних промислів і ремесел Чернігівщини.

У студії «Господарство крелевецьких скупників Риндіних» (1965) подано стислу історію крелевецького ткацтва крізь призму родини скупників. Висвітлення дослідницею історії роду Риндіних ґрунтується на базових засадах соціалізму. Проте це лише ідеологічне «обрамлення» праці, яке не спотворило історичні та статистично-економічні дані. У студії детально описано особливості економічної діяльності відомої крелевецької родини, основу якої становив ткацький промисел, зокрема виготовлення рушників. Спочатку їхні вироби реалізувалися серед місцевого населення, а згодом, із появою залізниці, постачалися за кордон. Одного з представників роду Риндіних учена жартома називає у своїй роботі «рушниковим королем» [159, с. 110].

Органічною складовою студії є дослідження родоводу Риндіних, який учена дослідила з середини XVIII до початку XX століть. Є. Ю. Спаська висвітлила історію родини в нерозривному зв'язку з сімейною справою, що було принципово новим підходом у біографістиці та господарській статистиці. Робота побачила світ у 1962 році в «Українському історичному журналі» [159].

Продовжуючи студіювання продуктивних сил, Є. Ю. Спаська дослідила історію порцелянової фабрики у с. Волокитине. Робота «Матеріали до історії фарфорової фабрики А. М. Міклашевського (1839–1861)» є спробою об'єднати історико-економічну та мистецтвознавчу інформацію про «найцікавіше українське фарфорове виробництво – Волокитинську фабрику» [165, с. 120]. На основі залучення широкого кола джерел, учена дослідила історію фабрики з перших днів її існування: «протягом перших 12 років (1839–1851) фабрика зростає і дає багато продукції; з 1851 р. <...> вона поступово зменшує виробництво і вже наприкінці 50-х років стає нерентабельною» [165, с. 126]. З метою ілюстрування виробничого процесу дослідниця залучила до вивчення звіти чернігівських губернаторів про кустарне виробництво краю [165, с. 128]. Особливу цікавість в студії викликають «сума витрат на оплату й утримання робітників і службовців <...> усі вони були з «вольнообязанных» і працювали за оплату» [165, с. 129]. Звіти допомогли прослідкувати встановлену на фабриці ієрархію заробітної плати між працівниками.

Є. Ю. Спаська простежила еволюцію виробничого асортименту фабрики: починаючи від найпростішого фарфорового посуду, закінчуючи вишуканими блюдами, камінами, туалетними столиками, умивальниками, футлярами для годинників, люстрами, рамами для дзеркал [165, с. 132]. З 1855 року на фабриці почали виготовляти кахлі, щоб підтримати підприємство, яке почало занепадати [165, с. 133]. Є. Ю. Спаська вказала на основні причини занепаду виробництва – зразки виробів застаріли, не могли конкурувати з виробами нових фабрик, які знаходилися територіально ближче до головних ринків, та якісним закордонним фарфором. Тому останні роки фабрика не давала прибутків – була нерентабельною [165, с. 133].

Розвідка «Матеріали до історії фарфорової фабрики А. М. Міклашевського (1839–1861)» є найповнішим зібранням свідчень про історико-економічні особливості виникнення та існування однієї з найбільших порцелянових фабрик України. Дослідження становить значну інформативно-пізнавальну цінність, адже дозволяє простежити еволюцію регіональних формотворчих особливостей керамічного виробництва. Разом з тим, зібрані та узагальнені матеріали є універсальними для історико-краєзнавчих дисциплін, адже інформують про структури повсякденності та санітарно-гігієнічні норми різних соціальних верств населення ХІХ століття.

Є. Ю. Спаська займалася вивченням історії артільно-кооперативного виробництва, перебуваючи у Казахстані. У 1947 році була підготовлена до друку її студія «Промышленная вышивка Европы и Азии (обзор иностранных художественных журналов за прошлые годы)» [120, арк. 2]. У роботі проаналізовано ключові тенденції розвитку та становлення сучасного артільно-кооперативного асортименту, зокрема, у сфері виготовлення одягу. Студія була рекомендована до друку в казахському журналі «Промкооперация».

Цінний практичний досвід роботи Є. Ю. Спаської в артільно-кооперативній сфері Казахстана знайшов відображення в узагальнюючій праці «Пособие для техминимума по ковроделию и лекции С. О. Обовяна для коврового цеха артели им. Джамбулы в г. Семипалатинске» (1941). У примітках зазначено, що

дослідження записано і апробовано Є.Ю. Спаською з С.О. Обовяном за дорученням Казпромради [120, арк. 2]. Ця праця стала незамінним посібником для організації казахського кооперативно-артільного виробництва в умовах мирного та воєнного часу.

На замовлення Казпромради Є. Ю. Спаська виконала ґрунтовне дослідження художніх промислів Казахстану і у 1946 році підготувала розвідку «Художественные промыслы в системе промкооперации КазССР (Возникновение, развитие до 1941 г.; работа художественных артелей во время Великой Отечественной войны)» [120, арк. 3]. Особливу цінність ця робота становить з огляду на наукову новизну та практичне значення – в ній вперше узагальнено досвід використання та переробки відходів евакуйованих заводів Семипалатинська. Варто зазначити, що вищезгадане дослідження Є. Ю. Спаської стало одним із ключових джерел вивчення історії виникнення та функціонування казахських художніх артелів та промкооперативних товариств.

Дослідження Є. Ю. Спаської в галузі артільно-промкооперативного виробництва становить вагомий частину її наукового доробку. Інтерес до народної культури, вміння та бажання зберегти її зникаючі елементи, відродити їх та повернути до народного вжитку – та царина, якій Є.Ю. Спаська присвятила свою професійну діяльність.

Працюючи в роки Першої світової війни у відділі допомоги населенню Всеросійського земського союзу, Є. Ю. Спаська довела необхідність трансформації місцевих виробництв в умовах воєнного часу. Її діяльна участь щодо організації артелів сприяла покращенню життєвих умов галичан-біженців та відродженню культурно-мистецьких традицій краю.

Плідна організаційна робота ученої в кооперативно-артільній справі Казахстану мала на меті оптимізувати виробничі ресурси та забезпечити основні потреби населення в часи війни.

Ініціативність, відповідальність, цілеспрямованість у поєднанні з гуманністю і високою моральною відповідальністю Є. Ю. Спаської стали прикладом служіння суспільним інтересам. Водночас уміння й бажання

поєднувати упродовж всього життя «добросовестный труд и инициативную работу» з просвітницькою («читала лекции, руководила техминимумами») знайшли відображення в її щоденникових записах, розвідках С. І. Білоконя, Н. Ю. Анохіної, О. В. Бузько. Просвітництво через пропагування традиційної культури, шляхом вивчення побуту народів мали неабияке значення у розвитку історико-краєзнавчих дисциплін та музейництва.

РОЗДІЛ IV

ОХОРОНА ТА ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Науково-дослідна робота Є. Ю. Спаської завжди була тісно пов'язана з кустарною промисловістю та пам'яткоохоронною справою. Збирання зразків народного мистецтва, їх дослідження в колекціях музеїв детермінували коло наукових інтересів та сприяли формуванню практичної і теоретичної обізнаності вченої. Ще за життя Є. Ю. Спаську вважали однією з найбільш кваліфікованих експертів у галузі вивчення та збереження пам'яток історії матеріальної культури, запрошували для організації виставок та формування каталожних фондів у найбільші київські, ленінградські та московські музеї [155, с. 9; 262, с. 452].

У роки Першої світової війни, перебуваючи на Західній Україні, Є. Ю. Спаська долучилася до збиральницької роботи в галузі історії народної культури: описувала та перемальовувала одяг, орнаменти, за можливості купувала вироби майстрів. Під керівництвом М. Ф. Біляшівського і Д. М. Щербаківського зібрані предмети церковно-культового вжитку та зразки народного мистецтва відправлялися в Київський науковий та художньо-промисловий музей. Згодом, після первинного інвентарного опису, вони були внесені до каталожних фондів та введені до експозиції. Зібрані зразки сприяли формуванню цілісного образу українського мистецтва, демонстрували єдність розвитку української культури, спростовували міф про меншовартість західноукраїнського мистецтва [234, с. 120].

Зацікавлення Є. Ю. Спаської історією народної культури сприяло її залученню до науково-організаційних заходів мистецького спрямування. Так, у 1919 році, за сприяння Товариства діячів мистецтв, Є. Ю. Спаська разом із письменником та громадським діячем І. Г. Еренбургом, організували виставку декоративно-ужиткового мистецтва «Сучасна творчість українського села», на якій були представлені роботи народних художниць Н. Я. Давидової, О. І. Прибильської, О. О. Екстер-Григорович, Г. Ф. Собачко-Шостак [240, с. 86].

Збиральницька та пам'яткоохоронна робота Є. Ю. Спаської набула продовження після вступу в КАІ. За дорученням Д. М. Щербаківського вона об'їздила відомі гончарські центри Чернігівщини, купувала зразки гончарного виробництва, інструментарій майстрів для ВІМШ, ЧІМ, а згодом – кустарного відділу КСМ [171, с. 364–369]. Зібрані свідчення та описані зразки поповнювали музейні колекції та становили основу її доповідей на семінарах з народного мистецтва. Зразки гончарного виробництва, зібрані Є. Ю. Спаською, на сьогодні зберігаються в Національному художньому музеї України, Національному музеї історії України та НМУНДМ (в минулому – ВІМШ).

У процесі збирання матеріалів для музеїв Є. Ю. Спаська вирішувала проблеми атрибуції та паспортизації зразків: «Із зібраних відомостей мала зробити ще якусь роботу з теоретичного боку <...> кінчивши, як і більшість із нас історичний факультет і маючи до цього часу справу майже виключно з книжковими поглядами одних вчених на погляд других, <...> мені взагалі не так легко було перестроювати себе на інший метод роботи в галузі матеріальної культури, мистецтвознавства <...> кожне теоретичне спостереження в цій галузі, перевірене на матеріялі, – потрібне, бо підручників таких для нас немає і не скоро буде» [145, арк. 69]. Таким чином, науково-практична діяльність Є. Ю. Спаської сприяла формуванню методологічних засад музеєзнавства та мистецтвознавства.

Є. Ю. Спаська майстерно поєднувала музейну роботу з науковою: працювала в Києві завідувачкою архівами військового періоду (1920–1921), інструктором ніжинських художньо-промислових майстерень і брала активну участь у роботі Інспекції з відновлення художніх промислів (1921–1923) [110, арк. 4].

У 1922–1923 роках Є. Ю. Спаська займалася описом колекції музею Б. І. і В. Н. Ханенків, фондів київських та чернігівських музеїв [16, арк. 8–10]. Виконані Є. Ю. Спаською інвентарні описи були залучені до каталожних фондів цих закладів.

У період роботи в КСМ (1925–1926) Є. Ю. Спаська продовжила активну збиральницьку роботу в галузі історії народної культури – створювала власні

альбоми малюнків і фотографій з історії вишивки, гончарства та виробництва кахлів, крелевецького ткацтва, традиційного житла українців, які згодом сформували основу первинних каталожних фондів музею. В особовому фонді Є. Ю. Спаської в ІМФЕ НАН України зберігаються фотографії настінних розписів, орнаментів аплікацій, зразків плетіння нитками та соломою з Київщини та Поділля [65]. Вчена брала активну участь в організації роботи Постійної промислової виставки в КСМ. На ній були представлені найсучасніші досягнення в галузі агрономічних, зоотехнічних, ветеринарних та інженерно-технічних знань у сільському господарстві.

Таким чином, Є. Ю. Спаська займалася науковим описом та створенням фондів, опікувалася облаштуванням музейних експозицій з давньої та новітньої історії української матеріальної культури.

Є. Ю. Спаська, як досвідчений музейник, завжди займала активну позицію щодо збирання і своєчасного опрацювання зібраних зразків, про що свідчить її лист від 6 грудня 1925 року Ф. Л. Ернсту: «Раз колекції збиралися – результат: треба їх опрацювати; раз їх не варто друкувати – значить, не варто було їх збирати? Значить, куст. відділ весь час робив те, що не треба було робити?» [3, арк. 3]. Учена наполягала на опублікуванні усіх досліджених зразків, а також заснуванні окремого музейного збірника: «У музею досі нема жодного видання <...> Ви не уявляєте, як мені й, головне з-за мене й Сташевському [Євген Дмитрович Сташевський – директор КСМ 1924–1933 років – авт.] щодня допікають й докоряють. Без сумніву ці книжечки не варті тих страждань, які я з-за них маю» [3, арк. 3].

За вагомий внесок у музейну та пам'яткоохоронну справу завідувач художнього відділу ВІМШ Ф. Л. Ернст рекомендував Є. Ю. Спаську на посаду завідувача історико-побутового відділу ВІМШ: «Є. Спаська має прекрасний теоретичний і практичний досвід як збирач і організатор збирання музейного матеріалу, його експонування, влаштування виставок, опису, дослідження і публікації. Вона дуже добре обізнана з працею ленінградських, московських та багатьох українських музеїв, особливо в галузях народного мистецтва,

історичного побуту і художньої промисловості. Її енергія в справі збирання музейного матеріалу, й, одночасно з тим, обережність і тактовність в методах збирання, не залишають бажати нічого кращого» [151, с. 430].

Загалом 1920-ті роки були найбільш плідними в науково-дослідній діяльності Є. Ю. Спаської. Численні експедиції у складі Етнографічної комісії ВУАН на Волинь, Поділля, Київщину і Чернігівщину для поповнення музейних фондів зразками народного мистецтва, вихід фундаментальної роботи з методології опрацювання масового матеріалу з народного мистецтва свідчать про наполегливу роботу Є. Ю. Спаської в музейній галузі [267, с. 118]. У 1926 році дослідниця опрацювала і систематизувала понад 700 зразків посуду села Бубнівка на Поділлі [196, с. 61]. Вони поповнили колекції подільських музеїв, а запропонована нею методологія опрацювання музейних матеріалів стала незамінним посібником для вивчення і збереження зразків народного мистецтва для наступних поколінь дослідників.

Як досвідчений науковець та музейний працівник Є. Ю. Спаська заявила про себе великою кількістю наукових праць і доповідей на семінарах Науково-дослідної кафедри мистецтвознавства, музейних конференціях, засіданнях наукових товариств.

Про значущість ролі Є. Ю. Спаська у музейній справі красномовно говорив той факт, що Д. М. Щербаківський неодноразово висловлював бажання щодо включення Є. Ю. Спаської до складу наукових співробітників ВІМШ. Після смерті Д. М. Щербаківського, їй не судилося стати завідувачем історико-побутового відділу через формальний статус аспіранта: «В Историческом музее после назначения меня на место Д. М. [Щербаківського – авт.], кандидатура моя была отведена. Если не ошибаюсь, официальный предлог, что я только аспирант, а не научный сотрудник» [278, с. 130].

У 1927 році, з метою розбудови музейної справи в Україні та вивчення досвіду практичної діяльності музеїв Києва, Укрнаука створила чотири тематичні комісії. І на чолі з фольклористом Р. Р. Заклинським, займалася розробкою статутів, визначенням типів та ключових завдань музеїв; II за головуванням

музейника П. П. Курінного вивчала проблеми формування музейних фондів; III на чолі з мистецтвознавцем С. О. Гіляровим займалася теоретичною та практичною підготовкою кадрів; IV за головуванням мистецтвознавця І. І. Врони досліджувала методологію музейної роботи.

На початку 1928 року Є. Ю. Спаська увійшла до складу I комісії, яка займалася розробкою проектів статуту музеїв виробничого типу, зокрема сільськогосподарського та промислового профілю [262, с. 452]. Одночасно Є. Ю. Спаська брала участь у наукових розробках II комісії, опікувалася проблемами забезпечення музеїв приміщеннями для експозицій. Про активну участь та плідну діяльність Є. Ю. Спаської в роботі комісій свідчить її виступ на нараді музейних працівників м. Києва 1928 року. У доповіді вчена підвела підсумки роботи комісій, торкнулася ключових завдань новостворених музеїв: популяризація сучасного стану та розвитку виробничих сил із урахуванням світового досвіду, а також наголосила на проблемах підготовки кваліфікованих кадрів [6, арк. 2–32].

У 1930-х роках Є. Ю. Спаська працювала на посаді інструктора кустарних майстерень при Київському інституті промкооперації, спеціалізувалася на збиранні та вивченні зразків вишивки Київщини. Вчена добирала найбільш характерні для кожного історико-етнографічного регіону України зразки і створювала альбоми для фабрично-заводського виробництва. У такий спосіб, за участі дослідниці до широкого вжитку було введено «багато свіжого, рослинного орнаменту у веселій та яскравій розкольоровці за малюнками місцевих кустарок» [83, арк. 11].

Аналізуючи зібрані зразки народного шиття, Є. Ю. Спаська відзначила їх спільність з візерунками на полотнах художниць Г. Ф. Собачко-Шостак, О. О. Екстер, Є. І. Прибильської. Про глибоке зацікавлення роботами вищезгаданих майстринь свідчать значна кількість замальовок їх робіт, підготовчих матеріалів та листування з особового фонду дослідниці [67; 87; 88].

У 1930-х роках більшість музейних установ зазнали ідеологічних утисків та «чисток». Записи у щоденнику Ф. Л. Ернста від 28 січня 1932 року інформують

про початок репресивних акцій щодо робітників КСМ: «З 5-ої до 10-ої – чистка співробітн.[иків] с.[ільсько-] г.[осподарського] музею» [195, с. 138]. Більшість працівників музею, серед яких і Є. Ю. Спаська, були вислані за межі України чи засуджені.

Музейна діяльність Є. Ю. Спаської набула продовження у 1946 році: вона влаштувалася на посаду наукового співробітника Інституту історії, археології та етнографії Казахської РСР, з 1947 року – молодшого наукового співробітника Центрального державного музею Казахської РСР. За сприяння музейника С. І. Руденка, Є. Ю. Спаська займалася дослідженням казахських мідних котлів, вивчала їх у колекціях музеїв. З результатами власних наукових досліджень виступала на X–XV наукових конференціях Казахського державного педагогічного інституту імені Абая. Студії Є. Ю. Спаської стали незамінним посібником для дослідників матеріальної культури казахів [166; 167].

Пам'яткоохоронна діяльність Є. Ю. Спаської становить значну частину її наукової спадщини. Плідна подвижницька робота в галузі вивчення та збереження пам'яток народної культури сприяла поповненню музейних колекцій та введенню до наукового обігу значного обсягу фактичного матеріалу. Практична обізнаність Є. Ю. Спаської сприяла формуванню власної методології роботи з етнографічним матеріалом – статистично-описового методу, який до сьогодні не втратив своєї актуальності.

Таким чином, солідний доробок ученої в галузі музеєзнавства, її дослідницькі напрацювання в сфері вивчення та збереження пам'яток історії та культури заслуговують на повагу і гідну оцінку з боку наукового співтовариства.

4.1. Збір та систематизація зразків народного мистецтва

В роки Першої світової війни, перебуваючи на Західній Україні, Є. Ю. Спаська була вражена історико-етнографічним розмаїттям Галичини і Буковини і станом, в якому перебували культурні пам'ятки. Вона зазначала: «Все що стосувалося до цього народу з його такою різноманітною, багатою та

величною, як і рідні гори його, творчістю, захоплювало мене» [156, с. 19]. У 1916–1917 роках Є.Ю.Спаська працювала в Галичині у відділі допомоги населенню Всеросійського земського союзу: «Наш загін (Північної Галичини) познайомився з д-ром Фридманом, який цікавився народним мистецтвом, і всюди, де б він не жив, замальовував все, що йому траплялося зустрінути цікавого. Між іншим, він показав нам свій великий альбом своєрідних малюнків Північної Галичини, переважно Тернопільщини. Частина його малюнків ми перемалювали собі, а далі, за його прикладом, і самі стали домальовувати зразки вишивок з оригіналів» [273, с. 102]. Таким чином, зацікавлення Є. Ю. Спаської переросло в цілеспрямоване вивчення культури західного регіону та збір зразків народного мистецтва: «все це добре перемальовувати та ще й од руки, нам зовсім не під силу було <...> Замовила теж фарбу і паперу в Києві, щоб перемалювати те, що я подужаю» [156, с. 22].

У 1917 році М. Ф. Біляшівський, разом із членами відділу допомоги населенню Всеросійського земського союзу, організували виставку зібраних експонатів у Київському міському художньо-промисловому і науковому музеї та Галереї Ламерсьє в Москві [210; 234, с. 120]. З виставки «Народное искусство Галичины и Буковины» зберігся каталог робіт, у якому вміщені зразки західноукраїнської вишивки, зібрані Є. Ю. Спаською. В особовому фонді дослідниці в ІМФЕ НАН України окремо зберігається авторський альбом «Зразки оригінальних вишивок «квіткового гафту» та малюнки, зняті з вишивок» (1916–1917) [85]. Деякі зразки західноукраїнських орнаментів до сьогодні є одиничними з точки зору композиційно-стильового оформлення та становлять справжню мистецтвознавчу та музейну цінність.

Після вступу Є. Ю. Спаської в КАІ (1923) збирання та вивчення зразків народного мистецтва набули цілеспрямованого та наукового характеру. Д. М. Щербаківський власним прикладом намагався прищепити Є. Ю. Спаській навички системності та науковості у збиранні зразків народного мистецтва. З метою підкреслення важливості пам'яткоохоронної справи для дослідника Д. М. Щербаківський порівнював працю музейників із пожежниками: «1) Мусять

завжди бути готовим ратувати те, що гине на очах і тоді, коли це треба лізти в саме пекло і рятувати з нього, що тільки можна, 2) коли нема такої гарячки, брати лише те що заслуговує на увагу, що може загинути і що мусить вивчатися в Музеї. Брати свідомо, розумно, обережно за певним планом. <...> повірте мені в цьому, бо я більш ніж Ви бачив, як гинуть, зникають без сліду здобутки нашої культури, єдині, неповторні речі» [129, арк. 65]. Науковий керівник високо оцінював роботу учениці як збирача та майбутнього музейника: «Матеріал вмів відчувати, вмів збирати свіжий; ілюструє добре, інтерес до роботи має, а також швидкість і упертість!» [176, с. 276–277]. Особливого значення здобуті знання отримали під час здійснення службових подорожей Чернігівщиною. В Ічні, яку Є. Ю. Спаська відвідала 2–5 серпня 1924 року, вона придбала миску та «баньку» – високий, вузький глечик яскраво-червоного кольору, розписаний жовтими і коричневими фарбами. Окрім придбання посуду, дослідниця спромоглася зібрати свідчення про гончарну справу і простежити родовід місцевих гончарів Панасенків [171, с. 356–357]. Планомірний підхід щодо збирання матеріалів засвідчив зрілість Є. Ю. Спаської як дослідника-етнографа.

Одночасно з вивченням історії чернігівського гончарства Є. Ю. Спаська працювала над науковим описом та систематизацією кримськотатарського спадку О. М. Петрової. Дослідниця визначила приблизне датування речі шляхом оцінки якості матеріалу та техніки виконання, проаналізувала технологію виконання виробів, загальну композицію та композицію окремих мотивів, простежила основні мотиви орнаментів, класифікувала їх за змістом. За висновками Є. Ю. Спаської, більшість зразків кримськотатарської вишивки датуються початком XVIII століття. Найвні зразки кримськотатарських вишитих виробів були виконані в техніці «коса», «гобеленівський шов», «решітка» («мережка гладь»), «петля», «строчка». Аналізуючи композиційні орнаменти кримськотатарських вишивок, учена розподілила їх на суцільні та окремі («связного узора» і «раздельного»). Найпоширенішими зображеннями кримськотатарської вишивки були квіти, плоди та овочі, тварини, люди, небесні світила, архітектурні пам'ятки.

Таким чином, на основі детального аналізу матеріалу виробів, техніки виконання та композицій орнаментів шиття, Є. Ю. Спаська розподілила зразки на композиційно-тематичні групи і датувала їх. Наслідком опрацювання колекції О. М. Петрової стало формування власної методології роботи з масовим матеріалом з народного мистецтва. У студії «Статистично-описовий метод праці з масовим матеріалом з народного мистецтва» (1925) Є. Ю. Спаська виклала результати власних методологічних пошуків [142].

У 1925–1934 роках Є. Ю. Спаська активно займалася музейною справою – завідувала кустарним відділом КСМ та Постійною промисловою виставкою, що діяла при ньому [110, арк. 2]. У завдання відділу входило виявлення етнографічних особливостей у деревообробному, текстильному промислах, лозоплетінні, розписах селянських будинків [216, с. 151; 262, с. 451]. Учена продовжила збиральницьку діяльність в галузі декоративно-ужиткового мистецтва, про що свідчить значна кількість ілюстративних матеріалів з особового фонду дослідниці в ІМФЕ НАН України [54; 58; 61; 62; 68; 72; 77].

Разом з тим значну частину науково-дослідної діяльності ученої займали службові поїздки по Чернігівщині, метою яких було збирання інформації, а за можливості – зразків народного мистецтва для поповнення музейних фондів та колекцій. Є. Ю. Спаська об'їздила найбільші гончарні осередки північної Чернігівщини, займалася дослідженням історії гончарства, залучала як усні (від старих гончарів), так і письмові (матеріали статистичних бюро) джерела для ґрунтовного вивчення та аналізу цього промислу.

Таким чином, учена спромоглася не лише придбати необхідні експонати для музею, а й поповнити власний, раніше зібраний матеріал про місцеві кахлі та заводи.

Крім запланованого збирання зразків народного мистецтва, Є. Ю. Спаська часто купувала речі місцевих майстрів, які випадково потрапляли в поле зору, проте становили історичну та мистецьку цінність: «С краю торгует маленькая гончарка Анюта Пархоменко – интересного у нее мало, но все же покупаю у нее две «курушки» («чертогонки») по 200 (мил.). <...> Покупаю у Анюты за

300 миллионов еще коника, уточку и верблюда – самые простые, не поливяные даже игрушки, только у уточки головка побелена, все остальное – красное. <...> «У одного еврея за 500 миллионов покупаю черный, узкий внизу и широкий сверху кувшин с узким коротким горлышком и узкой плоской ручкой» [216, с. 154]. При цьому учена цікавилася різними галузями народної творчості: «27.8.–30.8.1924. На базаре, на толкучке, в воскресенье покупаю два дукача. Один с «благовещением», на одной стороне, и портретом – на другой, кораллом и двумя темно-красными камнями в банте – за 5 рублей, а другой – с «благовещением» и «воскресеньем» за 3 рубля. Кроме того, купила 3 «пугвицы» по 1 руб.» [171, с. 353]. Зібрані матеріали були передані до ВІМШ, про що свідчить книга надходжень етнографічного відділу.

Є. Ю. Спаська знаходила нові зразки кустарних виробів, які поповнювали музейні фонди та органічно вписувалися у зібрання: «30.04.–3.05.1926. Великдень. На превеликий жаль, не встигла захватити торгівлі зовсім новим на Ніжинському базарі товаром – паперовими рушниками. У п'ятницю їх було вже мало, напевно, майстрі не розраховали спросу, мало заготовили їх, бо, кажуть, що на Вербний було їх багато і продавали їх по 15 коп. шт., а тепер я ледве вторговала собі за 35 коп. та замовила знайомій дівчинці ще декілька по 20 коп.» [171, с. 354]. З матеріалів роботи гуртка «Studio» відомо, що вона привезла з Ніжина кілька мальованих паперових рушників і квітів, які представила на одному з семінарських занять.

З метою урізноманітнення фондів КСМ Є. Ю. Спаська намагалася придбати зразки народного мистецтва в різних регіонах Чернігівщини: «Новгород-Сіверськ, 2.08.–5.08.1924: В складе у еврея выбираю небольшую мисочку за 15 коп., узкогорлую «баньку» – кувшин горячего красного цвета, расписанные желтым и коричневым за 40 коп., работы Семеновских гончаров. Также купила 5 кахель для музея»; «Ичня, 27.8.1923. – в Мотрони Андріївни Богуш «зарисована 1 кафля, 1 приобретена для музея» [171, с. 362, 357].

Обов'язковою умовою дослідження Є. Ю. Спаської були відвідини ринку як центру народного життя та культури: «1924 р., за завданням

Д. М. Щербаківського, огляд гончарного ряду київських ринків: Деміївський. 20.7.: «Купила 2 зыбинских миски по 20 коп. <...> Две еврейки торговли продавали миски обуховские из Василькова (15 коп. шт.) и из Богуслава – типы приблизительно те же. Купленную мной мисочку продавец называл васильковской, но по узору она обуховская» [171, с. 353]. «23.7.1924 р.: Єврейський ринок: «Торговля в 5-и магазинчиках. Более всего из Савина и Гавриловки не поливной. Поливные миски из Здыбинцев (около ст. Мироновка, из Обухова и Канева). Грубо сделанные, пестро раскрашенные игрушки 3–4 типов купила у «Кацапа», еще более грубые 2-х типов делают на Соломенке в Сивина» [169, с. 358–359]. Є. Ю. Спаська детально описала придбані зразки та передала їх до ВІМШ.

Достатньо інформативними джерелами щодо збирання та поповнення музейних колекцій новими зразками є копії доповідей Є. Ю. Спаської директору КСМ. З доповідей дізнаємося, що з моменту створення КСМ (1925) до організації роботи та формування експозицій Є. Ю. Спаська має безпосереднє відношення.

Так, наприклад, доповідь, датована 19 липня – 6 серпня 1926 року, повідомляє про придбання для КСМ Є. Ю. Спаською під час відрядження до м. Новгород-Сіверського посуду, інструментів та зразків сировини для виробів: «Купила у перекупок лише гарного чорного Семенівського посуду. <...> Зустрілася з старим ганчаром Степаном Івановичем Кудасом, умовилася придбати у нього інструмент: працює він на новому крузі з залізним «веретенном» і продає свій старий на дерев'яному ході, на якому працював ще його батько, що придбав його колись у «старого Переця». Решту інструменту він зібрав теж з старих батькових (молоток, ножі, дроти, макітру), дав також і зразки різних глин та поливи» [171, с. 365]. Доповіді містить інформацію про її співробітництво з гончарами та майстрами. Є. Ю. Спаська замовила гончару Ф.І. Кудасу шість малюнків з теми «Гончарське виробництво у Новгороді-Сіверському», які він повинен був намалювати з натури. «Цей Ф.І. Кудас мріє заснувати артіль гончарську тут и просить наш Музей допомогти їм чим можна». Є. Ю. Спаська пообіцяла йому, що буде періодично виставляти їх продукцію в експозиції КСМ.

В Новгороді-Сіверському дослідниця придбала два розбитих кувшини роботи гончаря Мусія Пузиря, дізнавшись, що він «цілком оригінальний і тепер вже рідкий». На ясно-сірому полив'яному тлі були намальовані блакитно-жовті квіточки з зеленими листочками, що було не схожим на традиційний український. Є. Ю. Спаська поставила перед собою завдання дізнатися його походження [171, с. 365–366]. Результатом дослідження стала публікація у 1926 році узагальнюючої розвідки про гончарів Пузирів – «Пузирьовський посуд» [41]. Як з'ясувала дослідниця, такий посуд Пузирів навчили виробляти іноземні колоністи.

Крім пузирівського посуду Є. Ю. Спаська у Новгороді-Сіверському придбала декілька старовинних кахель та кілька зразків посуду для Чернігівського музею [171, с. 366].

У своїй доповіді Є. Ю. Спаська повідомляє, що влітку 1926 року, під час відрядження на Чернігівщину, з метою придбати зразки чернігівського гончарства для кустарного відділу КСМ, їй довелося побувати у с. Шатрище Новгород-Сіверського повіту. У одного з найстаріших ганчарів Дениса Федоровича Щербака вона придбала чорний глечик – типовий для північної Чернігівщини, два глечики з хрестами. За глечики з хрестами Є. Ю. Спаська заплатила Д. Ф. Щербаку по 30 коп. за кожний [157, с. 5]. Ця знахідка лягла в основу розвідки «Глечик з хрестиком» 1929 року. У Ямполі вона «придбала лише декілька речей зовсім простих та типових», які також поповнили фонди КСМ [171, с. 366].

Інша доповідь інформує про відвідини Є. Ю. Спаською 1 серпня 1926 року м. Глухів. На ярмарку у полошкинського гончара Шутенка вона купила посуд, який відрізнявся від типового глухівського, тому що, як з'ясувала дослідниця, майтер переїхав сюди з Полтавщини. Глухівський тип посуду «купувала по домах – бо дома без спіху легше розпитати про все». Далі у доповіді Є. Ю. Спаська зазначила, що на виконання завдання щодо створення у КСМ експозиції, присвяченої гончарству Чернігівщини, директор ЧІМ М. Г. Вайнштейн повинен був надати зразки городянського посуду [171, с. 368].

У п'ятій доповіді йшлося про відрядження Є. Ю. Спаської влітку 1926 року

на Чернігівщину з метою придбати зразки гончарного виробництва для кустарного відділу КСМ. У Григорія Федоровича Строфуна «пощастило знайти і придбати старий гончарський круг, яких уже давно не видано на Чернігівщині» [177, с. 104; 171, с. 368]. Експонат був детально описаний дослідницею і згодом поповнив колекцію КСМ [177, с. 108]. Крім того, Є. Ю. Спаська купила у Д. Ф. Строфуна кахлю від карнизу та старовинних баранчика і курушку. При цьому звернула увагу на кахлеву піч, зроблену ще його батьком й дідом з кахель двох сортів.

У шостій доповіді директору КСМ Є. Ю. Спаська повідомляє про відвідини 8 серпня 1926 року м. Короп. Містечко славилось виробництвом більше двадцяти видів посуду. Дослідниця відвідала гончарів Фігуру, Веприка та Пинчуків, купила у них вдома посуд [171, с. 369]. Короп, за висновками дослідниці, «можна вважати найцікавішим ганчарським пунктом на Чернігівщині». Є. Ю. Спаська не виключає можливості, що саме Короп варто обрати для монографічного дослідження на північній Чернігівщині [171, с. 368].

Зібрані Є. Ю. Спаської зразки гончарно-керамічного виробництва поповнили фондові зібрання ЧІМ, КІМ, КСМ, Постійної промислової виставки. Їх вивчення та систематизація стали метою та змістом подальших науково-дослідних робіт Є. Ю. Спаської. У передмові до видання «Гончарські кахлі Чернігівщини XVIII–XIX ст.» (1928) зазначено, що дослідження планувалося як «перша спроба опрацювання матеріалів Кустарного відділу», зібраних авторкою [158, с. 3].

З метою дослідження історії появи та побутування «пузирьовського» типу посуду на Чернігівщині, влітку 1926 року Є. Ю. Спаська відвідала м. Радичів, зібрала інформаційні матеріали та придбала експонати для КСМ. У III розділі студії «Пузирьовський посуд», який називається «Пузирьовський посуд за збірками Київських, Чернігівського, Ленінградських музеїв та ін.», вона інформує про наявні зразки пузирьовського посуду в музейних зібраннях. Так, КСМ має 5 зразків пузирьовського посуду: 2 глечики, придбані в Новгород-Сіверському; решта – кувшин, банку і тарілку придбано в Глухові. У ВІМШ налічується

7 зразків посуду – тиква, каганець, вазон, глечик, придбаних в Новгороді-Сіверському, кувшин і банка, – придбані у с. Шатрище Новгород-Сіверського повіту, і кувшин – в Ічні Борзнянського повіту. У ЧІМ знаходилися 23 зразки пузирьовського посуду [171, с. 380–381].

Окремий розділ студії присвячений опису зразків, зібраних Є. Ю. Спаською для КСМ. Усього наведено п'ять предметів: банка роботи Л. Пузиря, придбана за 75 коп. у гончара П. Максименко в м. Глухів (1926), миска роботи Л. Пузиря, придбана за 50 коп. у гончара П. Максименко в м. Глухові (1926), три кувшини: один з них – роботи Л. Пузиря, придбаний у гончара П. Максименко за 75 коп. у м. Глухові (1926), два інших – придбані в гончара Лузанова у Новгороді-Сіверському за 2 р. 50 коп. та 1 р. 20 коп. [169, с. 393]. Наступні записи містяться детальний опис кожної речі.

Крім того, Є. Ю. Спаська доповнила власні описи інформацією про аналогічний тип посуду, що зберігається в етнографічному відділі Російського музею в Ленінграді: «Дополнение 30.IV.1928 г. и летом 1961 г. Всего 6 предметов – 3 миски, 2 банки, 1 кувшин. Собрание Ф.К. Вовка получено отделом. 1915. Регистратор А. Рагозина». Опис посуду констатує повну аналогію зразків ЧІМ. Увесь посуд придбаний у с. Псарівка Новгород-Сіверського повіту [169, с. 394].

Плідна збиральницька робота Є. Ю. Спаської спонукала до вивчення та інвентаризації цілого ряду не паспортизованих гончарних виробів, про що свідчить передмова до праці «Орнамент бубнівського посуду» (1929). Вчена опрацювала понад 600 зразків посуду кустарного відділу КСМ, 60 зразків посуду Музею антропології та етнології ім. Ф. Вовка ВУАН, 1 зразок, 48 малюнків посуду ВІМШ, 60–70 зразків – український відділ Російського музею в м. Ленінград.

Отже, як підсумовувала вчена «загальна кількість вистудійованого музейного матеріалу для даної роботи є понад 700 шт. виробів с. Бубнівки, Тульчинської округи, що їх виготовляли більш як 20 окремих ганчарів на протязі, приблизно, 70 років» [168, с. 201]. Дослідниця класифікувала та згрупувала зразки посуду на основі певних стилістичних ознак та схарактеризувала орнамент кожної

з виділених груп. Останній розділ роботи вчена присвятила індивідуальним рисам майстрів в оздобленні бубнівського посуду. Є. Ю. Спаська доповнила узагальнюючу студію елементами описовості, тим самим додавши матеріалу яскравості і виразності [38; 168].

На одному з мистецтвознавчих семінарів Є. Ю. Спаська отримала завдання від Д. М. Щербаківського дослідити історію золотарського ремесла в Ніжині. Учена відвідала найвідоміших ніжинських майстрів-золотарів, придбала зразки виробів для поповнення музейних колекцій. Для ВІМШ було придбано в період з 13 грудня 1925 по 15 січня 1926 років: «I. Чорна кам'яна невеличка форма для виливання хрестиків (одна половинка); II. Придбала у золотаря-ювеліра М. П. Бабкіна: 1) чорну невелику кам'яну форму для лиття хрестиків (обидві половинки); 2) «дукач» – «личман» – невеликий типово ніженський «з бантом». З одного боку – профільовий портрет «цариці», а з другого – якийсь святий з книжкою; 3) чотири «пугвиці» – до коралового «доброго» намиста, дві мідні більшенькі, роботи золотаря Павла Бабкіна. III. Придбала у золотарки К. І. Плациндарь: 1) металеву форму для штампування «привісок» (до ікон): з одного кінця – чоловіча постать, з другого – жіноча. Вживав цю форму брат Катерини Іванівни – золотарь Василь Іванович Плациндарь. 2) глиняний тігель невеличкий з одним літничком. 3) ----- з трьома літничками. 4) китайський глиняний чайник, побитий, склеєний, без носика; його теж вживали як тігель; 5) Птиця металева – журавель – роботи її батька – золотаря Ів. Євг. Плациндаря» [160, с. 284–285].

Продовження дослідження історії золотарства Ніжинщини засвідчив наступний запис у щоденнику Є. Ю. Спаської: «Ніжин, Великдень, 1927 р.: «На другий день Пасхи була я у старій золотарки К. І. Плациндарь, вона дала мені для музею чотири «підвіски» – роботи її батька Івана Плациндаря, що робив їх, за її словами, на смольнику. Обіцяла вона мені ще «пульцикі» (чекани) та форму на чашу» [216, с. 154].

Є. Ю. Спаська важко переживала занепад наукового музеєзнавства, що розпочався в УСРР на початку 1930-х років. У результаті негативних процесів, які

охопили усі складові життя радянського краєзнавства того часу, КСМ був закритий, наукові співробітники зазнали репресій, а експонати були занедбані.

Пам'яткоохоронна діяльність Є. Ю. Спаської набула продовження в Алма-Аті – з 1946 року вчена займалася дослідженням казахських мідних котлів скіфського періоду. Дякуючи випадковій зустрічі з відомим ленінградським археологом С. І. Руденком, учена отримала пропозицію зайнятися дослідженням казахських мідних котлів. Ленінградський вчений «утверждал, что тут метод работы с медными котлами тот же, что и с моими «глиняными мисками» и «горшками»». С. І. Руденко був переконаний, що вчена з цією роботою впорається, тому обіцяв допомагати у дослідженні, а в підсумку – опублікувати розвідку [155, с. 9]. Під час дослідження мідних котлів, Є. Ю. Спаська зазначила, що охопила своєю увагою найбільш значимі їх зібрання. Вони були представлені у колекціях Ермітажу в Ленінграді, Історичного музею в Москві, Мінусінському обласному музеї та Центральному Музеї Казахської РСР в м. Алма-Аті [273, с. 556]. Є. Ю. Спаська вказала локалізацію давніх котлів, охарактеризувала матеріал, техніку виконання, а також призначення виробів. Студії Є. Ю. Спаської, присвячені мідним котлам, «Медные котлы ранних кочевников Казахстана и Киргизии» (1956) та «Находки медных котлов ранних кочевников Казахстана и Киргизии» (1958) містять значну кількість ілюстрацій і до сьогодні залишаються фундаментальними працями з історії матеріальної культури казахів [166; 167].

Наукова спадщина Є. Ю. Спаської в галузі збирання та систематизації зразків народного мистецтва до сьогодні є цінним джерелом для пам'яткоохоронців. Дослідниця збрала, систематизувала та ввела до наукового обігу значну кількість невідомих матеріалів, що суттєво розширило музейні зібрання Київського обласного крайового сільськогосподарського музею імені І. Г. Петровського, Всеукраїнського історичного музею імені Т. Шевченка, Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського і дозволило простежити еволюцію народних промислів та традиційно-побутової культури.

4.2. Створення методології обробки матеріалів з народного мистецтва

Формування методологічних ідей і принципів у Є. Ю. Спаської розпочалося в період навчання в КАІ (1923–1924). Занотувати кожну деталь, якнайретельніше описувати усе почуте і побачене – до цього її спонукав Д. М. Щербаківський, який зазначав, що «в історії матеріальної культури, в мистецтвознавстві треба уникати «літературних методів» і конче треба навчитися самим «виходити з матеріалу», «з самих речей». На це слід настроювати себе, переучувати! У зв'язку з цим він і мене, і товаришів примушував написати свої спостереження над методом праці з масовим матеріалом із народного мистецтва. Не знаю як інші, а я з такими труднощами доходила до цього, саме працюючи з масовим матеріалом», згадувала Є. Ю. Спаська у «Спогадах про мого найсுவорішого вчителя Данила Щербаківського» [174, с. 280]. Пильно придивлятися до речі, вивчити і знати її не гірше за автора – такі завдання ставив перед аудиторією Д. М. Щербаківський: «В нашій дослідницькій роботі перше – навчитися дивитися, дивитися і дивитися! <...> Майте на увазі, що в нашій роботі нема дрібниць. За дрібницею часто стоїть ціле явище! Тому і дивитися слід якнайуважніше. <...> Прочитати про це найкорисніше тоді, коли ви знаєте річ не гірше за автора . <...> Таке ми чули від нього <...> коли доводилося братися за щось нове, незнайоме, й студент спочатку розгублено не знав, з якого боку приступити до матеріалу» [174, с. 273].

Особливо цінними для Є. Ю. Спаської були поради, які надавав Д. М. Щербаківський у процесі підготовки доповідей та рефератів: «Речі мусять говорити самі за себе, перш за все треба уважно і уперто придивлятися до матеріалу, над яким ви працюєте <...> сумлінного, уважного ставлення до об'єкту досліду, логічного плану, точного виразу». Загальними принципами його роботи з матеріалом з народного мистецтва були «любов до праці, щира відданість їй, захопленість, ініціатива» – саме цього, в першу чергу вимагав Д. М. Щербаківський від учнів, і якраз це було притаманним у найвищій мірі йому самому: «1) нелюбов до книжних, далеких від життя праць – і похвала зроблених за свіжим, зібраним матеріалом; 2) сприймання об'єкту досліду:

«виховуйте око!», дивиться. Дивиться і дивиться на річ і думати про неї <...> Сприймати річ живою, насиченою життям він вимагав від дослідника, не схоластично, сухо. Вимагав він перш за все – відшукувати нове, фіксувати його в інформаційних роботах. Вимагав глибоко опановувати матеріал» [174, с. 273; 142, арк. 3].

Вироблення власного шляху до «глибокого опанування матеріалом» для вченої було складним процесом, проте важливим для її професійного становлення. Використовуючи методику Д. М. Щербаківського Є. Ю. Спаська взяла за основу принцип послідовності при збиранні матеріалу. Розпочинала вона з спілкування з людьми, що було найскладнішим у роботі. «І шкода того дослідника, у якого немає цієї здібності, тактовності, бо це – головне, і винахідливість в кожному окремому індивідуальному випадкові найпотрібніша. Треба бути і психологом, і дипломатом, і уважним слухачем». Важливим моментом у процесі збирання матеріалів було також уміння «роздивитися і зафіксувати все, що побачиш. Це вже простіше і вимагає від дослідника лише уваги та організованої праці за певним планом. На власні очі побачити матеріал, інструментарій, прийоми майстрів; крізь сучасну техніку зазирнути в колишню, зрозуміти відгук далекого минулого, докі він ще не зник і тут же, на місці, зафіксувати, якнайповніше записати процес, назви, вирази; замалювати, зафотографувати всі деталі й неодмінно «розшукати і привезти з собою до музею «языка» – паспортовану річ, таку потрібну для сучасних музейних збірок» [142, арк. 5].

Практичне застосування методологічного підходу Д. М. Щербаківського було апробовано під час роботи Є. Ю. Спаської над кримськотатарським спадком О. М. Петрової. Дослідниця розпочала опрацювання кримськотатарської вишивки, наслідуючи рекомендації свого вчителя: «Єдиний метод вивчати матеріал – це уважно дивитися на нього. Уперто. Думати про нього. <...> Дивлюсь, думаю. Нарешті, далі вже й сама зацікавилася цією справою, цілу систему собі виявила, як треба до масового матеріалу з народного мистецтва підходити» [174, с. 278].

Вивчаючи малюнки вишивок О. М. Петрової Є. Ю. Спаська сформувала власний підхід опрацювання матеріалу. Першим етапом було групування зразків за сумою спільних ознак, наступним – виділення основних стильових і композиційних елементів орнаменту. Результатом цієї кропіткої праці стала атрибуція орнаментів вишивки. У 1926 році були надруковані дві статті Є. Ю. Спаської, присвячені кримськотатарському орнаменту, які сьогодні становлять бібліографічну цінність.

Під час збирання та опису гончарних виробів Чернігівщини, Поділля, Київщини Є. Ю. Спаська спромоглася створити алгоритм обробки матеріалів народної культури, тим самим удосконаливши методологію цієї роботи. Підсумком методологічних пошуків дослідниці стала доповідь «Статистично-описовий метод праці з масовим матеріалом з народного мистецтва» у музейному семінарі Д. М. Щербаківського у 1927 році [142]. Оцінка виступу Є. Ю. Спаської була однозначною: «Він [Данило Щербаківський – авт.] говорив, що тема ця корисна для всіх, хто лише починав працювати в цій галузі. Навіть не сердився на мене, коли я, прочитавши цю роботу в нашому тісному музейному семінарі, прочитала її ще раз у поширеній аудиторії, в гуртку «Studio» при кабінеті українського мистецтва, навіть у присутності сторонніх осіб (і головне – «присяжних статистиків»)» [145, арк. 71].

Студія «Статистично-описовий метод праці з масовим матеріалом з народного мистецтва» є ключовим джерелом до вивчення методологічних підходів Є. Ю. Спаської у роботі з пам'ятками. Вона являє собою самостійну наукову розвідку і містить присвяту «п'ятірці» учениць Д. М. Щербаківського: М. О. Новицькій, М. В. Венгржановській, М. І. Вязьмітіній, Н. А. Коцюбинській, Є. Ю. Спаській.

Учена назвала свій метод «статистично-описовим», поєднавши позитивні сторони двох ніби протилежних підходів. Статистичний метод дає змогу зробити висновки щодо великої кількості аналогічних явищ, відкидаючи при масових дослідженнях елементи їх суб'єктивної оцінки: «Під масовим матеріалом розумію вже зібрану велику кількість однорідних річей в даному разі з народного

мистецтва <...> Це сотні, тисячі рушників, хоч мисок, хоч килимів, хоч писанок, що їх збирали різні люди в різних місцевостях і поступово наховували в музеї» [142, арк. 1–2]. Дослідниця зазначила, що масовий матеріал – це сукупність однорідних речей, що одразу лякають своєю кількістю, але слід сміливо братися за роботу над ними, адже «найкраще і найлегше опрацьовувати матеріал тому, хто його збирає» [142, арк. 3–4].

Загалом Є. Ю. Спаська наголошує, що умови музейної праці складні. Вони пов'язані з неможливістю сприйняти і зрозуміти матеріал з першого погляду і в повному обсязі: «Доводиться переглядати по одній речі, довгочасно; це й спричиняється до того, що треба мати певний план, певний метод». Є. Ю. Спаська робить висновок, що робота з масовим матеріалом складна, нервова, саме тому «дослідник народного мистецтва, перш за все, мусить навчитися поводитися з масовим матеріалом, тому що тільки такі праці стануть йому за міцну базу при дослідях унікатів [одиничних зразків – авт.]» [142, арк. 5–6]. При цьому учена попереджає, що не існує єдиної схеми для опрацювання будь-якого матеріалу: «Завжди це буде штучно, теоретично; треба щоб матеріал сам віділів і продікував всі властиві йому риси» [142, арк. 5].

Ключовим етапом у роботі з масовим матеріалом народного мистецтва, за висновками Є. Ю. Спаської, є складання картки: «Дослідникові, що вперше бачить і вперше працює з даним масовим матеріалом, необхідно перш за все, треба занотувати собі те, що головне, характерне, що неодмінно кидається в вічі. В подальшому, аналізуючи свої записи, дослідник «вже буде знати, які питання і в якому порядку треба ввести в картку, в ту картку, що мусить охопити всі головні питання для вивчення даного матеріалу» [142, арк. 8]. Картка для характеристики кожного виробу має бути така: «а) коротка, але доцільна; б) вичерпуюча; в) послідовна. Занадто подрібна картка може не тільки затягти працю й марно мучити дослідника, може заплутати його в недрах подробиць» [142, арк. 9]. Питання в ній слід згрупувати за певним планом, розподіливши їх на три групи: перша – все, що стосується історії речі за відомостями, які представлені в інвентарних описах або у нотатках колекціонерів; друга – все, що стосується

зовнішнього вигляду речі, тобто, всі об'єктивні формальні дані; третя – суб'єктивні дані: враження, що виникли у дослідника під час перегляду, спогади про те що він чув, читав, бачив серед про такі та подібні речі. Першу групу питань щодо історії речі «доводиться складати хоч більш, хоч менш подрібно. Найпотрібніші з них – питання щодо походження речі <...> стосуються індивідуальної історії речі – себто у кого та коли її придбано, де, від кого до кого вона переходила і т. ін. Дуже вже добре, коли є можливість зазначити територіяльні, хронологічні відомости та прізвище майстра або майстерні. Третя група питань вся вміщається в слові «примітки» – вона цілком індивідуальна і залежить від дослідника. У цих «примітках» річ може йти про аналогії відносно і першої, і другої групи» [142, арк. 12, 15]. Як зазначила Є. Ю. Спаська, у картці може не бути відповідей на першу групу питань, якщо немає ніяких запротокольованих відомостей про річ. Також може не бути відповідей на третю групу питань, якщо у дослідника не виникає ніяких аналогій. Але «не може не бути цілої низки питань і відповідей на них у другій – головній та найбільшій групі» [142, арк. 17].

Особливу увагу Є. Ю. Спаська приділила обміру та найменуванню речі: «Перше, що треба зробити – це правильно і завжди однаково назвати річ. Назву що при досліді над поодинокую річчю можемо досліджувати і з філологічного боку і наводячи назви цієї речі у інших народів, інших місцевостей, роздрібняти на окремі частини, згадувати про різне призначення». Є. Ю. Спаська пояснює, що ні в якому випадку не можна декілька разів змінювати назву речі, бо це в подальшому невідворотно призведе до фальсифікації інформації. Щоб визначитися з найменуванням речі, «для цього необхідно для самого себе з'ясувати, що саме ти розумієш під цією назвою, а потім, аналізуючи отримані дані, знаходити правильну відповідь» [142, арк. 18].

Наступним етапом у роботі з масовим матеріалом з народного мистецтва є вирішення питання розміру, ваги та форми виробу: «І тут також, для кожної галузі річей з народного мистецтва, дослідникові слід для самого себе визначити раз та назавжди правило: як обміряти, як важити и ін. <...> Єдина й головна

вимога при обмірах річей – точна з'ясованність для самого дослідника – в якому порядку робити обміри» [142, арк. 19].

Надавши зовнішню характеристику виробу, передбачалося визначити матеріал, з якого виготовлені зразки: «хімічний склад їх, походження», назва, колір та якісні характеристики [142, арк. 20].

Одним із ключових завдань дослідника при складанні картки є опис композиції виробу: «Поставивши питання загальної композиції, треба уважно зважати на форму, розмір та призначення речі, тоді легше зрозуміти композиційний намір майстра» [142, арк. 23].

Останньою характеристикою картки Є. Ю. Спаська пропонує визначення орнаменту музейного експонату. Для цього слід вирізняти «технічний і нетехнічний- себ-то вільний <...> Річ оздоблюється одночасно з тим, як виконується – орнамент, що виникає з необхідности – це розшивки, або ажурові мережки. <...> Другою особливістю технічного орнаменту буде його найтісніший зв'язок з механічним виробництвом, далі він переходить в орнамент механічний. <...> Нетехнічний – себ-то вільний, декоративний. Коли його розглядати з боку техніки та наповнення, коли розглядати з боку трактовки, матеріялу, інструменту – він буде чи геометричним, чи не геометрійний, реалістичний, чи стилізований; він може бути рослинний, тваринний, архітектурний, солярний – коли його розглядати з боку сюжетів і культового призначення» [142, арк. 25, 27].

Надавши всебічну характеристику музейному зразку, Є. Ю. Спаська вважає важливим етапом роботи дослідника перевірку змісту картки та складання на її основі таблиці: «Приготовавши таблицю й підписавши над кожною групою графи заголовки, які мусять бути короткі і цілком для дослідника зрозумілі, поставивши з початку першої горизонтальної строчки порядковий № речі, треба рознести всі відповіді з картки по графах в один рядок. В кінці кожного аркуша таблиці легко зробити підрахунки, а в кінці всієї праці – вивести загальні суми» [142, арк. 32]. Ця робота займає багато часу, проте результативна в плані висновків та узагальнення даних. Картка, на думку Є. Ю. Спаської, є своєрідним дороговказом для дослідника, адже з її допомогою «дослідник працює спокійно, праця йде

рівно. Навіть трохи дрімотно, тому, що одномірно. Чим далі, тим скоріше лише йде праця, в останніх картках слова скорочуються, робляться рисочками, цифрами, буквами» [142, арк. 31].

Наприкінці студії «Статистично-описовий метод праці з масовим матеріалом з народного мистецтва» Є. Ю. Спаська підсумовує: «Щоб не помилятися у висновках, треба спостерігати всі явища якнайповніше на багатьох речах і тоді відкриються великі можливості для кожного окремого матеріалу: можна виводити рівнобіжність явищ на підставі територіальних, хронологічних, соціальних умов – шукати причини, чому вони хитаються, заглиблюватися в економіку, політику, релігію, геральдику, найрізноманітніші галізі людського знання в залежності від матеріалу міри праці» [142, арк. 37]. При цьому вона акцентує увагу на важливості цієї роботи для музейників при формуванні експозицій з історії народної культури.

За визначення Є. Ю. Спаської, щоб робота була успішною, «треба направити всі свої думки на те щоб САМОМУ скласти картку, таку, як вже сказали раніш: коректну, але але вичерпуючу й доцільну, щоб в ній легко й повно уклався весь матеріал» [142, арк. 30]. Отже, головною умовою ефективною та якісною роботи по складанню інвентарних описів музейних експонатів Є. Ю. Спаська вважає безпосереднє, самостійне, кропітке авторське дослідження зразків народної культури.

Розвиток сучасного музеєзнавства неможливо уявити без статистично-описового методу опрацювання масового матеріалу з народного мистецтва. Запропонована Є. Ю. Спаською методика складання карток і таблиць значно спростила студіювання матеріалів, адже дозволила одночасно працювати з десятками, сотнями зразків. Напрацювання дослідниці не втратили наукового значення до сьогодні, а розроблені нею методологічні підходи залишаються одним з основних способів вивчення та систематизації зразків народного мистецтва.

4.3. Історико-біографічний доробок Є. Ю. Спаської

Історична біографія є не просто біографією видатної постаті, а являє собою історичне дослідження, де в центрі уваги перебуває неповторна людська особистість. Розвідки з цього напрямку дослідження можна вважати своєрідною формою громадської подвижницької діяльності Є. Ю. Спаської, адже більшість з них була спрямована на відновлення історичної пам'яті, наукове «повернення» видатних постатей, їх доробків та напрацювань. До них належать дослідження «Татарские вышивки Старо-Крымского района» 1924 року (присвячене дослідниці кримськотатарського мистецтва О. М. Петровій) [176], «Пелагея Яковівна Литвинова (1833–1904). Нарис її життя та праці за її рукописами й родинними документами» 1927 року [170], «Спогади про мого найсуворішого вчителя Данила Щербаківського» (надіслані С. І. Білоконю від авторки в листопаді 1973 року та опубліковані в 1990 році) [174]. Ці студії є унікальним джерелом до вивчення суспільно-політичного життя України від середини ХІХ століття до 1960 років, реконструкції історії створення та функціонування провідних наукових установ та організацій, а також маловідомих сторінок біографій провідних науковців та громадських діячів.

Однією із перших біографічних заміток Є. Ю. Спаської була невеличка вступна частина в студії «Татарские вышивки Старо-Крымского района» (1924) про дослідницю кримськотатарського мистецтва О. М. Петрову. Як згадував поет М. В. Волошин, свого часу Є. Ю. Спаську та О. М. Петрову пов'язували наукові та дружні контакти: «Весь 1921 г. она [Е. Ю. Спасская – авт.] жила в Феодосии, много общалась с Петровой – и та, «умирая», связала ее обещанием «привести в порядок и закончить ее работу» о татарских вышивках» [209]. О. М. Петрова займалася живописом, декоративно-прикладним мистецтвом, копіювала татарські вишивки. Пізніше дослідниця-аматорка зайнялася збиранням зразків татарського орнаменту. О. М. Петрова мріяла передати свої зібрання до музею, проте «в те далекие годы интересы были сосредоточены не на этом и татарское кустарное искусство не вызывало к себе интереса» [211].

Після смерті О. М. Петрової, «тисяча малюнків на листах одиничного формату», перейшла за заповітом до Є. Ю. Спаської. Велика кількість замальовок була втрачена з тієї причини, що «викинули її ще малолітні племінники, <...> значну частину їх з'їли миші» [145, арк. 22]. Вважаючи себе недостатньо компетентною, Є. Ю. Спаська не наважувалася взятися за опрацювання зібрання. Проте, почуття глибокої поваги та моральної відповідальності перед О. М. Петровою змусили її зайнятися дослідженням зразків: «Людина все життя збирала, не встигла завершити працю, довірила іменню мені, і нікому другому, а я тільки й думаю, як здихатися цього багатства» [145, арк. 22]. Разом з тим, учена розуміла важливість студіювання колекції, адже свого часу О. М. Петрову вважали аматоркою і не приділяли належної уваги її дослідженням: «Зав. Евпаторийским музеем П. Чепурина про А. М. [Александрю Михайловну – авт.] сказала, що вона «ділетантка» [145, арк. 22].

Розвідка Є. Ю. Спаської «Татарские вышивки Старо-Крымского района» 1924 року з'явилася в результаті опрацювання близько 1100 зразків кримськотатарської вишивки. Студія розпочинається короткою біографічною заміткою про О. М. Петрову – «Некролог А. М. Петровой и краткая характеристика материала, обработанного в статье». Вступна частина дослідження Є. Ю. Спаської сповнена почуттям глибокої поваги та шани до О. М. Петрової: «Осенью 1921 г. в Феодосии умерла Александра Михайловна Петрова. Уроженка Феодосии, связанная родством, знакомством и дружбой со многими старожилами Феодосийского уезда, знатоками и собирателями предметов искусства крымских татар, она, не имея к тому специальной научной подготовки, работая с исключительной любовью и последовательностью, все же нашла верные пути исследования, направив всю свою энергию на собирание и зарисовку материалов только в области татарского шитья и только в одном районе» [176, с. 21–22].

У передмові Є. Ю. Спаська зазначила, що вона «лишь связала в одно все, что запомнилось из личных разговоров с А. М. за время моего короткого с нею знакомства <...> связала для того, чтобы выполнить насколько это в моих силах,

слово, данное редкому человеку, Александре Михайловне Петровой, которая любила и ценила искусство татарского народа, желала послужить ему посильно и умерла, печалась, что не успела завершить работу» [176, с. 23].

Варто зазначити, що своєю невеликою за обсягом біографічною заміткою Є. Ю. Спаська привернула увагу наукової спільноти до постаті О. М. Петрової. «В письме от 26 апреля 1926 г. Спасская сообщала Волошину, что его «заметку» о Петровой (еще, видимо, только планируемую) берется опубликовать в Баку сотрудник тамошнего университета В. М. Зуммер. В письме от 25 декабря 1927 г. Спасская напоминала Волошину, что он «одно время» даже терзался «угрызениями, что ничего об А<лександре> М<ихайловне> не написал». Весной 1932 г., работая над воспоминаниями об ученье в феодосийской гимназии, Волошин описал и свое знакомство с Петровой, и ее семью, и атмосферу Феодосии тех лет, и отдельно – смерть Петровой» [211]. У результаті з'явилася ціла низка біографічно-нарисових студій М. О. Волошина про О. М. Петрову, зокрема – «Записи 1932 г. Коктебель. Гимназия. Последняя встреча с Гумилевым. Смерть А. М. Петровой», «Киммерийская Сивилла (Памяти А. М. Петровой), «Письма М. А. Волошина к А. М. Петровой 1911–1921 гг.» [211].

Спаська Є.Ю. виконала важку, але вкрай важливу роботу, розробивши систему класифікації та типологізації орнаментики кримськотатарської вишивки, якою користуються дослідники і сьогодні. Таким чином, Є. Ю. Спаська, «связанная обещанием привести в порядок и закончить ее [О. М. Петрової – авт.] работу», актуалізувала доробок дослідниці-аматорки та фактично ввела до наукового обігу постать О. М. Петрової.

Навесні 1926 року Є. Ю. Спаська під час службової поїздки відвідала Глухівське статбюро: «В глухівському статбюро я спитала, чи не знає хто: хто саме з глухівчан надсилав на колишній харківський з'їзд рукопис з малюнками кахоль? Там сказали мені, що це могла бути лише глухівчанка Литвинова. От я і потрапила до її дочки, Настасії Петрівни Боголюбової, яка і ствердила, що, дійсно, її мати і замальовувала силу кахоль в 1902 році, і надіслала ті малюнки і рукопис до Харкова. Мій інтерес до справ <...> призвів Настасію Петрівну до

думки здати рештки особистих паперів, а також рештки величезного архіву родини Литвинових, доручивши мені передати цей скарб до установи, яка б зберегла це все. Я, звичайно, погодилася» [174, с. 285]. Після повернення до Києва Є. Ю. Спаська ознайомила Д. М. Щербаківського зі своєю знахідкою, на що він зауважив, що «напевно, народилася я в сорочці, коли папери такої відомої і так несправедливо забутої, щирої дослідниці, як Пелагея Яковівна, попали саме в мої руки» [174, с. 286]. Д. М. Щербаківський наполягав відкласти всі справи, розібратися зі спадщиною П. Я. Литвинової-Бартош та написати, використовуючи отримані матеріали, роботу, присвячену глухівській дослідниці: «Нагадую вам, – ви мусите пам'ятати, що це наш борг спільний. Обіцяйте мені завжди працювати безупинно і уперто. А цієї роботи не думайте кинути. Ви з нею прекрасно впораєтесь» [174, с. 286].

У 1927 році Є. Ю. Спаська завершила студію «Пелагея Яковівна Литвинова (1839–1904). Нарис її життя та праці за її рукописними й родинними документами» [170]. Учена спромоглася детально дослідити її родинну історію та проаналізувати ключові аспекти науково-дослідної діяльності. У роботі вчена зосередила увагу на чинниках формування особистості та схарактеризувала основні етапи життя П. Я. Литвинової-Бартош. «Порівнюючи родовід батька П. Я. Якова Яковича Бартоша з родоводом її матері Лизавети Федорівни Туманської, бачимо, що батько, походячи з провінціального шляхетського роду, в якому не було ні дуже багатих, ні вельми чиновних членів, – одруживсь з панночкою, яка мала численну, аристократичну, столичну рідню: в її родоводі знаходимо чимало військової, судової старшини, двірських вельмож, вчених, поетів» [170, с.169].

П. Я. Литвинова-Бартош народилася 3 жовтня 1833 року, «жила й працювала на Глухівщині, їй присвятила мало не всі свої праці. <...> не пам'ятаємо таких щирих чернігівок, якою була Пелагея Яковівна» [170, с.168]. Навчалася П. Я. Литвинова-Бартош спочатку в пансіоні Серебрякової при Шостківському казенному пороховому заводі, а в 1847–1852 роках – в Єлизаветинському інституті для шляхетних дівчат у Москві [170, с.174].

Незабаром, як відзначила Є. Ю. Спаська, «за рік (1853, 10/VI) її вже одружили з сусідом-поміщиком» Петром Олексійовичем Литвиновим [170, с.176]. Молода родина оселилася в с. Богданове (нині в складі села Полошки Глухівського району Сумської області). «Року 1867 у неї було вже семеро дітей, а потім ще троє» – семеро синів і три дочки. Їхнім вихованням і освітою вона займалася особисто [170, с.180].

Одна із доньок П. Я. Литвинової-Бартош, Анастасія Петрівна повідомила Є. Ю. Спаській, що «батько поважав матір за розум, начитаність, але ставивсь завжди скептично до всіх її захоплень – спочатку до праці в школі, потім до емансипації жінок, потім до сільського господарства» [170, с.180].

Характеризуючи П. Я. Литвинову-Бартош «як людину та наукового робітника», Є. Ю. Спаська неодноразово звертає увагу на її активну громадську позицію [170, с. 201]. В дослідженні Є. Ю. Спаська представила постать П. Я. Литвинової-Бартош різнопланово: від постійного самовдосконалення й самоосвіти («передплачує журнали «Современникъ», «Отечественные записки», «Вестникъ Европы», «Искру»; журнал «Учитель» приходив без перерви з 1859–1870 р.» [170, с. 178]) до участі у долях людей, які потребували допомоги. Разом із членом Чернігівського губернського комітету з визволення кріпаків О. М. Марковичем займалася визволенням селян з кріпацтва: «відомо, що П. Я. для селян с. Землянки, де тоді жила її тітка Надя, зробила все, що могла, і землянці згадували її завжди добрим словом». Після смерті О. М. Марковича (1865), П. Я. Литвинова-Бартош написала щирі спогади про нього (некролог), якими поділилася з видатним громадським діячем та музейником П. Я. Дорошенком. Він високо оцінив її замітку: «Спогади Ваші написано прекрасно, сердечно й просто; симпатичну особу Ол. Мих. окреслено ясно» [170, с. 180–181].

Короткий опис життя П. Я. Литвинової-Бартош демонструє талант Є. Ю. Спаської лаконічно, проте влучно передавати глибину людської душі. Стиль викладу біографії П. Я. Литвинової-Бартош дозволяє переконатися у майстерності авторки, її психологічному і бібліографічному хисті: «Жадної життя

й знання П.Я., сповнені різноманітною діяльністю, на яку вона накинулася, як голодний на хліб. Культурне оточення, київські громадські настрої 70–80-х рр. [XIX ст. – авт.] цю старанну ученицю батька й Ол. Мих. Марковича одразу захоплюють і ставлять у лави бійців за нове життя. <...> характер її робіт, як наслідок цих стосунків, видає нам з головою всі імена: жіноче питання, робітниче, педагогіка, зацікавлення історією, праця з економіки, права, етнографії, народної техніки, побуту, мистецтва, оповідання, в якій публіцистики стільки, скільки й етнографії, – от те, чим заповнено дні й години цієї палкої і невгамовної натури» [170, с. 182]. Так яскраво і насичено, з одного боку, а з іншого – з певним почуттям гумору Є. Ю. Спаська висвітлила діяльність П. Я. Литвинової-Бартош, що, безумовно, привертає увагу читача. Документально-літературний виклад бібліографічного нарису доповнюється порівнянням постаті П. Я. Литвинової-Бартош з корифеями наукової думки Ф. К. Вовком та О. П. Косачевою, що додає значимості дослідниці-аматорці: «Робота П. Я. поруч з роботою Ф. К. Вовка (р.1874) і О.П. Косачевої (р. 1876)» [170, с. 182–183].

Є. Ю. Спаська підкреслює глибоку обізнаність П. Я. Литвинової-Бартош в регіональному історичному та економічному розвитку Чернігівщини, вказує на інформативну цінність її статистично-економічних напрацювань: «Вона пророблювала, <...> добирала матеріяли не тільки в Богданові, а й у Юдинці (Курська губ.) і по Глухівському повіту взагалі. Але й за цими уривками з багатьма таблицями помітно, як довго й уважно збирала та студіювала П. Я. матеріяли до цієї роботи, а в передмовах вона висловлює свої погляди, вважаючи знання економіки за фундамент до всякого іншого знання» [170, с. 191].

З огляду на свій життєвий і творчий шлях Є. Ю. Спаська з розумінням характеризувала експедиційну роботу П. Я. Литвинової-Бартош: «80–81 р. [1880–1881 роки – авт.] вона інтенсивно працює для Московської виставки у кустарному і місцевому відділах. Вона об'їздить кустарні пункти ткачів, золотарів, ганчарів, розшукує й підбирає колекції писанок, рушників, хусток, досліджує вироби місцевих золотарів (каблучки, мережені люльки, хрести); за підготовчу до виставки працю вона дістає «почесного диплома», а за зразки глини і таблиці до

них – бронзовий медаль. Шкода, що ці матеріали загинули, бо ні золотарство, ні ткацтво ні ганчарство Чернігівщини сливе не досліджене». Є. Ю. Спаська констатує, що «Досліди 80-х рр. [1880 рр. – авт.] такого уважного робітника, як Пелаг. Як. мали-б велике значіння для історії кустарної промисловости Чернігівщини» [170, с. 191].

Слід відзначити, що досвід спілкування Є. Ю. Спаської з різноплановою та різновіковою аудиторію навчив її «бачити людську сутність» і «через слово» влучно характеризувати особистість, у даному випадку – П. Я. Литвинову-Бартош: «щиро-приятна»; «з глибокою повагою»; «прислухається до кожного слова»; «обережно й чесно ставиться до пояснень»; «об’єктивна вартість усіх записів і малюнків»; «все уважно читає, бере до серця»; «завсіди до речі й цікаво написані замітки» тощо [170].

Структура роботи, запропонована Є. Ю. Спаською, дозволила детально розглянути біографію та ключові напрямки досліджень П. Я. Литвинової-Бартош: народну вишивку, статистику та економіку, літературну публіцистику, промисловість та сільське господарство, а також листування з науковцями. Студія завершується списком друкованих праць аматорки та короткою біографічною таблицею. Вищезгадані матеріали становлять значну історіографічну цінність, адже дозволяють ознайомитися не тільки з історико-етнографічною подвижницькою роботою самої П. Я. Литвинової-Бартош, а й охарактеризувати суспільно-політичну атмосферу другої половини ХІХ століття.

Варто зазначити, що біографічна студія Є. Ю. Спаської, присвячена П. Я. Литвиновій-Бартош, викликала значний інтерес науковців: слідом за її розвідкою з’явилася низка студій, у яких «старі етнографи і мистецтвознавці говорили про свою провину» перед дослідницею-аматоркою [170, с. 284]. Зокрема, академік М. П. Василенко написав статтю «П. Я. Литвинова (Післямова до статті Ївги Спаської)» [203], О. Н. Малинка – «Мої спогади про П. Я. Литвинову» [260]. Як влучно зазначав М. П. Василенко, «завдяки своїй цінній та ретельній праці Є. Г. Спаська вивела з забуття П. Я. Литвинову» [203, с. 201].

Таким чином, учена зуміла привернути увагу наукового співтовариства до вивчення життєвого шляху та творчої спадщини «такої відомої і так несправедливо забутої, щирої дослідниці, як Пелагея Яковівна» [174, с. 284].

Особливу цінність з біографічно-мемуарних студій Є. Ю. Спаської становить цикл спогадів про наукового керівника Данила Михайловича Щербаківського. За порадою С. А. Таранущенка, на початку 1960-х років Є. Ю. Спаська почала систематизувати записи про Д. М. Щербаківського. В листі від 14 червня 1961 року вона написала С. А. Таранушенку: «Роздивлялася я, за Вашою порадою, що у мене збереглося про Д[анила] М[ихайловича]. Бачу, що впорядкувати ці решточки якось дуже трудно. <...> Головне, що Ви вимагаєте, це про Д[анила] М[ихайловича] – найскладніше, збереглися у мене чернетки його лекцій в КАІ, дещо з його зауважень на семінарах. Те, що я говорила в Комітеті у О. П. Новицького на засіданні про нього, як вчителя, те, що я написала про доповідь Наталі Костянт[инівні] про нього (мені ця доповідь не подобалася). Ну і дещо з особистих спогадів. <...> Спробувала я перекласти те, що в різні часи писалось про Д[анила] М[ихайловича] – це ще не можу, плачу!» [96, арк. 4169–4043, 4063].

Ці емоційні рядки, написані Є. Ю. Спаською, ще раз підтверджують її щире ставлення до Д. М. Щербаківського. Протягом всієї роботи ми звертали увагу на взаємовідносини цих видатних постатей в контексті «учитель-учениця». Презентуючи історико-біографічні спогади Є. Ю. Спаської, присвячені Д. М. Щербаківському, беремо на себе сміливість висвітлити ще один бік їх взаємовідносин. Трагізм долі українського інтелігента, науковця з великої літери – Д. М. Щербаківського, суттєво вплинув на подальше життя та психічно-емоційний стан Є. Ю. Спаської.

Передували цій страшній події, здавалося б, успіх, визнання, любов та повага. З 1917 року Д. М. Щербаківський – професор, викладав курс українського народного мистецтва та курс історії українського народного мистецтва у провідних київських вищих навчальних закладах: Українській академії мистецтва, Київському художньому інституті, КАІ, Фребелівському педагогічному інституті,

Київському архітектурному інституті, завідував історико-побутовим та етнографічними відділами ВІМШ та ін.

Характеризуючи особистість Д. М. Щербаківського Є. Ю. Спаська наводить такі притаманні йому риси: щирий, правдивий, шляхетний, занадто скромний і ніколи сам про себе не висловлювався, мав щире і широке серце, що горіло любов'ю і біллю за долю України [145, арк. 4, 5].

Із щоденникових записів Є. Ю. Спаської дізнаємося, що вона співпрацювала з Д. М. Щербаківським протягом 1923–1927 років. Їх співпраця розпочалася з семінару українського народного мистецтва при КАІ, яким він керував. Д. М. Щербаківський розробляв лекційно-практичний курс семінару, визначав теми науково-дослідних робіт, керував індивідуальними дослідженнями студентів. Серед оголошених учителем тем студентських розвідок Є. Ю. Спаська згадує вивчення українського гончарства, рушників і вишивок різних регіонів, килимарства, традиційного житла тощо. «Сьогодні говоримо майже виключно про золотарство – одну з улюблених Данила Михайловича галузей народного мистецтва, якій пощастило більше інших, бо рятуючи те, що зникало катастрофічно, він поспішав опрацювати в першу чергу, раніше за інші свої теми» [145, арк. 16]. Проте все, на що звертав увагу вчитель – писанки, вишивки, гаптарство, «все-все однаково після його лекцій цікавило і притягало до себе, і ми просто не встигали робити всього, що хотілося, за що на ЙОГО думку треба було братися негайно» [145, арк. 17].

Враховуючи великий за обсягом перелік тем, часу для їх студіювання в навчальний період не вистачало. Так, під час літніх канікул 1924 року Д. М. Щербаківський організував експедицію в м. Бориспіль для дослідження «єврейського мистецтва з власне українським матеріалом» [174, с. 277]. Результатом експедиції стала низка студентських студій.

Одночасно з роботою в КАІ Д. М. Щербаківський обіймав посаду завідувача історико-побутовим та етнографічним відділами ВІМШ. Після ліквідації КАІ вся увага вченого була зосереджена на музейницькій діяльності. Інтелектуальний потенціал і організаторський талант ученого

розкрився у підготовці виставок українського народного мистецтва, а саме: килимів різних регіонів України (1924), образотворчої спадщини Г. Нарбути (1926), українського портрету XVII–XX століть (1925–1928) та ін.

На сьогодні можна лише уявити, як багато Д. М. Щербаківський, сповнений енергії й наукових задумів, окрилений повагою молоді й колег, залишив недосліджених тем, нереалізованих мрій та планів з причини нищівної політики сталінського режиму. Доноси та безпідставні звинувачення на його адресу призвели до непоправного – трагічної загибелі.

Щоденникові записи Є. Ю. Спаської від 7 червня 1927 року – наступного дня після суїциду Д. М. Щербаківського, вказують на значущість цієї людини для неї... «У вівторок вранці я довідалася, що Д. М. зник. Поїхала до Лаври. З Мар. Ол. [М. О. Новицька – авт.] та Наталею [Н. А. Коцюбинська – авт.], пішли на берег, в район де знайдено одяг. <...> У середу після роботи знову була з Мар. Ол. на березі, поки водолази шукали» [145, арк. 2]. Емоційний опис останнього робочого дня Д. М. Щербаківського, як і останньої ночі життя, демонструє її співпереживання з ним: «Він закусив губу так, що мало кров не бризнула і почав ходити по залах, а потім махнув рукою і побіг. В ніч з неділі на понеділок нічний вартовий казав, що у нього весь час горів огонь і окошко було завішане простинею, чого раніше він ніколи не робив. А в понеділок, на панахиді у Демуцького [Демуцький Порфирій Данилович – авт.], Д. М. сказав Камінському [Камінський В'ячеслав Арсенович – авт.]: «який він щасливий...». В 10 годин його вже не було» [145, арк. 2]. Описуючи в спогадах день похорон Д. М. Щербаківського – «кличальну суботу» (14 червня 1927 року), Є. Ю. Спаська вбачає в цьому невипадковість – символічність, адже «субота клечальна – вселенська панахида за всіх, хто загинув напрасною смертю – це останній день весни» [145, арк. 2].

Самогубство вчителя Є. Ю. Спаська переживала як особистісну втрату та «вічний докір всій Україні, що не зберегла свого найкращого, бідного, втомленого, самотнього сина» [145, арк. 3]. Промова, виголошена Є. Ю. Спаською у роковини смерті Д. М. Щербаківського, красномовно

продемонструвала її почуття, які продовжували вирувати в душі і серці закоханої учениці: «Данило Михайлович – це той, чиїми устами промовляло до нас українське народне мистецтво, той, перед кого голосом говорила стихія народної творчості, кого вона сама обрала за свого тлумача» [145, арк. 15].

Спогади про «найсуворішого вчителя», людину через яку – «меня, конечно ликвидировали из-за Д. М., которого я любила и люблю...» Є.Ю. Спаська розпочала писати після смерті Д. М. Щербаківського, а завершила в Казахстані. У особовому фонді дослідниці у ЦДАМЛМ України зберігається рукопис спогадів Є. Ю. Спаської «Д. М. Щербаківський – мій учитель і керівник», датований 1927–1964 роками [145]. У зібранні «Отдела рукописей XI–XX вв.» НДВР РДБ зберігається ще один екземпляр спогадів Є. Ю. Спаської про Д. М. Щербаківського: «Данило Михайлович Щербаковский (Мой самый строгий научный руководитель). Киев. 1923–1927 гг.», датований травнем 1972 року [118]. В листопаді 1973 року авторський примірник мемуарів «Спогади про мого найсуворішого вчителя Д. М. Щербаківського» вона надіслала історико-джерелознавцю С. І. Білоконю.

Доробок Є. Ю. Спаської в історико-біографічному жанрі можна вважати прикладом служіння науковим та водночас суспільним інтересам. Її активність, відповідальність, цілеспрямованість, а разом з тим – висока моральність, патріотизм та милосердя знайшли втілення у низці біографічно-мемуарних студій. Комплексне вивчення життєвого шляху та наукових напрацювань О. М. Петрової і П. Я. Литвинової, висвітлення постаті Д. М. Щербаківського як видатного науковця та особистості високої духовної культури, патріота України стало актом відновлення історичної справедливості та найвищим громадським обов'язком ученої.

ВИСНОВКИ

Аналіз наукової літератури засвідчив, що життєвий шлях, наукова та пам'яткоохоронна діяльність Є. Ю. Спаської не були предметом спеціального вивчення, а студіювання окремих аспектів проблеми має фрагментарний характер.

Запровадження до наукового обігу комплексу нововиявлених джерел дозволило висвітлити життєвий шлях, науково-дослідну та пам'яткоохоронну діяльність Є. Ю. Спаської. Джерельна база дисертаційної роботи є достатньо репрезентативною і дозволяє вирішити поставлені завдання і досягти мети дослідження.

Встановлено, що на формування особистісних якостей Є. Ю. Спаської, її моральних цінностей та основних засад світогляду вплинув ряд чинників. По-перше, родинне виховання, що сприяло прищепленню норм гуманізму, релігійної моралі та милосердя. По-друге, національне відродження та політика українізації, що характеризувалися утворенням організаційних структур у вітчизняній науці. По-третє, починаючи з перших років навчання, доля зводила її із знаними педагогами, видатними науковцями та загальноновизнаними громадськими діячами, що сприяло формуванню світоглядних засад та особистісних характеристик.

На основі детальної реконструкції біографії Є. Ю. Спаської визначено етапи її життя, наукової та пам'яткоохоронної діяльності. Перший з них охоплює 1892–1919 роки і припадає на дитинство та юність дослідниці. Цей етап пов'язаний з періодом навчання, формування особистості, зацікавленням історією та культурою, початком дослідницької діяльності та вибором наукових пріоритетів. Вирішальну роль на цьому етапі відіграли знайомства та дружні контакти з відомими науковцями В. М. Харузіною, О. М. Яковлевим, В. І. Лесючевським, М. М. Бережковим, М. Ф. Біляшівським, Ф. Л. Ернстом, О. П. Новицьким та майбутнім науковим керівником Д. М. Щербаківським.

Другий етап (1920–1934) характеризується активною науковою та пам'яткоохоронною діяльністю Є. Ю. Спаської. У центрі її наукових інтересів постала проблема дослідження та збереження культурної спадщини України. Це

обумовило основні напрямки подвижницької діяльності Є. Ю. Спаської, а саме – історико-краєзнавчі та етнографічні дослідження. Продовжуючи дослідження в галузі музеєзнавства, вона очолювала кустарний відділ Київського сільськогосподарського музею, займалася науковим описом музейних колекцій і поповненням фондів.

Останній етап (1934–1980) пов'язаний з трагічними подіями – засланням Є. Ю. Спаської. Проте, цей період означений плідною аналітичною роботою в галузі історії української та казахської народної культури.

Наукова спадщина Є. Ю. Спаської є цінним джерело для істориків, народознавців та краєзнавців. На початку 1920-х років вона мала збиральницький характер – Є. Ю. Спаська знайомилася та вивчала матеріали з історії української народної культури, створювала авторські альбоми окремих регіонів. З середини 1920-х років наукова спадщина набуває комбінованого характеру – окрім планомірного збирання матеріалів з історії українського декоративно-ужиткового мистецтва, вона описувала, характеризувала, порівнювала, простежувала еволюцію вищезгаданих галузей. З 1940-х років наукова діяльність Є. Ю. Спаської набуває аналітичного характеру – учена займалася систематизацією та узагальненням українських історико-культурних матеріалів та дослідженням матеріальної культури кочових племен Середньої Азії. Окрім того, вона завершила написання окремих студій, упорядкувала власний архів та щоденникові записи 1921–1927 років. Внесок Є. Ю. Спаської у розвиток краєзнавства, етнографії та мистецтвознавства є значним і різноплановим, що дозволяє говорити про неабиякий дослідницький хист, жагу до пошуку та вивчення культурної спадщини.

Оцінюючи науковий доробок Є. Ю. Спаської в контексті розвитку гуманітарних наук у ХХ столітті, слід відзначити його широкий спектр і багатогранність. Більшість її напрацювань не втратили пізнавально-інформаційної цінності і являють собою важливе джерело для сучасних науковців. Аналіз наукових здобутків Є. Ю. Спаської дає підстави вважати її однією із фундаторів циклу наукових дисциплін, об'єктом дослідження яких є історико-культурна

спадщина України. Синтезуючи творчий доробок кількох поколінь учених, вона займалася теоретичним обґрунтуванням мистецтвознавства і музеєзнавства. Основними складовими її науково-дослідницької роботи були ґрунтовність, комплексне вивчення джерел і літератури та міждисциплінарний підхід. Це дозволяє говорити про універсальність наукових студій Є. Ю. Спаської.

Діяльність Є. Ю. Спаської у галузі створення та функціонування музеїв була логічним продовженням її наукової роботи. Основним завданням музейних закладів, на думку дослідниці, мали стати наукове вивчення і збереження культурних надбань для формування системних знань з історії України. Очоливши кустарний відділ Київського сільськогосподарського музею, Є. Ю. Спаська перетворила його в один з провідних науково-дослідних центрів вивчення декоративно-ужиткового мистецтва. Численні етнографічні експедиції та відрядження ученої, метою яких були збирання, вивчення та класифікація пам'яток, сприяли введенню до музейних колекцій значної кількості автентичних зразків та формуванню єдиного образу українського народної культури. Таким чином, Є. Ю. Спаська була одним з піонерів вітчизняного пам'яткоохоронного руху ХХ століття.

Трагічна доля Є. Ю. Спаської була типовою для представників української наукової думки 20–30-х років ХХ століття. Її заслання було пов'язане з ліквідацією національно-свідомої української інтелігенції. Є. Ю. Спаська привернула до себе увагу активною і успішною роботою по відродженню і популяризації історико-культурної спадщини України. Тому подальша робота Є. Ю. Спаської в галузі історії та мистецтвознавства з огляду на «радянізацію» та ідеологічну уніфікацію, становила небезпеку для утвердження авторитарної комуністичної ідеології. Заслання Є. Ю. Спаської можна вважати складовою процесу ліквідації кращих наукових сил, які зберігали та примножували класичні науково-освітні традиції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Джерела

1.1. Архівні джерела

Наукові архівні фонди рукописів і фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України

Ф. 13 Ернст Ф. Л.

оп. 2.

1. Од. зб. 13. Матеріали педагогічної роботи Ф. Ернста в галузі історії українського мистецтва (плани, завдання, звіти, заяви, замітки). 1923–1933. Рукопис, машинопис, 36 арк.

2. Од. зб. 14. Матеріали мистецького характеру. Програми вивчення українського мистецтва (Педагогічна робота Ф. Ернста). Рукопис, передрук, 11 арк.

3. Од. зб. 66. Листи до Ф. Ернста від Спаської Є. Ю. 1925–1928. Рукопис, 4 арк.

оп. 4

4. Од. зб. 273. Рецензія на програму з історії українського мистецтва проф. Ернста. Рукопис, 6 арк.

5. Од. зб. 276. «Українське народне мистецтво» [Нотатки про завдання, які стояли перед студентами Київського археологічного інституту]. Рукопис, 1 арк.

оп. 5

6. Од. зб. 312. Матеріали наради музейних робітників м. Києва до Всеукраїнської музейної наради. Київ. Протоколи, положення про завдання та роботу музеїв, про типи музеїв, про розгортання музейної мережі на Україні, статуту музеїв. 1928. Передрук, склограф, 61 арк.

7. Од. зб. 326. Матеріали про УАІ. Статут, кошторис й інш. 1919–1922. Передрук, рукопис, 8 арк.

8. Од. зб. 327. Матеріали Кабінету Українського Мистецтва ВУАН. Плани, звіти, анкети, кошторис. 1928–1933. Рукопис, передрук, 29 арк.

Ф 15 Кравченко В. Г.

оп. 5

9. Од. зб. 45а. Щоденник подорожі до Києва, Полтави та Харкова з метою огляду музеїв у цих містах (нотатки про зустрічі з М. Грушевським, Н. Заглодою, А. Онищуком, Є. Спаською та ін.). 1926. Машинопис, рукопис, 123 арк.

Ф 27 Колесса Ф. М.

оп. 2

10. Нотатки Є. Спаської про гончарство. 1927. Рукопис, 7 арк.

Ф 43 Музей-кабінет антропології та етнології імені Хв. Вовка

оп. 1

11. Од. зб. 315. Матеріали семінару з українського народного мистецтва Д. Щербаківського. 1926 рік. Рукопис, 31 арк.

12. Од. зб. 316. Матеріали гуртка «Студію» при Кабінеті українського мистецтва. 1926 рік. Рукопис, 49 арк.

Ф. 48 Спаська Є. Ю.

оп. 1

13. Од. зб. 1. Спаська Є. Ю. Автобіографія. 1965. Рукопис, 3 арк.

14. Од. зб. 2. Спаська Є. Ю. Фото. Алма-Ата. 1930–1934, 1958–1959. 2 фото.

15. Од. зб. 3. Альбом фотографій. Підволочинськ, Ніжин, Київ, Семипалатинськ. 1915–1961. 25 фото.

оп. 2

16. Од. зб. 4. Спаська Є. Ю. Перелік друкованих праць та рукописів, підготовлених до друку. 1924–1962. Рукопис, 15 арк.

17. Од. зб. 5. Спаська Є. Ю. Список матеріалів Е. Ю. Спасской, переданих в архив ИИФЕ АН УССР. Рукопис, 1 арк.

18. Од. зб. 6. Спаська Є. Ю. Листи А. П. Боголюбової до Є. Ю. Спаської. 1926. Рукопис, 8 арк.
19. Од. зб. 7. Спаська Є. Ю. Листи В. Г. Кравченка до Є. Спаської. 1928. Рукопис, 7 арк.
20. Од. зб. 8. Спаська Є. Ю. Лист Є. Спаської до Я. П. Затенацького, заввідділом українського мистецтва при Інституті теорії архітектури Держбуду СРСР. 1964. Рукопис, 2 арк.
21. Од. зб. 9. Спаська Є. Ю. Листи Є. Ю. Спаської до Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії імені М. Т. Рильського АН УРСР. 1960–1966. Рукопис, 57 арк.
22. Од. зб. 10. Спаська Є. Ю. Листи Є. Ю. Спаської від Інституту МФЕ імені М. Т. Рильського АН УРСР. 1960–1966. Рукопис, 27 арк.
23. Од. зб. 11. Спаська Є. Ю. Лист Є. Г. Прибильської до М. О. Новицької. 1947. Рукопис, 3 арк.
24. Од. зб. 12. Спаська Є. Ю. Лист А. Собачко-Шостак до М. О. Новицької. Рукопис, 3 арк.
- оп. 3
25. Од. зб. 13. Спаська Є. Ю. Скатерті гетьмана Ів. Скоропадського (1646–1722). Експонати Черніг. держ. музею та ін. Рукопис, Київ, 1926, Алма-Ата, 1962/3 рр., 45 арк. Дослідження Є. Спаської (з додатком опису майна україн. панства XVIII ст.). 8 фото, 2 фото репрод.
26. Од. зб. 13а. Спаська Є. Ю. Чернетки, рукопис, 36 арк., 5 фото.
27. Од. зб. 13б. Спаська Є. Ю. Уривки з окремих сторінок дослідження Є. Спаської з виправленнями. Рукопис, 5 арк.
28. Од. зб. 14. Спаська Є. Ю. Кролевець – опорний пункт художнього ткацтва на Україні. Дослідження Є. Ю. Спаської (за завданням кафедри промкооперації Н/д інституту промкооперації в Києві 1932–33 рр.). 1928–1960. Рукопис, 183 арк., 21 фото.
29. Од. зб. 15. Спаська Є. Ю. «Е. Ю. Спасская. Из истории кролевецкого ткачества XVII – XVIII вв.». 1959. Дослідження. Додаток. Рукопис, 47 арк.

30. Од. зб. 16. Спаська Є. Ю. «Е. Ю. Спасская. История хозяйства кролевцевских скупщиков Риндиных». 1966. Розвідка. Рукопис, 27 арк.
31. Од. зб. 17. Спаська Є. Ю. «Про рушники». Дослідження Є. Спаської. 1932. Рукопис, 51 арк.
32. Од. зб. 18. Спаська Є. Ю. Рушник у побуті українського селянства. Нотатки Є. Ю. Спаської (розділ з роботи «Кролевецьке ткацтво»). Рукопис, 4 арк.
33. Од. зб. 19. Спаська Є. Ю. «Е. Ю. Спасская. Узоры женских крестьянских рубах Центральной Украины. Нотатки (із додатками зображень викладеного в цих матеріалах). 1931–1965. 9 фото. 18 зарис. Рукопис, 9 арк.
34. Од. зб. 20. Спаська Є. Ю. До історії ніжинського золотарства. Київ, 1926, Алма-Ата, 1963. Розвідка Є. Ю. Спаської (з ілюстраціями). 1926–1963. Рукопис, 12 арк., 8 фото, 8 зарис.
35. Од. зб. 21. Спаська Є. Ю. Описание печей в усадьбе «Покорщина». Кахльові печі в садибі «Покорщина». Доповідь Є. Ю. Спаської та опис цих печей. «Козелец, Черниговской обл. Покорщина – усадьба». 1927–1928. Рукопис, 34 арк.
36. Од. зб. 22. Спаська Є. Ю. «Подорожі по Чернігівщині, уривки зі щоденників, головним чином про гончарство чернігівське». Зарисовки верхнього одягу та головних уборів. 1921–1927. Рукопис, 65 арк., 7 зарис.
37. Од. зб. 23. Спаська Є. Ю. Пузирьовський посуд (з циклу «Чернігівське гончарство»). Доповідь Спаської Є. Ю. на семінарі Дан. Мих. Щербаківського. Київ, 1926, Алма-Ата, 1962. 1926–1962. Рукопис, 46 арк., 10 фото, 40 зарис.
38. Од. зб. 24. Спаська Є. Ю. Румянцевська Генеральная Опись Малороссии. Фотовідбитки та рукописні копії матеріалів про осіб, зв'язаних з ткацьким ремеслом у Кролевці у XVII–XVIII ст. Алма-Ата, 1965. Рукопис, 6 арк., 9 фотовідб.
39. Од. зб. 25. Спаська Є. Ю. Выборка из Румянцевской Генеральной Описи Малороссии. Ткачи кролевецкие. Біографічні та різні господарські дані про міщан, посполитих козаків та ін. Рукопис, 45 арк.
40. Од. зб. 26. Спаська Є. Ю. Матеріали про вишиті рушники. Окремі записи, зарисовки, малюнки. Чернігівщина. 1864–1921. Рукопис, 19 арк.

41. Од. зб. 27. Спаська Є. Ю. «Рушник». Запис розповіді в с. Беги Коростенської округи. 1928. Рукопис, 3 арк.
42. Од. зб. 28. Спаська Є. Ю. «Рушники». Кролевець. Чернігівський музей. 1961. Рукопис, 20 арк.
43. Од. зб. 29. Спаська Є. Ю. Чернігівські набожники. Лаврський музей. Рушники з Чернігів. (Чернетки і екскурсія до Новгород-Сіверського округу). 1925. Рукопис, 15 арк., 3 фото.
44. Од. зб. 30. Спаська Є. Ю. Список гончарів Чернігівщини, Сумщини (кол. Чернігів. губернія). 1732–1918. 35 карт.
45. Од. зб. 31. Спаська Є. Ю. Виписки відомостей з архівних, друкованих джерел про печі, кахлі. Чернігівщина, Сумщина. 1781–1912. Рукопис, 14 арк.
46. Од. зб. 32. Спаська Є. Ю. «Орнамент» (різні виписки з архіву Д. М. Щербаківського). 1892–1912. Рукопис, 2 арк.
47. Од. зб. 33. Спаська Є. Ю. Н/д катедра промкооперації. Тези доповіді Є. Спаської «Чергові технічні та орнаментальні зрушення в експортній вишивці УРСР». Рукопис, 1 арк.
48. Од. зб. 34. Спаська Є. Ю. Пісні та ігри. Записи пісень та ігор уральських дітей. Уральськ, 1935. Рукопис, 4 арк.
49. Од. зб. 35. Спаська Є. Ю. Список речей, які зберігаються в Остерському музеї. 1955. Рукопис, 1 арк.
50. Од. зб. 36. Спаська Є. Ю. Різні відомості з Чернігівського обласного архівного відділу. Рукопис, 12 арк.
51. Од. зб. 37. Спаська Є. Ю. Розповіді про паску, «про кормление на убой кабана». 1922. Рукопис, 1 арк.
52. Од. зб. 38. Спаська Є. Ю. М. Л. Єгорова-Котлубай. Марки порцелянового заводу А. М. Миклашевського. Розвідка. Рукопис, 4 арк.
53. Од. зб. 39. Спаська Є. Ю. А. Кибальчич. «Минуле кролевецького ткацтва». Розвідка. 1933. Рукопис, 19 арк.

54. Од. зб. 40. Спаська Є. Ю. Альбом фотографій, зарисовок, листівок. Кахлі. Москва, Київ, Сумщина, Чернігівщина, Харківщина. XV–1930. 19 фото, 39 зарис., 14 лист.

55. Од. зб. 41. Спаська Є. Ю. «Панські та селянські печі Чернігівщини». Альбом, 1921–1927 рр. 1921–1927. 18 фото, 53 зарис., 3 лист.

56. Од. зб. 42. Спаська Є. Ю. «Кахльові печі в садибі Покорщина». Альбом. 1927. 3 фото, 30 зарис., 3 лист.

оп. 4

57. Од. зб. 43. Спаська Є. Ю. «Шльонський гончарський круг». Матеріали до етнології, II, 1929. Вид. Музею антропології та етнології ім. Вовка ВУАН (Полтавщина, Сумщина й ін. місцев.) 1748–1898 рр., 2 фото, 17 зарис.

58. Од. зб. 44. Спаська Є. Ю. «Гончарство». Керамічні вироби гончарів на Чернігівщині, Київщині, Полтавщині, Поділлі. Альбом. 1920–1930. 32 фото, 2 мал.

59. Од. зб. 45. Спаська Є. Ю. «Кролевецьке ткацтво». Альбом, 1839–1960. 9 зарис., 46 фото, 9 репрод.

60. Од. зб. 46. Спаська Є. Ю. «Рушниковые швы». Київщина. Передмова до III-го випуску та Пояснення до таблиць (випуску II-го). 52 фото, 11 мал., 16 арк. передруку.

61. Од. зб. 47. Спаська Є. Ю. Зразки вишивок прозорого шиття на чоловічих та жіночих сорочках, скатерках, рушниках. Альбом. 1930–1932 рр. Рукопис, 40 арк., 32 фото.

62. Од. зб. 48. Спаська Є. Ю. Зображення вишивок непрозорого шиття на чоловічих та жіночих сорочках, скатерках, рушниках. Альбом, 1930 р. 50 фото, 2 рисунки. Рукопис, 52 арк.

63. Од. зб. 49. Спаська Є. Ю. Гаптування, вишивки. Альбоми фотографій 1930 р. (3 поясненнями до цих матеріалів. Передмова до 5-го випуску. Пояснення до табл. V випуску). 1930 р. 58 фото, 37 арк.

64. Од. зб. 50. Спаська Є. Ю. Старовинні скатертини, вишиті червоними нитками. Полтавщина. 2 фото.

65. Од. зб. 51. Спаська Є. Ю. Альбоми фотографій – настінні розписи, орнаменти, аплікації, вишивки, відтиски, малюнки, зарисовки, зразки плетіння нитками та соломою, карта-проект музеїв України. Поділля, Київщина. 40 арк. фото, 3 фотокопії мал., зарисов., листівки, 8 арк. машинопису.

66. Од. зб. 52. Спаська Є. Ю. Альбом фотографій. Остерський краєзнавчий музей, будинки поміщика Галагана, кафельний візерунок. Чернігівщина. 7 фото.

67. Од. зб. 53. Спаська Є. Ю. Фотовідбитки (копії) малюнків укр. нар. худ. Ганни Собачко-Шостак, які експонувалися на різних виставках в м. Києві, Москві, Берліні. 1 фото+5 фотокопій, 4 мал.

68. Од. зб. 54. Спаська Є. Ю. Альбом фотографій «Виставка худ. промисловості в Сільськогосподарському музеї (кол. Царський палац). Київ. 1930. 15 фото, 4 фотокопії.

69. Од. зб. 55. Спаська Є. Ю. Список фотографій, перед. Є. Ю. Спаською на зберігання до Інституту художньої промисловості АН УРСР. 1953. 2 фото, передрук.

оп. 5

70. Од. зб. 56. Карта кустарных промыслов Черниговской губернии, составлена инженером-технологом М. А. Пакульским. 1897 р. 1 карта.

71. Од. зб. 57. Спаська Є. Ю. Народне мистецтво Галичини і Буковини: народное искусство Галиции и Буковины и Земский Союз в 1916–1917 гг. войны. 1919 р. Рукопис, 35 арк.

72. Од. зб. 58. Спаська Є. Ю. Альбоми фотографій (Вироби текстильно-художнього експорту) 1929–1933 рр. 1929–1933.

73. Од. зб. 59. Спаська Є. Ю. Альбоми фотографій. Виставка художніх вишивок та ткацтва.

74. Од. зб. 60. Спаська Є. Ю. «Семиреченские треногие котлы» (на основании Алма-Атинских архивных данных и литерат. материалов). Алма-Ата, 1957–1958 гг. Розвідка. «Додатки до роботи»: «Фотографії», «Аналізи», «Обмери», «Емкость», «Карта находок». 1946–1958 рр. 32 арк. (з них 7 фото).

75. Од. зб. 61. Спаська Є. Ю. Медные котлы в Казахстане. Розвідка, 1948 – 1951 рр. 1948–1951. 43 арк., машинопис.

76. Од. зб. 62. Спаська Є. Ю. Алма-Атинские медные котлы (к столетию Алма-Аты). Розвідка. 1954 рік. 46 арк+7 арк. Машинопис. Рукопис.

77. Од. зб. 63. Спаська Є. Ю. Узори вишивок, поширених на Україні в 1900–1934 рр. Товарищество парфюмерной фабрики Провизорро А. М. Остроумова в Москве. Подушка с вышивкой крестом и с вставками полотна. Вышивка шелковой ткани, вышивка по полотну. 1930–1934 рр. 24 арк., вишивка, друк.

78. Од. зб. 64. Спаська Є.Ю. Узори вишивок з додатка до журналу «Модный свет» 1887–1893 рр., 1887–1893. 19 арк., вишивки, друк.

79. Од. зб. 65. Спаська Є. Ю. Узори вишивок з додатків до журналу «Родина». 1891–1910 рр., 1891–1910. 17 арк., вишивки, друк.

80. Од. зб. 66. Спаська Є. Ю. Про рушники. Дослідження Є. Ю. Спаської. Рукопис, 1932 р., 51 арк.

81. Од. зб. 67. Спаська Є. Ю. Узори вишивок. («Рисунки для вышивок», «Українські народні вишивки», «Русское кружево», «Дамския рукоделия». Приложение к Парижским модам за декабрь 1887 года при журнале «Нива», «Ze point De Croix», Приложение к журналу «Нива», Выкройки к Парижским модам за 1883, 1899 гг.).

82. Од. зб. 68. Спаська Є. Ю. Украинская вышивка. Киев – Алма-Ата, 1959. 1959. Стаття. Машинопис, 59 арк.

83. Од. зб. 69. Спаська Є. Ю. Промислова виставка Київщини (матеріали до історії промислової виставки Київщини). Стаття, 1929–1932. 58 арк.

84. Од. зб. 70. Спаська Є. Ю. Спогади про події 1915 року – «Подволочиск»: I – Отъезд на фронт, II – Прибытие на место и встреча, III – Перевязка, IV – Переход к питательницам и т. д.

85. Од. зб. 71. Спаська Є. Ю. Зразки оригінальних вишивок цветного гафта та малюнки, зняті з вишивок (Північна Галичина). Рукопис, вишивки, малюнки –

привезено з Тернопільщини). 1916–1917 рр. 36 арк+1 арк. Вишивки. Малюнки. Рукопис.

86. Од. зб. 72. Спаська Є. Ю. Крепостной фарфоровый завод А. М. Миклашевского в с. Волокитино (1838–1862). Отзыв о работе Спасской Е. Ю. «Волокитино» ст. научного сотрудника Академии художеств СССР А. Б. Салтыкова. 63 фото на 25 арк.+11 арк+2 арк+вирізка з газети. Фото. Рукопис. Машинопис. Друк.

87. Од. зб. 73. Спаська Є. Ю. Фотокопії робіт народної художниці Г. Собачко-Шостак, А. Семигradoвої, Є. Прибильської, народної художниці Параски Власенко, фотокопії виставки Г. Собачко-Шостак, мастку А. Семигradoвої, фотовідбиток О. О. Екстер-Григорович. Фотонегативи. Матеріали з власного архіву Местечкіна Г. А. 23 фото, 13 фотонегативів.

88. Од. зб. 74. Спаська Є. Ю. Фотокопії. На фотокопіях О. О. Екстер-Григорович. Фотокопії та фотонегативи передані з власного архіву Местечкіна Г. А. в 1991 р. 16 фотокопій, 8 негативів.

89. Од. зб. 75. Спаська Є. Ю. Фрагменти вишивки. Київська та Вінницька області. 1930-ті рр. [1934 р., 1938 р. та б. д]. 9 великоформатних планшетів. Вишивка на тканині, картонні планшети, 1934, 1938 рр. та б. д.

Відділ забезпечення збереженості документів Державного Архіву Чернігівської області у м. Ніжин

Ф 1234. Ніжинська приватна жіноча гімназія П. Кушакевич. 1896–1919 рр.
оп 1.

90. Спр. 49. Свідоцтва випускниць гімназії за неповний курс гімназії. 87 арк.

91. Спр. 2. Атестати випускниць гімназії за повний курс гімназії. 380 арк.

Ф Р–6121. Ніжинський державний педагогічний інститут.

оп 3.

92. Спр. 3352. Справа аспіранта секції античної культури Ніжинської науково-дослідної катедри при ІНО Спаського Івана Юрійовича. 1928 р. 13 арк.

**Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського
НАН України**

Ф 278 Таранушенко Стефан Андрійович.

93. № 321. Спасская Евгения Юрьевна. Списки печатных работ и рукописных материалов. 1961; 1968 гг., 7 л+14 л. Приложение: – текст надписи на дверях церкви с. Волокитина / 1733 /; скопированной Е. Ю. Спасской летом 1929 г. – открытка В. М. Зуммера Е. Ю. Спасской от 16 мая 1957 г. 1 откр.

94. № 379. Спасская Евгения Юрьевна, о ней. Таранушенко Стефан Андрійович / Відгук про роботу Є. Спаської «Матеріали до історії промислової виставки Київщини» / Липень 1961 р. Машинопис, 1 арк.

95. № 2313–2325. Таранушенко (Стефан Андрійович) – Спаській Євгенії Юріївні. Листи: 2 квітня 1962 р.–2 жовтня 1974. З Києва в Алма-Аты. Рукописні, машинописні копії. 13 од. зб., 13 арк.

96. № 4043–4169. Таранушенко Стефан Андрійович. Спасская Евгения Юрьевна – Таранушенко Стефану Андреевичу. Письма: 3 сентября 1965 г. – 29 августа 1973. Из Алма-Аты в Киев. 135 ед. хр. 154 лл. 925 откр.), 25 конв. К № 4055 приложена открытка с видом беседки А. Н. Островского, к № 4115, 4130 – фотографии Даниила Михайловича). К №4116 – 3 засушенных листка, к № 4118 – фото Е. Ю. Спасской, к № 4168 – 2 открытки (и конец письма).

97. № 4740. Спасская Евгения Юрьевна. Спаська Євгенія / – / . / Харитону Савичу. Лист: 17 лютого 1969 р. З Алма-Ати в / – / . 1 арк.

98. № 6155. Таранушенко Стефан Андрійович. Спаська Євгенія Юріївна. Глечик з хрестиком (Етюд з циклу «Чернігівське гончарство»). Відбиток. З дарчим підписом Є. Ю. Спаської С. А. Таранушенку 24 травня 1930 р.

Ф 279 Новицький Олекса Петрович.

99. № 873. Протокол засідання Пленуму Науково-дослідної кафедри мистецтвознавства. 12 жовтня 1928 р. Машинопис, 7 арк.

100. № 889. Лист уповноваженого Укрнауки в Києві до Науково-дослідної кафедри мистецтвознавства. 5 вересня 1930 р. Рукопис, 5 арк.

Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф 9 Д. М. Щербаківського.

оп.1.

101. № 133. Інститут Археології. «Статут Київського Україн. А. І.». Київ. машинопис. Укр. мова. 8 арк. Додаток: лист до Д. М. Щерб. від 1918 р. та лист Д. Щербаківського 1922. 2 арк.

102. № 134. Інститут Археології. «Методика мистецтва і заняття в Археологічному Інституті» – план лекції та нотатки до нього (чернетки). Автограф укр. мов. 39 арк.

103. № 136. Інститут археології – реферати слухачів:

а) композиція укр. килимів Н. Чекіна – 14 арк.

б) ритміка орн-ту Полтавськ. Килимів Е. Ізюміна – 13 арк.

в) щоденник Є. Спаської «Пребывание в Нежине» – 17 арк.

г) одяг жіночий, с. Красносілка на Черкащині М. Мулявка – 5 арк.

д) «Цяцьки» Торчинського М. – 4 арк.

104. № 137. Інститут археології. Зауваження до рефератів слухачів. Характеристики слухачів (чернетки). Автограф укр. мов. 19 арк.

105. № 168. Щербаківський Д. Листування (1892–1927). 1219 арк.

106. № 179. Щербаківський Д. Звіт про роботу семінару з українського народного мистецтва в 1923–1924 навчальному році. 7 арк.

107. № 210. Київський історичний музей. Справи про організацію музейної роботи, про кадри, облік експонатів, музейний збірник, звітність музею, штати, екскурсії та ін. 1920–1927 рр. Машинопис, рукописи різними руками, 68 арк.

108. № 227. Наукові установи – ВУАК. Матеріали щодо організації археологічних курсів, конференцій, робіт по збиранню матеріалу, чернетки доповіді Д. Щ. про вивчення пам'яток, нотатки та інш. Київ. Машинопис, рукописи укр. мов., 1923–1927 рр., 75 арк.

Науково-допоміжний фонд Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського.

109. Папка «Листування музею зі Спаським І. Г. та Спаською Є. Ю.». Машинописний оригінал, 347 арк.

110. Папка «Є. Ю. Спаська» (1892–1989). Машинопис, оригінал, 18 арк.

Науково-дослідний відділ рукопису Російської державної бібліотеки

Ф 218. Собрание отдела рукописей: собрание XII–XX вв. 8106 ед. хр.

к. 1356

111. Е. х. 2. Спасская, Евгения Юрьевна. «Индусы в Москве» (1913) – воспоминания (1970–1971). Машинопись с авторской правкой и подписью автографом. 13 лл. Листы склеены в тетрадь.

112. Е. х. 3. Спасская, Евгения Юрьевна. «Подволочиск (1915)» – воспоминания (1971–1972). Автограф. 70 л.+12 лл. обл. В 6-ти школьных тетрадях. Присоединен маш. список воспоминаний. 65 л.

к. 1400

113. Е. х. 1. Спасская, Евгения Юрьевна. «Ленский расстрел» («Самое ответственное в моей жизни выступление») – воспоминания (1912 г.), две редакции. 1971–1972. Алма-Ата. Автограф и машинопись с авторской правкой черными чернилами и рукой / В. И. Хмелевой /. 14 л. На обороте Л. 14 – письмо Е. Ю. Спасской к В. И. Хмелевой, автограф, 1970-е гг.

114. Е. х. 2. Спасская, Евгения Юрьевна. «Открытие Нового Аудиторного корпуса Московских высших женских курсов на Девичьем поле» – воспоминания (1910–1914). Две редакции. 1971. Алма-Ата. Автограф и машинопись с подписью – автографом и авторской правкой. 15 л. На л. 12об., текст напечатан в обратном порядке. На л. 15об. – письмо Е. Ю. Спасской к Н. Н. и В. И. Хмелевым, автограф 1971, дек.

115. Е. х. 3. Спасская, Евгения Юрьевна. «Концерт Марии Николаевны Ермоловой в пользу голодающих Поволжья» – воспоминания (1910–1914). 1971 – 1972. Алма-Ата. Автограф и машинопись с подписью-автографом, авторской правкой и припиской Е. Ю. Спасской к Н. Н. и В. И. Хмелевым (л 19). 19 л.

116. Е. х. 4. Спасская, Евгения Юрьевна. «Концерт С. В. Рахманинова (в пользу «недостаточных» слушательниц Московских высших женских курсов им. проф. В. И. Герье)» – воспоминания (1910–1914), две редакции. 1971–1972. Алма-Ата. Автограф и машинопись с авторской правкой и припиской Е. Ю. Спасской к В. И. Хмелевой чернилами и карандашом на л. 7. 7 л.

117. Е. х. 5. Спасская, Евгения Юрьевна. «Мое знакомство с Ильей Григорьевичем Эренбургом (в Киеве в 20-х гг.)» – воспоминания, две редакции. 1971, ноябрь II. Автограф и машинопись с подписью-автографом, авторской правкой и дополнениями. 7 лл. На обороте л. 5 – письмо Е. Ю. Спасской к Н. Н. и В. И. Хмелевым, автограф (зачеркнутое).

118. Е. х. 6. Спасская, Евгения Юрьевна. «Данило Михайлович Щербаковский (Мой самый строгий научный руководитель). Киев. 1923–1927 гг.» – воспоминания. 1972, май. Алма-Ата. Автограф. 23 л. На перфорированной бумаге.

119. Е. х. 7. Спасская, Евгения Юрьевна. «Вторая половина моей жизни (в Казахстане) с 1934 г.» – воспоминания. 1973, март. Автограф. 10 л. На л. 10об – письмо Е. Ю. Спасской к Н. Н. и В. И. Хмелевым. 1973 г.

120. Е. х. 8. Спасская, Евгения Юрьевна. Библиография научных работ по прикладному искусству за 1919–1936 гг. и воспоминаний за 1913–1920 гг. с указанием их местонахождения. Алма-Ата. Автограф. 5 л.

121. Е. х. 9. Спасская, Евгения Юрьевна. Письма к Хмелеву Николаю Николаевичу 1953–1958. 44 пп. 73 л. Алма-Ата, в Москву. С подчеркиванием и приписками карандашом рукой Н. Н. Хмелева. П-ма от 4/X–53, 19/X–1953, 24/VIII–54 без окончания, п-мо за ноябрь 1954 г. без начала. Присоединена к п-му от 15.X–53 г. пояснительная записка Хмелева со сведениями мемуарного характера. 1 л.

122. Е. х. 10. Спасская, Евгения Юрьевна. Фотографии. 1914, 1920-е, 1961 гг. 5 фото. На оборотах дарственные надписи Е. Ю. Спасской В. И. и Н. Н. Хмелевым и ее пояснительный текст 1970-х гг.

Центральный государственный музей Республики Казахстан

КП 25092/1

123. Ед. хр. 1. Фото. Спасская Е. Ю.

124. Ед. хр. 2. Фото. Спасская Е. Ю.

125. Ед. хр. 3. Автобиография Е. Ю. Спасской.

Научно-вспомогательный фонд № 5061

126. Ед. хр. 1. Автобиография Е. Ю. Спасской на украинском языке.

127. Ед. хр. 2. Автобиография Е. Ю. Спасской на украинском языке.

Рукописный текст.

128. Ед. хр. 4. Фотокопия. Особая карточка аспиранта зарегистрированная Укрнаукой.

129. Ед. хр. 5. Справка о переходе Спасской Е. Ю. из отдела «РОБОС» в «ГОВЗЕМЛІСХ» 1927 г.

130. Ед. хр. 6. Удостоверение Госиздат РСФСР Киевского областного торсектора выданная Е. Ю. Спасской.

131. Ед. хр. 7. Уведомление. Рекомендация об отправке на учёбу в аспирантуру при кафедре искусствоведения в Киеве Спасской Е. Ю.

132. Ед. хр. 8. Свидетельство о том, что Спасская Е. Ю. прослушала первый курс украинского языка. 1926 г.

133. Ед. хр. 9. Диплом Московских высших женских курсов выданный Е. Ю. Спасской. 1914 г.

134. Ед. хр. 10. Рекомендация месткома Гиза РСФСР о поддержании кандидатуры Е. Ю. Спасской на аспиранта при кафедре искусствоведения от 3.11.1926 г.

135. Ед. хр. 11. Выписка из протокола № 27 заседания Правления Киев Окрфіли РОБОС о рекомендации Спасской Е. Ю. на аспиранта при кафедре искусствоведения при УАН.

136. Ед. хр. 12. Отзыв академика Новицкого на доклад Е. Ю. Спасской «Кахлі селянських та панських печей на Чернігівщині XVII–XIX ст.».

137. Ед. хр. 13. Фото. Спасская Е. Ю. с сыном.

138. Ед. хр. 14. Фото. Спасская Е. Ю.

Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 263. Колекція позасудових справ реабілітованих.

оп.1

139. Спр. 30353 ФП. Машинопис, 24 арк., 39 арк.

Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України

Ф. 50. Таранушенко Стефан Андрійович (1889–1976). 1914–1971.

140. Список опублікованих праць Спаської Є. Ю., складений Таранушенком С. А. Автограф. 1968. Рукопис, 2 арк.

Ф. 1289. Спаська Євгенія Юріївна (1892–1980). 1924–1969.

оп. 1.

141. Лекція Д. М. Щербаковського на виставке ковров в гор. музеє Києва. Конспект. Автограф, 1924 р., 2 арк.

142. Статистично-описовий метод праці з масовим матеріалом з народного мистецтва. Текст доповіді на семінарі у Київському археологічному інституті. Автограф, додаток : нотатки, 1926 р., 23 арк.

143. «Рисунки современных крестьянок в кустарной и домашней промышленности Украины». Стаття. маш. з правкою. 1933 р., 9 арк.

144. Списки власних наукових праць. Автограф. 1969 р., 26 арк.

145. «Д. М. Щербаківський – мій учитель і керівник». Спогади. Зошити. Автограф. 1927–1964 рр., 91 арк.

146. Лист Спаської Є. Ю. до Шумінової О. П. Б. д., 2 арк.

147. Документи про навчання в Київському археологічному інституті: науковий звіт, нотатки. 1926–1927 рр., 2 арк.

148. Список документів Спаської Є. Ю. (рукописи, фотографії, альбоми, листи), переданих в архів ІМФЕ АН УРСР, складених власноруч. 1962–1965 рр., 2 арк.

149. Документи про Щербаківського Д. М.: текст доповіді Новицького О. П. на зборах з нагоди півріччя з дня смерті етнографа та біографічна довідка, складена Мороз Г. В. Автограф, 1927, 1964 рр., 5 арк.

150. Індивідуальні фотографії Спаської Є. Ю. 1964, 1965 рр., 2 арк.

1.2. Опубліковані джерела

151. Відзив Ф. Л. Ернста про наукову і музейну роботу Є. Ю. Спаської // Репресоване краєзнавство (20-30-ті роки). К. : Рідний край, 1991. С. 429–430.

152. Ернст Ф. Подвижник музейної справи. Пам'яті передчасно загиблого Д. М. Щербаківського // Пролетарська правда, 1927. № 128 (1741). С. 6.

153. Звідомлення УАН у Києві за 1924 р. К. : З друк. УАН, 1925. 93 с.

154. Луговик Т. «Записи песен и игр уральских детей» (из материалов личного собрания Е. Ю. Спасской) // Уральский научный вестник, 2016. № 8 (162). С. 78–89.

155. Луговик Т. «Постарайтесь жить так, как будто этого не было!» (за матеріалами щоденникових записів Є. Ю. Спаської про заслання в Казахстан) // Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. К. : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2016. Вип. 21 (28). С. 5–13.

156. Народне мистецтво Галичини й Буковини: нар. искусство Галиции и Буковины и Земский Союз в 1916–1917 г.г. войны / изд. ком. Юго-Запад. фронта Всерос. земского союза (Отд. помощи населению, пострадавшему от войны). К. : Тип. Худож.-ремесл. шк.-мастер. печ. дела, 1919. 65, [3] с. : іл., табл., [10] арк. іл., табл.

157. Спаська Є. Глечик з хрестиком (Етюд з циклу «Чернігівське гончарство») // Матеріали до етнології й антропології, 1929. Т. XXI–XXII. Ч. 1. С. 35–41.

158. Спаська Є. Гончарські кахлі Чернігівщини XVIII–XIX ст. К. : Вид-во Київського крайового сільськогосп. музею та П. П. П. виставки, 1928. 24 с.

159. Спаська Є. Господарство кролевецьких скупників Риндіних // Український історичний журнал, 1962. № 5. С. 109–111.

160. Спаська Є. До історії ніжинського золотарства (XIX ст.) // Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії, 2014. Вип. 44. С. 277–288.
161. Спаська Є. З практики підготування кадрів художньо-текстильної промисловості на Київщині // Техніка та раціоналізація промкооперації, 1930. Ч. IV–V. С. 51–55.
162. Спаська Є. Кахлі Чернігівщини (XVIII–XIX ст.). К. : Вид-во Київського крайового сільськогосп. музею та П. П. П. виставки, 1927. 33 с.
163. Спаська Є. Кахльові печі в садибі «Покорщина» // Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1994. Опішне : Українське народознавство, 1995. Кн. 2. С. 395–403.
164. Спаська Є. Київський Сільськогосподарський музей і Постійна промислова виставка. К. : НКО УСРР; Всеукр. акад. наук; Комітет святкування 10-річного ювілею ВУАН, 1930. С. 425–434.
165. Спаська Є. Матеріали до історії фарфорової фабрики А. М. Міклашевського (1839–1861) // Матеріали з етнографії та мистецтвознавства, 1959. Вип. V. С. 120–135.
166. Спасская Е. Медные котлы ранних кочевников Казахстана и Киргизии // Ученые записки Алма-Атинского государственного педагогического университета имени Абая: серия гум. наук, 1956. Т. XI (1). С. 155–169.
167. Спасская Е. Находки медных котлов ранних кочевников Казахстана и Киргизии // Ученые записки Алма-Атинского государственного педагогического университета имени Абая: серия гум. наук, 1958. Т. XV (3). С. 178–193.
168. Спаська Є. Орнамент бубнівського посуду // Відбитка з «Матеріалів до етнології та антропології», 1929. Т. II. С. 201–223.
169. Спаська Є. Обрус із гетьманського столу // Народна творчість та етнографія, 2000. № 5–6. С. 75–85.
170. Спаська І. Пелагея Яківна Литвинова (1833–1904) // Етнографічний вісник, 1928. Кн. 7. С. 168–199.
171. Спаська Є. Подорожі по Чернігівщині; уривки з щоденників, рр. 1921–1926, головним чином про ганчарство чернігівське // Українське Гончарство:

Національний культурологічний щорічник. За рік 1994. Опішне : Українське народознавство, 1995. Кн. 2. С. 337–373.

172. Спаська Є. Пузирьовський посуд (Перший етюд з циклу «Чернігівське гончарство») // Відбитка з «Матеріалів до етнології», 1929. Т. II. С. 201–223.

173. Спаська Є. Рушник у побуті українського селянства (уривок із праці «Кролевець – опорний пункт художнього ткацтва на Україні) // Матеріали до української етнології, 2016. № 15 (18). С. 184–199.

174. Спаська Є. Спогади про мого найсуворішого вчителя Данила Щербаківського // Наука і культура: Україна, 1990. Випуск 24. С. 272–286.

175. Спасская Е. Старо-крымские узоры // Известия Общества обследования и изучения Азербайджана, 1926. №3. С. 181–184.

176. Спасская Е. Татарские вышивки Старо-Крымского района: по материалам А. М. Петровой // Известия Восточного факультета Азербайджанского гос. ун-та им. В. И. Ленина : серия 5 «Востоковедение», 1926. С. 21–47.

177. Спаська Є. Шльонський гончарський круг // Матеріали до етнології, 1929. Т. II. С. 104–109.

2. Література

178. Акчурина-Муфтиева Н. Декоративное искусство крымских татар XIX века // Культура народов Причерноморья, 2011. № 216. С. 98–100.

179. Антонина Васильевна Нежданова. Материалы и исследования / под ред. В. А. Васина-Гройсман. М. : ИСКУССТВО, 1967.

180. Андросова-Байда Д. Феномен жінки-історика 1920-х рр.: механізми творення нової ідентичності // Історіографічні дослідження в Україні, 2008. Вип. 19. С. 23–41.

181. Анохина Н. Жизнь Евгении Юрьевны Спасской в Казахстане по воспоминаниям родных и переписке ученой // Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. К. : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2011. Вип. 11(14). С. 51–56.

182. Асанова У. III и IV Крымские конференции музейных работников: цели, проекты, результаты // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского : серия «Исторические науки», 2012. Т. 25 (26). № 1. С. 22–41.

183. Бібліографічний реєстр українознавства за 2-е півріччя 1928 р. // Україна: науковий журнал українознавства. К. : Державне видавництво України, 1929. Кн. 37. С. 116–151.

184. Білокінь С. Автобіографія Федора Ернста початку 1930-х років // Студії мистецтвознавчі, 2009. Ч. I. С. 135–150.

185. Білокінь С. В обороні української спадщини: історик мистецтва Федір Ернст. К. : Либідь, 2006. 356 с.

186. Білокінь С. Євгенія Юріївна Спаська // Україна: Наука і культура. Щорічник, 1990. Вип. 24. С. 272.

187. Білокінь С. Мистецтвознавча діяльність Є. Ю. Спаської // Народна творчість та етнографія, 1983. № 6. С. 64–67.

188. Білокінь С. Мистецтвознавець Наталя Коцюбинська. Н. Коцюбинська та Є. Спаська про свого вчителя – Д. Щербаківського // Треті Гончарівські читання. Київ, 26–28 січня 1996 р.: Регрес і регенерація в народному мистецтві. Меценатство в Україні. Музей Івана Гончара в 1995 році. Програма-запрошення. Тези і резюме доповідей. К. : Музей Івана Гончара, 1996. С. 10–11.

189. Білокінь С. Музей України (збірка П. Потоцького): Дослідження, матеріали / К. : Києво-Печерський історико-культурний заповідник; Інститут історії України НАН України, 2006. 476 с.

190. Білокінь С. На зламах епохи. Спогади історика [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.s-bilokin.name/Bio/Memoirs.html>. Дата звернення: 11.01.2018.

191. Білокінь С. На шляхах інституціоналізації: До соціальної історії гуманітарних наук в Україні ХХ ст. / за ред. Остапа Ханка. К. : Видавець Остап Ханко, 2009. 40 с.

192. Білокінь С. Нереалізоване видання шеститомної історії українського мистецтва (1930–1931) // Студії мистецтвознавчі. К. : ІМФЕ НАН України, 2010. № 2 (30). С. 50–80.

193. Білокінь С. Словник музейників України 1917–1943 [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.s-bilokin.name/Personalialia/MuseumWorkers.html>. Дата звернення: 11.01.2018.

194. Білокінь С. Федір Ернст: невідома автобіографія початку 1930-х рр. [Електронний ресурс] // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник праць, 2007. Режим доступу: <http://www.s-bilokin.name/Personalialia/AutobiogrErnst.html>. Дата звернення: 11.01.2018.

195. Білокінь С. Щоденник Федора Ернста про боротьбу довкола української культурної спадщини у 1920–1930-х роках // Пам'ять століть, 2005. № 3–4. С. 61–137.

196. Божко Л. Діяльність етнографічної комісії ВУАН з вивчення народної культури Поділля у 20-х роках ХХ століття // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, 2004. Вип. 74/76. С. 60–62.

197. Бонь О. Академік Олекса Петрович Новицький як історик культури, організатор пам'яткоохоронного та музейного руху: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец : 07.00.01 – Історія України. Х., 2000 р. 20 с.

198. Бонь О. Федір Ернст та його діяльність у мистецтвознавчих наукових осередках у 1920–1930 роках // Краєзнавство, 2012. № 3. С. 161–168.

199. Борисенко В. Нариси з історії української етнології 1920–1930 рр. К. : Генеза, 2002. 387 с.

200. Борисенко В., Головащенко М., Кривоший О. Українки в історії. К. : Либідь, 2004. С. 76–83.

201. Бузько О. «Любила и люблю тебя больше всех, друг ненаглядный и бесценный!» (з матеріалів Євгенії Спаської у фонді Марії Вязьмітіної) // Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. К. : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2017. Вип. 19 (22). С. 24–35.

202. Бутнік-Сіверський Б. Українське радянське народне мистецтво К. : Наукова думка, 1966. 220 с.
203. Василенко М. П. Я. Литвинова (Післяслово до статті І. Спаської) // Етнографічний вісник, 1928. Кн. 7. С. 200–203.
204. Ващенко В. Концепт «інтелектуальна біографія» та конструювання «наукових біографій» в українській історіографії // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки, 2000. Вип. 4. С. 475–486.
205. Велігоцька Н. Співдружність: Творчі взаємозв'язки народного і професійного мистецтва Радянської України К. : Мистецтво, 1973. 120 с.
206. Верменич Я. Данило Михайлович Щербаківський // Зневажена Клію, 2005. С. 537–555.
207. Верменич Я. Данило Щербаківський // Історіографічні дослідження в Україні, 2005. Вип. 15: Визначні постаті української історіографії ХІХ–ХХ ст. С. 558–572.
208. Верменич Я. Ентузіаст пам'яткоохоронної справи (Д. Щербаківський) // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей, 2001. Вип. 12. С. 244–256.
209. Владич Л., Касіян В. Історія українського мистецтва: У 6 т. Т.5: Радянське мистецтво 1917–1941 років. К. : Жовтень, 1967. С. 3–58.
210. Волинець Л. Незвичайне видання про народне мистецтво Галичини і Буковини // Сівач. 28.06.2015. С. 10.
211. Волошин М. Собрание сочинений [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://az.lib.ru/w/woloshin_m_a/text_1926_sivilla.shtml. Дата звернення: 11.01.2018.
212. Всемирная культурно-историческая энциклопедия. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://nekropole.info/ru>. Дата звернення: 11.01.2018.
213. Вуич Л. «Какое счастье ссудила нам судьба, послав в мир в доме батюшки Спасского» Из воспоминаний Ивана Георгиевича Спасского // Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. К. : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2011. Вип. 11 (14). С. 36–46.

214. Гейда О. Епістолярій Євгенії та Івана Спаських в особовому фонді Дмитра Бочкова // Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. К. : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2015. Вип. 19 (22). С. 23–32.

215. Демиденко С. Котлы типа «Тахти-Сангин-Бармашино»: к проблеме взаимопроникновения традиций металлообработки в Центральной Азии // Российская археология, 2014. № 4. С. 75–88.

216. Діденко Т., Морозов О. Етнографічні щоденники Євгенії Спаської // Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. К. : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2006. Вип. 2 (5). С. 151–169.

217. Дмитренко Н. Епістолярна спадщина Є. Ю. Спаської: листи до директора Ніжинського краєзнавчого музею В. С. Шоходька // Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. К. : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2017. Вип. 19 (22). С. 14–24.

218. Дмитренко Н. И солнышко такое ласковое, и лужицы голубые, и все так чудесно! // Ніжинські старожитності, 2014. № 1–2 (13–14). С. 7.

219. Дмитренко Н. «Рондо» для Ботічеллівської Мадонни // Наш український дім: науково-популярний часопис для вчителів України та діаспори, 2017. № 1. С. 60–68.

220. Дорохіна Т., Луговик Т. Крелевецький рушник у дослідженнях Є. Ю. Спаської: історико-краєзнавчий аспект // Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. К. : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2017. Вип. 19 (22). С. 44–49.

221. Дорохіна Т., Луговик Т. Ніжинські сторінки біографії Євгенії Спаської // Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. К. : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2015. Випуск 19 (22). С. 14–23.

222. Эренбург И. Люди, годы, жизнь. Воспоминание в трех томах. Том 2. Книга 4. [Електронний ресурс] / Режим доступу:

http://rovallib.com/book/erenburg_ilva/lyudi_godi_gizn_vospominaniya_v_treh_tomah.html. Дата звернення: 11.01.2018.

223. Єфремов С. Зламане життя. Пам'яті Д. М. Щербаківського // Етнографічний вісник, 1928. Кн. 6. С. 5–7.

224. Зайченко В. Вишивка козацької старшини // Літературний Чернігів, 2005. № 3. С. 98–105.

225. Івашків Г. Кераміка в ритуалі божественної літургії // Народознавчі зошити, 2012. № 3 (105). С. 497–527.

226. Історія декоративного мистецтва України У 5 томах. Т. 3: Мистецтво ХІХ століття / голов. ред. Г. Скрипник. К. : НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, 2009. 516 с.

227. Історія декоративного мистецтва України У 5 томах. Т. 4: Народне мистецтво та художні промисли ХХ ст. / голов. ред. Г. Скрипник. К. : НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, 2011. 512 с.

228. Камінський В. Етнографія у науковій діяльності Д. М. Щербаківського // Етнографічний вісник, 1928. Кн. 6. С. 20–26.

229. Кара-Васильєва Т. Дослідження наукової спадщини Євгенії Спаської у світлі підготовки та видання «Історії декоративного мистецтва України» // Матеріали до української етнології, 2016. № 15 (18). С. 199–206.

230. Кара-Васильєва Т. Дослідження Євгенії Спаської в контексті підготовки та видання «Історії декоративного мистецтва України» в 5-ти томах // ART MUSEUM: минуле і сьогодення, 2017. С.5–17.

231. Кара-Васильєва Т. Українська вишивка на зламі століть // Українське мистецтвознавство та архітектура кін. ХІХ – поч. ХХ ст., 2000. С. 135–152.

232. Клименко О. Євгенія Спаська і проблеми дослідження гончарства Бубнівки на Поділлі // ART MUSEUM: минуле і сьогодення, 2017. С. 31–47.

233. Клименко О. «Орнамент бубнівського посуду» як одна з провідних мистецтвознавчих розвідок Євгенії Спаської // Матеріали до української етнології, 2016. № 15 (18). С. 222–230.

234. Ковалевська О. Діяльність Миколи Біляшівського в роки Першої світової війни // Український історичний журнал, 2008. № 2. С. 119–128.
235. Козловська В. Пам'яті дорогого товариша Д. Щербаківського // Етнографічний вісник, 1928. Кн. 6. С. 8–19.
236. Колеснікова В. До історії Всеукраїнського археологічного музею // Сіверщина в історії України, 2011. № 4. С. 427–432.
237. Коренфельд А. Я сколько жил, а всё не дожил, не доглядел, не долюбил... (к годовщине со дня рождения писателя и общественного деятеля И. Г. Эренбурга) [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.anna-ko.ru/114.php>. Дата звернення: 11.01.2018.
238. Корпусова В. Родина О. П. Новицького, М. Вязьмітіна – київські друзі М. Волошина // Українська біографістика, 2009. Вип. 5. С. 176–185.
239. Косицька З. Хатні паперові оздоби у матеріалах Євгенії Спаської // Матеріали до української етнології, 2016. № 15 (18). С. 237–242.
240. Костюкова В. Вишивальне мистецтво Київщини ХХ – початку ХХІ століття (типологія, стилістика та сучасна трансформація): дис. на здобуття наук. ступеня кандидата мистецтвознавства: 26.00.01 – теорія та історія культури. К., 2015. 430 с.
241. Котляр Є. Данило Щербаківський: наукові розвідки та відкриття єврейського мистецтва // Народознавчі зошити, 2014. № 5. С. 884–913.
242. Кролевеччина від давнини до сьогодення: матеріали четвертої науково-практичної конференції: доповіді та повідомлення, (Кролевець, 20 вересня 2013 р.) Глухів: РВВ ГНПУ ім. О. Довженка, 2013. 72 с.
243. Кушнір В. Питання організації музейної мережі УСРР у 1920-ті рр.: науковий та суспільно-політичний вимір // Народознавчі зошити, 2013. № 6 (114). С. 977–987.
244. Лепехина Е. И. Г. Спасский. Тернистый путь ученого и музейщика в ХХ веке // Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. К. : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2011. Вип. 11 (14). С. 17–30.

245. Литвинчук Н. Слідами Євгенії Спаської (з досвіду повторного обстеження кролевецького ткацького осередку в перші десятиліття ХХІ століття) // Матеріали до української етнології, 2016. № 15 (18). С. 213–219.

246. Луговик Т. Гончарні кахлі Чернігівщини: генеза, типологія та іконографічні особливості // *Juvenia Studia*: Збірник студентських наукових праць, 2013. Випуск 3. С. 120–127.

247. Луговик Т. Етнографічно-народознавчі студії Є. Ю. Спаської в Галичині і Буковині // Література та культура Полісся: збірник наукових праць, 2016. Вип. 81. № 4. С. 87–93.

248. Луговик Т. Євгенія Спаська: сторінками життєвого шляху і творчої діяльності на Чернігівщині // *Juvenia Studia*: Збірник студентських наукових праць, 2014. С. 147–152.

249. Луговик Т. Євгенія Спаська і Ніжин // Університет: історико-філософський журнал, 2014. № 3–6. С. 161–171.

250. Луговик Т. Є. Ю. Спаська та її методика обробки матеріалів з народного мистецтва // Сіверщина в історії України, 2016. Вип. 9. С. 493–497.

251. Луговик Т. Конотоп у щоденникових записах Є. Ю. Спаської // Конотопські читання: зб. наук. пр. / ред. кол.: Верба Н. П. (гол. ред.), Акічев Ш. М., Капустіна І. М.: Відділ культури і туризму Конотоп. Міськ. Ради Сумськ. Обл., Конотоп. Міськ. Краєзн. Музей ім. О. М. Лазаревського. Вип. VIII. Ніжин: ПП Лисенко М. М., 2017. С. 130–134.

252. Луговик Т. «Меня ликвидировали, конечно, из-за Д. М., которого я любила и люблю! (комплекс судово-слідчої справи Є. Ю. Спаської в архівному зібранні ЦДАГО) // Сіверщина в історії України, 2017. Вип. 10. С. 369–372.

253. Луговик Т. Музейная деятельность Е. Ю. Спасской // Известия Гомельского государственного университета Франциска Скорины, 2017. № 4 (103). С. 46–50.

254. Луговик Т. Народная терминология орнамента вышивки в работах Е. Ю. Спасской. Сравнение ткацких традиций украинско-белорусского пограничья // Чарнобылем не зарасце: традиції матеріальної і духовної

культуры Усходняга Палесся: зборнік навуковых артыкулаў: у 2 ч. Ч. 1. Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 2016. С. 20–28

255. Луговик Т. Орнаментальне оздоблення і традыцыйна кольорова гама украінсько-білоруських кахоль кінца XVI–XX ст.: порівняльно-типологічний аналіз // Спадчына Скарыны: до 500-годдзя беларускага кнігадрукавання: зб. навуковых артыкулаў: у 2 ч. Ч.1. Гомель, ГДУ імя Ф. Скарыны, 2017. С. 103–109.

256. Луговик Т. Українсько-білоруський національний жіночий костюм кінця XIX–початку XX ст.: взаємовпливи та етнокультурна спорідненість // Скарынаўскія традыцыі: гісторыя і сучаснасць: зборнік навуковых артыкулаў: у 2 ч. Ч. 1. Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 2015. С. 82–87.

257 Луговик Т. Характеристика основних осередків, символіки форм та орнаментів гончарства Чернігівщини // Juvenia Studia: Збірник студентських наукових праць, 2012. Випуск 2. С. 164–170.

258. Луговик Т. Чернігів у творчій спадщині Євгенії Спаської // Сіверянський літопис, 2016. № 3. С. 47–50.

259. Луняк Є. Феодосій Спаський: ніжинський період біографії // Ніжинська старовина, 2014. Випуск 11 (14). С. 68–74.

260. Малинка О. Мої спогади про П. Я. Литвинову // Етнографічний вісник, 1928. Кн. 7. С. 204–206.

261. Маньковська Р. Діяльність Є. Ю. Спаської на ниві музейництва // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: збірник статей. К.: Рідний край, 1997. Вип. 2. С. 286–292.

262. Маньковська Р. Євгенія Юріївна Спаська // Зневажена Кліо. К. : [б. в.], 2005. С. 450–456.

263. Маньковська Р. Музейники в лещатах тоталітаризму // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: збірник статей. К. : Рідний край, 2002. Вип. 11. С. 389–398.

264. Маньковська Р. Музеї України у період «великого терору» (1937–1938 рр.) // Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі

рефлексії та інтерпретації (до 75-річчя «великого терору» в СРСР)». 2013. С. 300–321.

265. Маньковська Р. Репресії серед музейних працівників в кінці 20–30-х рр. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ, 1997. Вип.1–2. С. 263–271.

266. Мельничук Л. Академічне українознавство та вивчення гончарних промислів Поділля у 20-х роках ХХ ст. // Етнічна історія народів Європи: Історико-етнологічні дослідження і національна ідея: збірник наукових праць, 2001. Вип. 9. С. 126–132.

267. Мельничук Л. Гончарні промисли Поділля в науковому доробку Євгенії Спаської // Від роду до народу, від народу до роду: Народознавчі студії, 2006. С. 116–121.

268. Мистецтво України: біографічний довідник / за ред. А. В. Кудрицького. К. : «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1997. С. 555.

269. Мицик Ю., Тарасенко І. З листів Є. Ю. Спаської до С. А. Таранушенка (1960–1962 роки) // Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. К. : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2017. Вип. 23 (26). С. 5–14.

270. Морозов О. Євгенія Спаська (1891–1981) / О. Морозов // Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. К. : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2006. Випуск 2 (5). С. 151–152.

271. Морозов О. Повернення з Петербурга [Електронний ресурс] // Слово Просвіти. 2010. Режим доступу : <http://slovoprosvity.org/2010/04/21/повернення-з-петербурга/>. Дата звернення: 11.01.2018.

272. Мусаева У. Подвижники крымской этнографии, 1921–1941: Историографические очерки. Симферополь : Таврия, 2004. 214 с.

273. Народознавчі і мистецтвознавчі праці Євгенії Спаської / гол. ред. Г. Скрипник. К. : НАН України, ІМФЕ імені М. Т. Рильського, 2015. 600 с.

274. Наука и научные работники СССР: Без Москвы и Ленинграда: справочник. Л., 1928. 810 с.

275. Наукові установи та організації УСРР. Харків : Видання Державної планової комісії, 1930. 363 с.

276. Непомнящий А. Арсений Маркевич: Страницы истории крымского краеведения. Симферополь : Бизнес-Информ, 2005. 432 с., ил.

277. Непомнящий А. Евгения Спасская: крымские страницы биографии // TAURICA ORIENTALIA, 2008. Т. II. С. 294–318.

278. Непомнящий А. Кримські сторінки біографії Євгенії Спаської // Ніжинська старовина: збірник регіональної історії та пам'яткознавства. К. : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK, 2011. Випуск 11 (14). С. 125–136.

279. Непомнящий А. Крымовед из Нежина // Крымский архив, 2007. № 10. С. 267–274.

280. Новицька М. Вивчення старовинних тканин та вишивання за революційних часів на території Радянського Союзу // Записки Всеукраїнського Археологічного комітету, 1930. Т. 1. С. 233–245.

281. Новицька М. Орнаментальная вышивка Крыма // Записки Одесского Археологического общества, 1967. Т. II (35). С. 284–288.

282. Онопрієнко В. Лицар української культури: роль Д. М. Щербаківського у вітчизняному музеєзнавстві // Вісник НАН України, 1996. № 3–4. С. 47–52.

283. Пошивайло О. Гончарські цехи Лівобережної України XVIII – початку ХХ ст. // Народна творчість та етнографія, 1986. № 6. С. 33–39.

284. Пошивайло О. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна. К. : Молодь, 1993. 408 с.

285. Прокурашко О. Історія вивчення кримськотатарського художнього шитва [Електронний Ресурс]. Режим доступу : <http://storinka-m.kiev.ua/article.php?id=802>. Дата звернення: 11.01.2018.

286. Прокурашко О. Старокримська вишивка в науковій спадщині Є. Ю. Спаської // Шевченківська весна : Матеріали міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених України, 2006. Вип. 4. Ч. 3. С. 477–479.

287. Рахно К. Магический символ на кувшине для молока украинцев Сибири // Материалы VI Всероссийской с международным участием научно-практической интернет-конференции «Сибирский субэтнос: культура, традиции, ментальность» 15 января – 31 мая 2010 г., 2010. С. 117–131.

288. Ревуцький В. Титан музейної справи [Електронний ресурс] // Український історик, 1977. № 3–4. Режим доступу : http://shron.chtyvo.org.ua/Revutskiy_Valerian/Tytan_muzeinoi_spravv.pdf. Дата звернення: 11.01.2018.

289. Савчук В. Музеї як центри краєзнавчої роботи в 20–30 рр. ХХ ст. // Краєзнавство, 2011. № 2. С. 216–222.

290. Савчук В., Чаплиць О. Метод інтерв'ю в історико-біографічному дослідженні зі звуженою джерельною базою // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки, 2015. Вип. 8. С. 301–311.

291. Саковець Т. Крымские орнаменты в рисунках В. В. Контрольской: из фондов Бахчисарайского историко-культурного заповедника // Бахчисарайский историко-археологический сборник. Вып. 1. Симферополь: Таврия, 1997. С. 468–474.

292. Самойленко А. Из истории музейного дела в Черниговской губернии: конец XIX – начало XX вв. // Вопросы музеологии, 2012. № 2 (6). С. 40–45.

293. Селівачов М. Декоративно-прикладне мистецтво України в радянському мистецтвознавстві. К. : Наукова думка, 1981. 140 с.

294. Селівачов М. Подвижники народного мистецтва: бібліографічні нариси. К. : Генеза, 2003. С. 36–39.

295. Сержант Л. Витоки символіки форми й орнаменту кераміки Чернігівщини // Українське мистецтвознавство, 2008. Вип. 8. С. 157–165.

296. Сержант Л. Внесок Євгенії Спаської у формування збірки гончарства Чернігівщини Всеукраїнського історичного музею імені Тараса Шевченка (1924 – 1926 рр.) // ART MUSEUM: минуле і сьогодення, 2017. С.24–31.

297. Сержант Л. Кераміка Чернігівщини у зібранні музею українського народного декоративного мистецтва // Музейна справа та музейна політика в Україні ХХ ст. : Збірник наукових праць за ред. д-ра мист. М. Селівачова, 2008. С. 159–166.

298. Сержант Л. Педагогічна діяльність Данила Щербаківського // Музейна справа та музейна політика в Україні ХХ ст.: Збірник наукових праць за ред. д-ра мист. М. Селівачова, 2004. С. 113–118.

299. Сидоренко В. Ревний колекціонер і невтомний дослідник: [Д. Щербаківський] // Народна творчість та етнографія, 1968. № 5. С. 67–71.

300. Ситий І. Цехові значки та печатки Чернігівщини (за матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського) // Міста та містечки в гербах, прапорах та печатках, 2003. С. 251–256.

301. Ситий І. Щоденник Євгенії Спаської як джерело з історії цехових прапорів Лівобережної України // Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. К. : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2011. Вип. 11 (14). С. 57–68.

302. Січка М. Діяльність Кабінету українського мистецтва Всеукраїнської академії наук // Грані: науково-теоретичний альманах, 2016. № 6. С. 40–47.

303. Січка М. Підготовка молодих мистецтвознавців у гуртку «Studio» у 1920–1930 рр. // Київ і кияни в соціокультурному просторі ХІХ–ХХІ століть: європейський цивілізаційний вимір. Матеріали V щорічної Всеукраїнської науково-практичної конференції (27.05.2015), 2015. С. 48–58.

304. Скрипник Г. Етнографічні музеї на Україні. Становлення і розвиток. К. : Наукова думка, 1989. 304 с., іл.

305. Скрипник Г. Етнографія в науковій біографії Євгенії Спаської // Народна творчість і етнологія, 2017. № 6 (364). С. 7–31.

306. Скрипник Г. Краєзнавчо-етнографічні студії Євгенії Спаської // Матеріали до української етнології, 2016. № 15 (18). С. 206–213.

307. Скібицька Т. Київ Данила Щербаківського // Генеза, 1996. № 1. С. 161–167.
308. Словник художників та мистецтвознавців України. К. : УРЕ, 1973. 272 с.
309. Смолій Ю. Український мальований рушник: термінологія, генезис (за матеріалами Євгенії Берченко, Євгенії Спаської, Євгенії Прибильської та музейних збірок України // Матеріали до української етнології, 2016. № 15 (18). С. 230–237.
310. Смолій Ю. Українські мальовані рушники першої третини ХХ століття (за матеріалами тогочасних дослідників та колекціями музеїв України) // ART MUSEUM: минуле і сьогодення, 2017. С.47–59.
311. Спаський Ф. Пам'яті декількох регентів церковних хорів і їх півчих Київського району (підготовка до друку та передмова О. Морозова) // Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. К. : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2012. Вип. 13 (16). С. 89–96.
312. Ставицька А. Київський археологічний інститут (1917–1924) як перший осередок галузевої освіти в Україні // Археологія і давня історія України, 2012. Вип. № 9. С. 263–267.
313. Сташевський Є. Київський Краєвий Сільсько-Господарський Музей та Постійна Промислово-Показна Виставка імені Голови ВУЦВК-у Тов. Г. І. Петровського // Шляхи сільського господарства Київського краю, 1927. № 1–2. С. 72–82.
314. Стефанович С. Ніжинське золотарство в дослідженні Євгенії Спаської // Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії, 2014. Вип. 14. С. 276–277.
315. Студенець Н. Рушники Полісся у дослідженнях Євгенії Спаської // Матеріали до української етнології, 2016. № 15 (18). С. 219–222.
316. Студенець Н. Український рушник у науковій діяльності Євгенії Спаської // ART MUSEUM: минуле і сьогодення, 2017. С.17–24.

317. Телячий Ю. До історії мистецького життя м. Києва в часи гетьманату П. Скоропадського (1918) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: серія «Історія», 2009. Вип. 17. С. 136–139.

318. Українки в історії / За заг. ред. В. Борисенко. Вид 2-е. К. : Либідь, 2006. С. 84–85.

319. Федевич Л. Ївга Спаська як дослідниця виробництва порцеляни Північно-Дніпровського Лівобережжя (Волокитинська порцелянова мануфактура Андрія Міклашевського) // Ніжинська старовина: збірник регіональної історії та пам'яткознавства. К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2017. Вип. 19 (22). С. 35–44.

320. Франко О. Аналіз документів та матеріалів особистого архіву Данила Щербаківського // Вісник інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка, 2009. Вип. 4. С. 68–80.

321. Ходак І. Данило Щербаківський як організатор академічної науки // Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії, 2007. № 7. С. 119–129.

322. Ходак І. Лизавета Левитська (з історії українського мистецтвознавства 1920-х – початку 1930-х років) // Народознавчі зошити, 2014. № 5 (119). С. 867 – 883.

323. Ходак І. Наукова діяльність Данила Щербаківського в контексті історії українського мистецтвознавства першої третини ХХ століття: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата мистецтвознавства: 26.00.01 – теорія та історія культури. К. : ІМФЕ, 2010. 451 с.

324. Ходак І. Науково-дослідна кафедра мистецтвознавства: початковий етап діяльності (1922–1930) // Від України до УРСР: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції до 80-річчя перенесення столиці радянської України до міста Києва. м. Київ, 12 грудня 2014 р., 2015. С. 127–141.

325. Ходак І. Науково-організаційна діяльність Данила Щербаківського // Студії мистецтвознавчі, 2008. № 1 (21). С. 85–101.

326. Ходак І. Музей мистецтв імені Б. І. та В. М. Ханенків Всеукраїнської академії наук: макаренківський період діяльності // Українське мистецтвознавство, 2014. № 14. С. 97–116.

327. Художники України: Енциклопедичний довідник / укл. М. Лабінський, М. Сидоренко. К. : Інтертехнологія, 2006. Вип. 1. 640 с.

328. Чепуріна П. Орнаментальное шитьё Крыма. М.-Л. : Всесоюзное кооперативное объединенное изд-во, 1938. 64 с.

329. Черноколова К. Діяльність сільськогосподарських музеїв України на початку ХХ століття // Вісник аграрної історії. № 6–7. С. 241–246.

330. Школьна О. Непересічний дослідник волокитинського фарфору Ївга Спаська: До 125-річчя від дня народження // МІСТ: Збірник наукових праць з мистецтвознавства і культурології, 2015. Вип. 11. С. 311–314.

331. Шудря Є. Всім серцем на Десні...: Зі спадщини дослідниці народного мистецтва Євгенії Спаської // Народна творчість та етнографія, 2000. № 5/6. С. 73–75.

332. Шудря Є. Оранта нашої світлиці: розвідки й нариси з народознавства К. : [б. в.], 2011. 488 с.

333. Шудря Є. Подвижниці народного мистецтва: Біобібліографічні нариси. К. : Редакція вісника «Ант», 2003. Зошит 1. 64 с.

334. Щепотьєва М. Науково-дослідча кафедра мистецтвознавства в Києві в 1928 – 29 акад. р. // Хроніка археології та мистецтва, 1930. Ч. 2. С. 86–89.

335. Щербань О. Народна «магія» у виготовленні та побутовому використанні глиняного посуду Наддніпрянщини // Народознавчі зошити, 2015. № 1 (121). С. 195–205.

336. Яблонська Н. Кераміка на Чернігівщині // Вісник Академії архітектури УРСР, 1950. № 6. С. 37–40.

337. Якимова І. Археологическое образование в Украине во второй половине XIX в. – 20-х гг. XX в. сквозь призму женского дискурса // Вестник Омского университета: серия «Исторические науки», 2015. № 3 (7). С. 57–65.

ДОДАТКИ

Додаток А

**Є.Ю. Спаська – слухачка московських Вищих жіночих курсів
1910–1914 рр. (Є. Ю. Спаська – третя в другому ряді зліва).
[Родинний архів Спаських Н. Ю. Анохіної].**

Додаток Б

Диплом Е. Ю. Спаської про закінчення Вищих жіночих курсів професора

Герье. 1914 р.

[133].

ДИПЛОМ,

МОСКОВСКИХ ВЫСШИХ ЖЕНСКИХ КУРСОВ

ЕВГЕНИЯ ГЕРГЬЕВНА СПАСКАЯ

прослушала курс на ИСТОРИКО-ФИЛОСОФСКОМ ФАКУЛЬТЕТЕ по Отделению
РУССКОЙ ИСТОРИИ, и выдержала все установленные факультетом
испытания с нижеследующими успехами:

ПО ЛОГИКЕ	ВЕСЬМА УДОВЛЕТВОРИТЕЛЬНО
ПСИХОЛОГИИ	ВЕСЬМА УДОВЛЕТВОРИТЕЛЬНО
ВВЕДЕНИЮ В ФИЛОСОФИЮ	ВЕСЬМА УДОВЛЕТВОРИТЕЛЬНО
ВВЕДЕНИЕ В ЯЗЫКОВЕДЕНИЕ	ВЕСЬМА УДОВЛЕТВОРИТЕЛЬНО
ЛАТИНСКОМУ АВТОРУ	ВЕСЬМА УДОВЛЕТВОРИТЕЛЬНО
ФИЛОСОФИИ И МЕТОДОЛОГИИ ИСТОРИИ	ВЕСЬМА УДОВЛЕТВОРИТЕЛЬНО
ИСТОРИИ ЦЕРКВИ	ВЕСЬМА УДОВЛЕТВОРИТЕЛЬНО
ИСТОРИИ ВИЗАНТИИ	ВЕСЬМА УДОВЛЕТВОРИТЕЛЬНО
ИСТОРИИ ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ	ВЕСЬМА УДОВЛЕТВОРИТЕЛЬНО
ИСТОРИИ ИСКУССТВ	ВЕСЬМА УДОВЛЕТВОРИТЕЛЬНО
ИСТОРИИ РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ	ВЕСЬМА УДОВЛЕТВОРИТЕЛЬНО
ДРЕВНЕЙ ИСТОРИИ / истории Востока, Греции и Рима	ВЕСЬМА УДОВЛЕТВОРИТЕЛЬНО
СРЕДНЕВЕКОВОЙ ИСТОРИИ	ВЕСЬМА УДОВЛЕТВОРИТЕЛЬНО
НОВОЙ И НОВЕЙШЕЙ ИСТОРИИ	ВЕСЬМА УДОВЛЕТВОРИТЕЛЬНО
ИСТОРИИ СЛАВЯН	ВЕСЬМА УДОВЛЕТВОРИТЕЛЬНО
РУССКОЙ ИСТОРИИ	ВЕСЬМА УДОВЛЕТВОРИТЕЛЬНО
ИСТОРИИ ДРЕВНЕЙ ФИЛОСОФИИ	ВЕСЬМА УДОВЛЕТВОРИТЕЛЬНО
ИСТОРИИ НОВОЙ ФИЛОСОФИИ	ВЕСЬМА УДОВЛЕТВОРИТЕЛЬНО
ОБЩЕЙ ИСТОРИИ ПРАВА	ВЕСЬМА УДОВЛЕТВОРИТЕЛЬНО
ПОЛИТИЧЕСКОМ ЭКОНОМИИ	ВЕСЬМА УДОВЛЕТВОРИТЕЛЬНО

ЯЗЫКАМ: французскому - удовлетворительно

Сверх того Е.Г. СПАСКАЯ выполнила все требуемые факультетом практические работы, специально занималась русской историей.

Выпускное сочинение писала по русской истории весьма удовлетворительно.

В удостоверение чего факультет выдал ей Декабря 9-го дня 1914г настоящий диплом.

М.П.

№1486

Директор /подпись/
Декан /подпись/
Секретарь /подпись/

Zigda Serg. Yubnab.
M. Pomy

Додаток В

Посвідчення Є. Ю. Спаської про складання іспиту з
української мови. 1926 р.

[132].

У.С.Р.Р.
І Н С П Е К Т У Р А
НАРОСВІТИ
Київського Окружного
Виконавчого
Комітету
Березня 26го дня 1926 р.
№1556

Дійсно до 1-го Січня 1927 року

П О С В І Д Ч Е Н Н Я

Видано це тов. СПАСЬКОЇ Ев.Г.
про те, що вона дійсно прослухала перший
цикл курсів українознавства /українську
мову/, що відбувся при Комосередку Київсь-
кого ОЗУ протягом 112 академічних годин
і складала 16-18 Лютого 1926-го року
встановленого у іспиту у Комісії в при-
сутності представника Київського Окрна-
освіти.

Встановлений іспит в українській мо-
ви тов. СПАСЬКА Е.Г. добре склала.

ІНСПЕКТОР в СПРАВАХ
УКРАЇНІЗАЦІЇ / Н.МАЛЕНА/

За секретаря/ШУЛЬЦ/

*Місцевий Секретарь
Окружного Ком. Наросвіти*

Додаток Г
Особова картка аспірантки Науково-дослідної кафедри
мистецтвознавства ВУАН Є. Ю. Спаської.

[128].

УРСР.Р.

НАРОДНИЙ КОМУНАЛІЗМ

УПРАВЛІННЯ НАУКОВИМИ УСТАНОВАМИ НА УКРАЇНІ.

Наук.-дослід. кафедра	Місто
Секція	ВУЗ

ОСОБИСТА КАРТОЧКА

аспірантка, зареєстрована в Україні.

1. Прізвище, ім'я та по батькові. Вєренія Євгена СПАСЬКА
2. Національність та рідна мова. По батькові білоруська, по матері українка. У дитинстві вивчала російську мову, тепер знає українську.
3. Рік, місяць і місце народження. 1892 р., грудень, м. Ніжин.
4. Родинані отці. Незаміжня.
5. Хто на Вашому утриманні. /
6. Соціальне походження. Дочка священника.
7. Член якої професії. Робоч.
8. Де і на якій посаді працює
- а) До Листової революції Вчила в Москві на В.Н.К. і працювала в В.З.С. в Галиччині.
- б) до затвердження аспірантом. У Києві в Міщанькомі типографії "Пр. Правда", потім у видавн. "Нова Дарва" при Держзадаві РОЗРР, потім у С.-Г. музеї в кустарному відділі.
9. Відношення до військового службовця, де записується на учеті і №. учетної карточки.
10. Ступінь і служба в армії до Листової революції.
11. Партизанство. Не партизанка.
12. Де і як працює зараз У Києві. С.-Г. Музеї ім. Петрівського у від. кустарному за інструктора.
13. До доручення Вам ВУЗ: лекції, практичні заняття, як і скільки годин.
14. Постійне місце замешкання и адреса: Київ, Михайлівський проє. 28, пом. 16
15. Освіта: вища, середня, нижня. Вища.
16. Які факультет чи спеціальність закінчили Ви та в якій установі. Істор. Від. Істор.-Ділової. Як. М.К.В.В. Курсів у 1914/15 р.
17. Тема дипломної чи спеціальної праці, головного проєкту в якій виконана при закінченні. "Н.В.Долухін".
18. Практичні праці на спеціальності:
- а) До закінчення ВУЗ'у Приватні лекції для дошкольників.
- б) після закінчення ВУЗ'у У В.З.Совєт; у кустарних оправах; у видавництвах.

Додаток Д

Відгук академіка О. П. Новицького на роботу Є. Ю. Спаської
«Кахлі селянських та панських печей на Чернігівщині XVII–XIX ст.»

1926 р.

[136].

К о п і я.

Уповноваженому УкрНауки в Києві.

Тема доповіді Є. Ю. СПАСЬКОЇ "Кахлі селянських та панських печей на Чернігівщині XVII–XIX ст." досі дуже мало оброблялася, а до того вона є актуальна й потрібна для сучасного моменту, — матеріялу взято з різних соціальних верств і зроблено порівняння одного з другим. Праця пророблена старанно: автор зібрав і опрацював величезний невиданий матеріял (одних замальовок зроблено більш 500), використав добре літературні джерела та розмови з сучасними майстрами.

Як на негативні риси можна вказати на те, що невиразно розподілено, де саме йде справа про виробництво на Україні, а де про кахлі, які лише жили на Україні. Крім того, автор зробив порівняння, але аналізи мистецької в ньому мало. Він каже напр.: "Еволюція стилів в кахлянім виробництві на Україні цілком паралельна еволюції російського кахляного виробництва, з деякими місцевими відмінами й повторює приблизно еволюцію європейську; але у чому саме полягає цей паралелізм і у чому "деякі місцеві відмінки", про це нічого не каже.

Ще деякі дрібні зауваги, що було зроблено автором на засіданні пленуму кафедри, як мною, так і Д. М. Чербаківським та К. В. Квіткою, але в усякому разі, ця робота ця односторонньо визнана цілком задовольняючою, щоб клопотатися про затвердження Є. Ю. СПАСЬКОЇ аспіранткою й навіть висказано побажання, щоб доклад цей було надруковано.

Додаючи до цього *curriculum vitae* Є. Ю. Спаської, прошу затвердити її аспіранткою по кафедрі мистецтвознавства. —

Керівник Науково-дослідної Катедри
Мистецтвознавства, академик Ол. Новицький.

З оригіналом згідно:

Додаток Є

Є. Ю. Спаська з родиною. Київ, 1933 р.
[Родинний архів Спаських Н. Ю. Анохіної].

Додаток Ж
Обвинувальний вирок Є. Ю. Спаської.
 [123, арк. 18].

ВІДПИСКА ІЗ ПРОТОКОЛА 68/1159

СОВІЩАННЯ ПРИ КОЛЛЕКТИВІ ПТУ УОСР от 31/8 1938 г. 18

Имя:	Постановили:
<p>Е-6800/68000-Мов- Володарів ПТ. ОБЛКОСР. Сиге- вська, 1938г. Р. Микола Уманський. 654-16 78 УОСР.</p>	<p>СНАСКОЮ Євгенією Писовою- вивести в СИЗКОСРІ суму на 1200 руб., сума грош 20/2-34г. в місяць обсягу набувати здійсню- ванні і зрахунок.</p> <p style="text-align: center;">Додаток до акту.</p>

Вирок: СЕКРЕТАРЬ ООСР. СОВІЩАННЯ *Курдюк*

Додаток 3

Особова справа Є. Ю. Спаської в період роботи в Казахському педагогічному інституті імені Абая.

[Родинний архів Спаських Н. Ю. Анохіної].

Казахский институт
Педагогический институт
им. Абая

ДЕЛО

№ _____

Заяв. астраханской
Стаская
Бригад
Проводит

Начато 3 января 1948 г.
Окончено 24 февраля 1961 г.
на 47 листов

Додаток И

Лист Є. Ю. Спаської до І. Ю. Спаського від 3 лютого 1957 р.

[Родинний архів Спаських Н. Ю. Анохіної].

Дорогой Ваня! Пишу тебе, находясь вне себя от изумления. Один путанник (зам. дир. музея), недавно бывший в Ленинграде, уверяет, что в Эрмитаже вся казахстанская медь (и котлы, и столы, и светильники) датируются 6 в. до н.э. [нерозбірливо написане слово – авт.]. Или он путает палочки на римских цифрах, или капайте мне на голову! В работах и Т... [нерозбірливо написаний слово – авт.] и Бернетам, и Руденко и мн. др., все котлы и пр., валят перимуществом в одну Геродотову кучу 5–7 вв., а я, дерзкая, и рассматривать перспективно, и растягивать на 1000 лет! Что делать?

Дело в том, что редактору сборника в честь 60-летнего юбилея М. Е. Массона написали, что я могла бы прислать ему что-нибудь о котлах. Я хочу передать прошлогодний доклад, он очень компактный и симпатичный. Его брали у нас для сборника Рефератов. И поэтому не требовали сносок и библиографии. Для Массона на это нужно сделать, и мне это не трудно, сделаю – и будет не 18, а 20 стр. [нерозбірливо написане слово – авт.]. Но датировки! Юбилейный сборник, это все таки не наши «Ученые Записки», не наши музейные сборники, а попадут во многие и добрые, и злые руки? Боюсь... Струсил... [нерозбірливо написаний слово – авт.] Будь другом! Посмотри на таблицы, правда ли это, и если правда, то почему? Этот путанник хочет, чтобы я прочитала его статью об Алма-Ате, где он доказывает, что это все равно, что Алмалык и приводит изображения разных предметов с датировками. Причем рассуждает так: раз в Эрмитаже 6 в. – можно писать не размышляя – 6 в. Удовольствие читать его труд мне предстоит на днях. У нас мокрая зима, но я не ропщу и не страдаю, в комнате вполне живая атмосфера.

Знал бы ты каким гвоздем у меня в голове сидит охота повидать Вас! Думаю, что смогла бы в любом месяце это сделать, но все же, вернее всего наметать на июль-август, только бы спартакиада московская не помешала! Говорят билеты будет очень трудно достать. Целую Вас! Пришли авиа-открытку.

[Нерозбірливо написаний текст – авт.] Насчет подачи заявления, ты все еще меня не убедил. Мне кажется, что ни мне, ни Юльку это не понадобится. А я так тщательно старалась убедить себя, что ничего не было, чтобы не унывать? Не хочется...

Кроме того, между нами есть какая-то разница: у тебя были допросы, ставки и т. п., у меня был один единственный ½ часовой разговор с лощеным элегантным [нерозбірливо написане слово – авт.] - евреем, очень спокойный, во время которого я ничего не подозревала, а он, перед концом розговора, намекнул мне, сказав: «большая жертва, большая жертва». Я не поняла его, решила, что это относится к моему выходу замуж за вдовца с тремя детьми, и сказала, что вовсе не считаю себя жертвой, т. к. сама захотела иметь сразу большую семью и получила ее. Он поморщился и сказал: «Нет, вы не поняли, я не о том!». И домой вернулась спокойная. Удивилась только, когда мне подписали предложениев 10-дневный срок покинуть Киев... и – в Уральск. Не знаю ни кто обличал меня, ни кто содействовал... Меня ликвидировали, конечно, из-за Д. М., которого я любила и люблю, т. к. только о нем меня и спрашивали...

Додаток К

Є. Ю. Спаська (друга зліва) з сім'єю Білослюдових.

Алма-Ата, листопад, 1956 р.

[Родинний архів Спаських Н. Ю. Анохіної]

Додаток Л.

Анкета індивідуального опитування

Суб'єкт опитування: Анохіна Наталія Юліївна.

Адреса: Російська Федерація, м. Санкт-Петербург, вул. Ударників, 26, кв. 153.

Рік народження: 1958

Місце народження Республіка Казахстан, м. Семипалатинськ.

Національність росіянка.

З якого року проживає у цьому населеному пункті 1995.

Освіта Томський державний університет, геолого-географічний факультет, спеціальність – географія та охорона природи.

(назва навчального закладу)

Рід занять природоохоронна діяльність.

Мова, якою розмовляєте і вважаєте рідною російська.

Захоплення декоративно-прикладне народне мистецтво народів України та Росії.

Характер інформації, яку надано:

1. Про ранні роки життя Н.Ю. Анохіної.
2. Біографічні відомості про Є.Ю. Спаську.
3. Про наукову діяльність Є.Ю. Спаської.
4. Наукові та дружні контакти дослідниці.
5. Останні роки життя дослідниці. Наукова спадщина Є.Ю. Спаської.

Дата опитування «22» вересня 2016 р.

Розшифровка опитування Анохіної Н. Ю. про Спаську Є. Ю.

Хто записав: аспірантка Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка Луговик Тетяна Вікторівна (Л. Т.)

Місце запису: м. Ніжин Чернігівської обл.

Дата запису: 22.09.2016

Інформатори: Анохіна Наталія Юліївна (Н. А.), 1958 р.н., родом із м. Семипалатинська (Республіка Казахстан), головний спеціаліст відділу нагляду за водними ресурсами Департаменту Росприроднагляду в Північно-Західному федеральному окрузі (м. Санкт-Петербург, Російська Федерація).

1. Інформація: Про ранні роки життя Н.Ю. Анохіної.

Л. Т. Где и когда Вы родились? Расскажите о своей семье.

Н. Ю.: Я, Наталья Юлиевна Сергийко-Анохина, родилась в 1958 г. в Семипалатинске. Мама, Шапошникова Нинель Васильевна (1931–2011) училась вместе с папой, Сергийко Юлием Андреевичем, в одной группе на геолого-географическом факультете КазГУ. Мои родители поженились после учебы, в 1957 г., встретившись случайно в Алма-Ате. Родители мамы родом из Воронежской губернии, добровольно приехали в Казахстан в 1930-х гг. в «целях укрепления республиканских кадров». Дедушка, Шапошников Василий Петрович (1895–1963) был руководителем по заготовке скота, работал в Скотоимпорте. В годы войны занимался перегоном живого скота из Монголии и Китая на Семипалатинский мясокомбинат, который был одним из крупнейших предприятий пищевой промышленности, оставшийся на неоккупированной территории СССР, снабжал консервами армию. Был заслуженным работником и имел трудовые награды. Бабушка, Шапошникова Александра Тимофеевна (1897–1986), работала учителем математики. Они жили сначала в Алма-Ате, а в годы войны – в Семипалатинске, примерно в то же время что и Е. Ю. Спасская с сыном.

Л. Т.: Когда и при каких обстоятельствах Ваша семья переехала в Россию?

Н. Ю.: Меня отправили в 1975 г. учиться в Томский государственный университет на геолого-географический факультет, который я закончила в 1980 г. по специальности география и охрана природы. Работала в Омской области, потом – в Алма-Ате, затем оправилась за счастьем на Дальний Восток. В 1993 г., когда родители уже вместе не жили, мама перебралась к сестре Евгении в Ленинград, а позже (примерно в 1995 г.) с Дальнего Востока подтянулись и мы с семьей... Сейчас проживаем по адресу Санкт-Петербург, пр. Ударников 26 кв. 153 вместе с дочкой Анохиной Оксаной Алексеевной, и мужем, Сунцовым Николаем Андреевичем.

2. Інформація: Біографічні відомості про Є. Ю. Спаську.

Л. Т.: Что вы знаете (или, может, слышали от папы – Ю. А. Сергейко) о своем дедушке, Сергейко А. С. (при каких обстоятельствах они познакомились с Вашей бабушкой, как расстались, его дальнейшая судьба)? Поддерживаете ли Вы связь с родственниками по дедушкиной линии?

Н. Ю.: Тема дедушки для меня абсолютно закрытая, никогда в семье не обсуждалась. А подробности знакомства и биографические данные тем более. Известно, что бабушка вышла замуж в Киеве, за вдовца с троими детьми сразу после внезапной болезни и смерти мамы Юлии в 1930 г., в честь которой и назван был мой папа. Есть фото киевского периода, где вся семья на берегу Днепра (Додаток Є). Возможно, мой папа даже поменял одну букву в фамилии с «Сергейко» на «Сергийко». Также в Уральске – месте первой ссылки, с Евгенией Юрьевной проживала Надийка (дочка от первого брака дедушки, Сергейко А. С. – Л. Т.), которая поддерживала отношения с Евгенией Юрьевной. Бабушка помогла ей получить хорошую работу (Правительственная клиника). Перед отъездом из Казахстана мы с моей мамой ходили к ней в гости. Но отношения были чисто формальные, и в голову по-молодости не приходило узнать какие-то подробности...

Мой папа также поддерживал отношения со сродной сестрой (Надийкой),

но когда из Саратова в 1980-х гг. приезжал от отца старший из сродных братьев, никакого разговора не получилось. Тогда я и узнала, что дедушку, А. С. Сергийко, расстреляли... Этот сводный брат проживал в Алма-Ате сразу после войны. Их отношения с папой были сложные. На данный момент с семьей по-отцовской линии связи нет. Больше я ничего не знаю, связи с детьми т. Нади, которые также проживали в Алма-Ате, у меня нет, какая-то информация о родственниках всплывала в переписке Е. Ю. Спасской, но это опять нужно внимательно все расшифровывать...

Л. Т.: В переписке с коллегами-музейщиками Е. Ю. Спасская вспоминает о поездке в 1961 и 1973 гг. в Киев и Чернигов. Что Вы знаете об этих поездках? Где и с кем встречалась во время путешествия? Какие учреждения и с какой целью посещала?

Н. Ю.: О поездке Е. Ю. Спасской в 1961 г. знаю мало, в семейном архиве есть фото, где она с Иваном Георгиевичем и Ладой Георгиевной у памятника, но где он я не знаю, вроде в Санкт-Петербурге его нет. В переписке Евгении Юрьевны с братом Иваном, которая сохранилась, упоминаний о поездке 1961 г. нет. Письма, которые сохранились в семейном архиве, датируются 1959 г., до выхода Е. Ю. Спасской на пенсию. Переписка с ее друзьями отсутствует. Сохранились случайные открытки Е. Ю. Спасской, которые я с детства собирала. Бабушка ездила в Россию и Украину на поезде через Москву, где также встречалась со своими друзьями, была в Ленинграде, какие-то фото с той поездки сохранились. О поездке в 1973 г. в Киев я тоже мало что могу сообщить, вместе с папой и Евгенией Юрьевной летали самолетом. Отец ездил в Канев на какую-то международную конференцию по геофизике и внедрению математических методов подсчета запасов. Я жила у родственников моей бабушки по материнской линии А. Т. Шапошниковой, папа был в Каневе, а Е. Ю. Спасская жила где-то рядом с Крещатином в старинном доме среди дубов и каштанов. У кого точно – не помню, но это была ее близкая подруга (Со слов С. И. Белокопя, это М. И. Вязьмитина – Л.Т.). В ту поездку она уже сильно болела, и тревожить ее психику поездкой в Нежин папа побоялся. Когда он вернулся из Канева, мы

ходили в гости к ее подруге и ездили на теплоходе вверх по Днепру до устья ее любимой и родной Десны.

3. Інформація: Про наукову діяльність Є. Ю. Спаської.

Л. Т.: Вспомните, пожалуйста, какими научными разработками занималась Е.Ю. Спасская на пенсии? Чем увлекалась?

Н. Ю.: Какие работы вела Е. Ю. Спасская на пенсии – не знаю, т.к. с 1963 г. она жила отдельно от нас. Мы с отцом жили сначала в Караганде, а с 1965 г. – в посёлке Карагайлы Карагандинской области, куда Евгения Юрьевна приезжала один раз, когда родилась моя сестра Евгения. В 1969 г. мы вернулись в Алма-Ату, жили с весны до августа у Евгении Юрьевны на ул. Тимирязева, а потом уже отдельно. Я знаю, что она сотрудничала с Государственной картинной галереей им. Шевченко, работала консультантом и занималась каталогизацией фондов. Когда в июле 2014 г. я была в Алма-Ате в Музее искусства Казахстана им. Кастеева, то случайно попала на выставку, посвященную 100-летию Плахотной Л. Г. Среди документов на выставке было групповое фото сотрудников 1963 г., среди которых третья слева во втором ряду была бабушка (Додаток М).

Л. Т.: Известно ли Вам что-нибудь о ее научном труде «Скатерті гетьмана Івана Скоропадського (1646–1722)»?

Н. Ю.: О труде Е.Ю. «Скатерті гетьмана Івана Скоропадського (1646 – 1722)» мне ничего не известно, но, судя по переписке с Н. Н. Хмелевым, возможно, она хотела, чтобы эта восстановленная работа легла в основу диссертации, на защиту которой у нее появилась надежда в конце 1950-х гг. (в семейном архиве сохранился черновик письма Желтовскому).

Л. Т.: В переписке с коллегами-музейщиками Е.Ю. Спасская сообщает, что во время поездок в Украину (1961 или 1973 гг.) она посетила Черниговский исторический музей. С разрешения она «взяла на одну ночь домой» скатерть Скоропадского с целью дальнейшего исследования и калькирования. Что Вам об этом известно?

Н. Ю.: Мне ничего об этом не известно, к сожалению.

Л. Т.: Одной из интереснейших страниц биографии и научной деятельности ученой была коллекция крымскотатарской вышивки, изучением и сохранением которой, в свое время, занималась Е. Ю. Спасская. Известно ли Вам, когда и каким образом она попала в Государственный музей истории (г. Москва)?

Н. А.: С Государственным музеем истории Е. Ю. Спасская была связана через какую-то одноклассницу... Не помню, это надо уточнять... В 1957 г. Спасская отправляла в отдел тканей музея свою статью о Крелевецких вышивках... Об истории этой коллекции мне мало что известно... Как следует из ее переписки с Н. Н. Хмелевым, Е. Ю. Спасская передала рисунки крымскотатарских вышивок в Москву через Алису Сакс. И, скорее всего, с изразцами она не расставалась, то есть каким-то образом сумела их вывезти из Киева в Казахстан... Галина Николаевна Ковенева, научный сотрудник этого музея, сей час занимается историей коллекции этих вышивок. В Пушкинском доме, в Санкт-Петербурге, она нашла переписку Е. Ю. Спасской с поэтом Максимилианом Волошиным. Но коллекция рисунков и ее история по-прежнему остается загадкой... Музейщики хотят уточнить первичное количество изразцов, т.к. коллекция была приобретена музеем за деньги...

4. Інформація: Наукові та дружні контакти дослідниці

Л. Т.: Известно ли Вам, с кем с украинских коллег, исследователей и ученых Е. Ю. Спасская поддерживала связи, дружила и переписывалась?

Н. Ю.: Е. Ю. Спасская переписывалась со своими друзьями, как московскими, так и киевскими. Алисой Сакс, М. И. Вязьмитиной и друзьями юности.

Л. Т.: Остались ли у Вашей семьи какие-либо связи с Казахстаном (родственники, друзья)?

Н. А.: Остались папины и мамины друзья-геологи, очень пожилые, большинство уже ушло из жизни... В Алма-Ате остались дети т. Нади (по папиной линии), но связи с ними нет...

5. Інформація: Останні роки життя Є. Ю. Спаської. Наукова спадщина дослідниці.

Л. Т.: С переписки Е. Ю. Спасской известно, что последние годы жизни она сильно болела. Расскажите, что Вам запомнилось о ее физическом состоянии и самочувствии.

Н. А.: Болела она много лет, это было связано с ее перенесенными тифами, с осложнениями на сосуды. Ее часто, а позже – почти постоянно – мучали головные и суставные боли. Она не переносила жару, в последние годы страдала забывчивостью и старческим склерозом. Ей помогала с лекарствами и лечением падчерица Надийка.

Л. Т.: Известно ли Вам, какие личные вещи и документы Е. Ю. Спасской были переданы в Центральный государственный музей истории Казахстана?

Н. А.: Какие вещи и передавались ли в музей, я не знаю, так как в это время уже с семьей жила на Дальнем Востоке. Вещи передавались моей мамой, с разрешения Юлия Андреевича Сергийко, и знаю, что это было каким-то образом связано с ее реабилитацией в 1988–1989 гг.

Л. Т.: Известно ли Вам, когда и каким образом научные труды и мемуаристика Е. Ю. Спасской попали в отдел рукописей Российской государственной библиотеки?

Н. А.: Возможно, Е. Ю. Спасская передала через Алису Сакс или семью Хмелевых (на большинстве работ – подписи Хмелева). Но это не точно.

Додаток М

**Співробітники Музею мистецтв Казахстану ім. Кастєєва,
м. Алма-Ата, 1963 р. (Спаська Є. Ю – третя зліва)
[Фото з родинного архіву Спаських Н. Ю. Анохіної]**

Додаток Н

Почётное Свидетельство Е. Ю. Спасской. 1970 р.

[НАІА НАН України, матеріали в процесі науково-технічного опрацювання]

